

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΑΙΓΑΙΟΥ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

ΤΜΗΜΑ ΕΙΚΑΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ
ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΩΝ ΤΕΧΝΩΝ

ΔΙ-ΙΔΡΥΜΑΤΙΚΟ Π.Μ.Σ.

«ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΗ-ΚΛΙΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗ»

ART FOR EARTH

Η τέχνη ως μέσο ενδυνάμωσης, εκπαίδευσης και κοινωνικής
αλλαγής στην περιβαλλοντική κρίση

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Μυλωνά Βασιλική

Επιβλέπων καθηγητής: Ζιώγας Γιάννης

Τριμελής εξεταστική επιτροπή

Ζήση Αναστασία

Ζιώγας Γιάννης

Χτούρης Σωτήρης

Αθήνα, 2023

Copyright © Μυλωνά Βασιλική, 2023.

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τη συγγραφέα. Οι απόψεις και τα συμπεράσματα που περιέχονται σε αυτό το έγγραφο εκφράζουν τη συγγραφέα και μόνο.

*Αφιερώνω αυτή τη μελέτη στα παιδιά μου
Λυκούργο, Κυριάκο και Σταύρο
και στα παιδιά όλου του κόσμου,
με την ελπίδα για ένα καλύτερο μέλλον.*

*Η επανάσταση είμαστε εμείς
Josef Beuys, (2010)*

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες.....	6
Περίληψη	7
Abstract	8
1. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ.....	10
1.1 Εισαγωγή.....	10
1.2 Η Ανθρωπόκαινος γεωλογική εποχή.....	11
1.3 Η οικολογική καταστροφή σε αριθμούς	12
1.4 Η περιβαλλοντική πολιτική.....	13
1.5 Η πλαστική ρύπανση	15
1.6 Τα μικροπλαστικά.....	22
1.7 Δράσεις για τη μείωση του πλαστικού	23
1.8 Ανακύκλωση: Λύση ή παγίδα;	30
1.9 Πανδημία και περιβάλλον	37
1.10 Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις της ύλης.....	41
1.11 Κλιματική κρίση, κοινωνικές και έμφυλες ανισότητες	48
1.12 Περιβάλλον και ψυχική υγεία	55
1.13 Η θεραπευτική δύναμη της Τέχνης.....	62
1.14 Τέχνη και κοινωνιολογία.....	66
1.15 Η μέθοδος της Εν-εικόνισης.....	67
1.16 Θεωρητικές προσεγγίσεις	68
1.17 Τέχνη και περιβάλλον	72
1.18 Παραδείγματα περιβαλλοντικής Τέχνης [ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι]	77
1.19 Περιβαλλοντική εκπαίδευση.....	81
1.20 Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις στην εκπαίδευση	84
1.21 Σύνοψη-συμπεράσματα.....	88
2. ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ- ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ	91
2.1 Σχέδιο	91
2.2 Μέθοδος συλλογής υλικού: Διαδικασία.....	92
2.3 Θεωρητική μεθοδολογική προσέγγιση	92
2.4 Συμμετέχοντες - Σκόπιμο Δείγμα.....	93
2.5 Παρουσίαση των συμμετεχουσών και συμμετεχόντων	93
2.6 Αναλυτική προσέγγιση	95

2.7 Παρουσίαση Ευρημάτων	96
2.8 Ανάλυση ευρημάτων	97
2.8.1 Κύριο Θέμα 1: Η κλιματική κρίση	97
2.8.2 Κύριο Θέμα 2: Διερευνώντας τα αίτια και τις πιθανές λύσεις του περιβαλλοντικού προβλήματος.....	102
2.8.3 Κύριο Θέμα 3: Η δύναμη της μονάδας.....	112
2.8.4 Κύριο Θέμα 4: Η περιβαλλοντική εκπαίδευση	117
2.8.5 Κύριο Θέμα 5: Ο ρόλος της Τέχνης στην περιβαλλοντική κρίση, την περιβαλλοντική εκπαίδευση και την επιστήμη.....	122
2.9 Αξιολόγηση της ερευνητικής μελέτης.....	130
2.9 Περιορισμοί της Έρευνας.....	131
3. Η ΕΙΚΑΣΤΙΚΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΙΚΗ ΔΡΑΣΗ ART FOR EARTH [ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙΙ]	132
3.1 Ο Τόπος	134
3.2 Οι κοινότητες	137
3.3 Το σώμα	137
3.4 Η μεθοδολογία.....	138
3.5 Η υλοποίηση	143
3.5.1 Το κοινωνικό υφαντό.....	149
3.5.2 Η Συλλογική κουζίνα.....	152
3.5.3 Eco Flaneur*.....	157
3.5.4 Eco-fashion Show	158
3.5.5 Εγκαταστάσεις	161
3.6 Αξιολόγηση.....	169
3.7 Η ανατροφοδότηση	171
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι – ΕΡΓΑ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ.....	182
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ- Jennifer Nelson, Waste (Inheritance) [Απόβλητα (Κληρονομιά)]	193
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙΙ – ART FOR EARTH	198
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙV – Ημέρα της Γης 2023. Εικαστική Παρέμβαση στο Πάρκο Τρίτση	212
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ V – ΦΩΤΟ-ΦΩΝΗ	216
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ VI – ΕΝΤΥΠΟ ΣΥΓΚΑΤΑΘΕΣΗΣ	220
Βιβλιογραφία	222
Δικτυογραφία.....	228
Πηγές φωτογραφιών	236

Ευχαριστίες

Ολοκληρώνοντας το συγκεκριμένο πόνημα, αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω την καθηγήτρια και τους καθηγητές του μεταπτυχιακού προγράμματος, Ζήση Αναστασία, Ζιώγα Γιάννη, Χτούρη Σωτήρη, για τις πολύτιμες γνώσεις και εμπειρίες που μου προσέφεραν. Γνώσεις που άλλαξαν την αντίληψη μου για τον κόσμο και την τέχνη. Ιδιαίτερα, οφείλω να ευχαριστήσω και να εκφράσω την ειλικρινή μου εκτίμηση στον επιβλέποντα καθηγητή μου Γιάννη Ζιώγα για τη στήριξη και την επιστημονική βοήθεια που μου παρείχε πάντα μέσα από ένα ανθρώπινο και τόσο αλληλέγγυο πρίσμα. Επιπλέον δεν θα μπορούσα να παραλείψω τους/τις επιστήμονες/ισες και καλλιτέχνες/ιδες που με εμπιστεύτηκαν και με στήριξαν. Εκείνους/ες που με τις συνεντεύξεις τους και την εμπιστοσύνη που μου έδειξαν επικοινωνώντας μου τις εμπειρίες και τα βιώματά τους, συνέβαλαν στην έρευνα και στην τεκμηρίωση της συγκεκριμένης εργασίας, αλλά και τους/τις καλλιτέχνες/ιδες που συμμετείχαν στην καλλιτεχνική μου δράση. Τέλος, οφείλω ένα εγκάρδιο ευχαριστώ στους γονείς μου, τα αδέρφια μου, το σύζυγο και τα παιδιά μου που τόσο με βοήθησαν, με ενθάρρυναν και με κράτησαν επικεντρωμένη στην αποπεράτωση αυτού του έργου αλλά και σε κάποιους συγγενείς και καλούς φίλους και φίλες που συνέδραμαν στην υλοποίηση της εικαστικής δράσης. Ιδιαίτερες ευχαριστίες στην καλή μου φίλη Χρύσα Σκορδάκη που στάθηκε συνοδοιπόρος μου σε αυτό το ταξίδι. Η συμβολή της ήταν ανεκτίμητη στην ολοκλήρωση αυτού του έργου.

Περίληψη

Η εν λόγω επιστημονική εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο του δι-ιδρυματικού μεταπτυχιακού του Πανεπιστημίου Αιγαίου με τίτλο «Εφαρμοσμένη – Κλινική Κοινωνιολογία και Τέχνη» υπό την επίβλεψη του καθηγητή Γιάννη Ζιώγα. Επιδιώκει να ερευνήσει την περιβαλλοντική κρίση κάτω από ένα κοινωνιολογικό πρίσμα ώστε να εντοπιστούν τα βαθύτερα αίτια τα οποία στέκονται εμπόδιο στην επίτευξη των περιβαλλοντικών στόχων που έχουν τεθεί σε θεσμικό, συλλογικό και ατομικό επίπεδο, με στόχο την τεκμηρίωση της καταλληλότερης μεθόδου αντιμετώπισης της. Επιπλέον θα διερευνηθεί ο ρόλος της τέχνης ως μέσο κοινωνικής θεραπείας και ενδυνάμωσης και η χρήση της στην εκπαίδευση για την περιβαλλοντική ευαισθητοποίηση των μαθητών.

Πρόκειται για μία ποιοτικά προσανατολισμένη μελέτη με τη χρήση ευέλικτου ερευνητικού σχεδίου και την αξιοποίηση καλλιτεχνικών μεθόδων έρευνας. Τα δεδομένα συλλέχθηκαν με τη χρήση του μεθοδολογικού τριγωνισμού (Denise Jodelet, 1991) και συγκεκριμένα χρησιμοποιήθηκαν οι: βιβλιογραφική, αρχειακή και διαδικτυακή έρευνα, ημιδομημένες συνεντεύξεις, ερωτηματολόγια, οπτικές μέθοδοι συλλογής ερευνητικού υλικού (Lens based methods). Για μία ολιστική προσέγγιση του θέματος μελετήθηκαν προ υπάρχουσες μελέτες και διατριβές, άρθρα, διαδικτυακές πηγές, στατιστικές έρευνες της τελευταίας δεκαετίας.

Τα δεδομένα των συνεντεύξεων αναλύθηκαν με την μέθοδο της θεματικής ανάλυσης, βασισμένη στη θεωρία των Braun & Clarke, όπως αυτή εφαρμόζεται στο πλαίσιο των κοινωνικών επιστημών, για την καταγραφή και ταξινόμηση των χαρακτηριστικών και των αντιλήψεων ερευνητικού δείγματος. Η θεωρητική βάση πάνω στην οποία βασίστηκε η ανάλυση των δεδομένων είναι η θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων (Moscovici, 1984). Η μελέτη σκοπεύει να συμβάλει στην ανάδειξη του κοινωνικού ρόλου της τέχνης και της δύναμης που έχει ως εργαλείο στην εκπαίδευση, το περιβάλλον, τον αγώνα για κοινωνική αλλαγή, τη συλλογική ενδυνάμωση.

Την ώρα που η κοινωνία μας περνάει κρίση, οι θεσμοί και οι αξίες αμφισβητούνται, η ανάγκη για συλλογική δράση φαντάζει πιο επιτακτική από ποτέ. Ένα από τα μεγαλύτερα θύματα της κοινωνικής παθογένειας είναι το περιβάλλον. Πολλές έρευνες υλοποιούνται κατά καιρούς για την περιβαλλοντική μόλυνση καθώς και πολλές πρωτοβουλίες και δράσεις ευαισθητοποίησης. Ωστόσο η διερεύνηση του ζητήματος μέσα από το πρίσμα των τεσσάρων αυτών πυλώνων: τέχνη – περιβάλλον- εκπαίδευση- κοινωνία, θα δώσει απάντηση σε πολλά επιμέρους ερωτήματα και θα αποτελέσει το κλειδί για την επίλυση του.

Το χαρακτηριστικό αυτής της μελέτης, είναι το γεγονός ότι καταλήγει σε έρευνα in situ και παρατήρηση στο πεδίο, υλοποιώντας περιβαλλοντικές παρεμβάσεις σε ανοιχτούς χώρους με τη μέθοδο της συμμετοχικής έρευνας δράσης μέσω της τέχνης, συνδυάζοντας τις έννοιες περιβάλλον, τέχνη, κοινωνία και εκπαίδευση. Τα ερευνητικά ερωτήματα που πρόκειται να απαντηθούν είναι τα εξής:

- Γιατί ο σύγχρονος άνθρωπος δεν αναλαμβάνει δράση για την αποτροπή της περιβαλλοντικής καταστροφής;
- Πώς μπορεί η τέχνη να συμβάλλει στην περιβαλλοντική αφύπνιση και τη κοινωνική αλλαγή;

Λέξεις κλειδιά: περιβαλλοντική αφύπνιση, συμμετοχική τέχνη, κοινωνία, περιβαλλοντική εκπαίδευση, συλλογική δράση, κοινωνική δικαιοσύνη, κοινωνική αλλαγή, θεραπεία μέσω τέχνης, έρευνα με βάση τη τέχνη

Abstract

This scientific work was carried out within the framework of the inter-disciplinary postgraduate course of the University of the Aegean entitled "Applied - Clinical Sociology and Art" under the supervision of Professor Yannis Ziogas. It seeks to investigate the environmental crisis from a sociological perspective in order to identify the deeper causes that stand in the way of achieving the environmental goals set at institutional, collective and individual level, with the aim of documenting the most appropriate method of dealing with it. In addition, the role of art as a means of social healing and empowerment and its use in education for environmental awareness among students will be explored.

This is a qualitatively oriented study using a flexible research design and utilizing artistic research methods. Data was collected using the methodological triangulation (Denise Jodelet, 1991) and specifically the following were used: literature, archival and online research, semi-structured interviews, questionnaires, visual methods of collecting research material (Lens based methods). For a holistic approach to the topic, pre-existing studies and dissertations, articles, online resources, statistical research of the last decade were studied.

The interview data were analyzed using the thematic analysis method based on Braun & Clarke's theory, as applied in the context of social sciences, to record and classify research sample characteristics and perceptions. The theoretical basis on which the data analysis was based is the theory of social representations (Moscovici, 1984).

The study intends to contribute to highlighting the social role of art and its power as a tool in education, the environment, the struggle for social change and collective empowerment. At a time when our society is going through a crisis, when institutions and values are being challenged, the need for collective action seems more urgent than ever. One of the biggest victims of social pathogenesis is the environment. Many studies are being carried out from time to time on environmental pollution as well as many initiatives and awareness-raising actions. However, I believe that exploring the issue through the prism of these four pillars: art - environment - education - society, will answer many individual questions and will be the key to its resolution.

The characteristic of this study, is the fact that it results in in situ research and field observation, implementing environmental interventions in open spaces using the method of participatory action research through art, combining the concepts of environment, art, society and education. The research questions to be answered are:

- Why doesn't modern man take action to prevent environmental destruction?
- How can art contribute to environmental awakening and social change?

Key words: environmental awareness, participatory art, society, environmental education, collective action, social justice, social change, art therapy, art-based research

1. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

1.1 Εισαγωγή

Είμαστε σε πόλεμο με τη φύση,

Αν κερδίσουμε Χαθήκαμε.

Hubert Reeves

Η οικολογική κρίση είναι ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα που απασχολεί σήμερα την παγκόσμια κοινότητα και απειλεί το μέλλον της ανθρωπότητας. Τα αίτια που την προκάλεσαν είναι οικονομικά, πνευματικά και κοινωνικά.

Το φυσικό περιβάλλον συνδέεται άρρηκτα με την ανθρώπινη φύση από τα πρώτα χρόνια της παρουσίας του ανθρώπου στη Γη. Από την αρχαιότητα ο άνθρωπος προσπάθησε να το αξιοποιήσει για την επιβίωση του, ήταν κοντά στη φύση, τη σεβόταν και την λάτρευε για ό,τι του πρόσφερε. Η ζωή του ήταν άμεσα εξαρτώμενη από αυτήν γι' αυτό την αντιμετώπιζε με δέος και την αποκαλούσε Μητέρα-Φύση. Πλήθος αρχαίων πολιτισμών είχαν αναγάγει τη φύση σε θεότητα, την τίμησαν όσο κανέναν άλλον θεό και την αποτύπωσαν στην τέχνη τους.

Ωστόσο η διαρκής αντιπαράθεση του ανθρώπου με τη φύση και η προσπάθεια του να τη δαμάσει, σταδιακά τον οδήγησε σε έναν αγώνα εξοντωτικής υπερεκμετάλλευσης των φυσικών πόρων, ο οποίος κορυφώθηκε κυρίως μετά την βιομηχανική επανάσταση. Πλέον, η μεγέθυνση της βιομηχανικής παραγωγής, η καύση ορυκτών καυσίμων, η υπερκατανάλωση αγαθών, η αύξηση του παγκόσμιου πληθυσμού, η ανεξέλεγκτη δόμηση και η συγκέντρωση στα αστικά κέντρα, τα αστικά, βιομηχανικά και νοσοκομειακά απόβλητα, η υπεραλίευση, η κακοδιαχείριση των υδάτινων πόρων και οι δασικές πυρκαγιές, θέτουν σε κρίση την ικανότητα του πλανήτη να διατηρεί το ανανεώσιμο φυσικό κεφάλαιό του και να παράγει καινούργιο. Αυτή η απομείωση φυσικών πόρων και φυσικού κεφαλαίου, ανθρωπογενούς κυρίως προελεύσεως, δημιουργεί αυξανόμενους κινδύνους για τη ζωή του πλανήτη (Kumar και Sharma, 2011; WHO, 2014). Όπως προφητικά έγραψαν ο Th. Adorno και ο M. Horkheimer: "*η 'πτώση' του σύγχρονου ανθρώπου δεν μπορεί να διαχωριστεί από την κοινωνική πρόοδο.*"¹

Οι επιπτώσεις του προβλήματος στον άνθρωπο και σε άλλες μορφές ζωής στον πλανήτη είναι πλέον ορατές και αναμένεται να επιδεινωθούν με την πάροδο του χρόνου. Γίνονται αντιληπτές στο φυσικό περιβάλλον, στα οικοσυστήματα και στις ανθρώπινες κοινωνίες και προκαλούν πυρκαγιές, πλημμύρες,

¹ Το απόσπασμα αποτελεί μέρος της εισαγωγής που γράφτηκε το 1944 για τη Διαλεκτική του Διαφωτισμού, βλ. Horkheimer Max, Adorno W. Theodor, Η Διαλεκτική του Διαφωτισμού, μετ. Ζ. Σαρίκας, Αθήνα, εκδ. Ύψιλον/βιβλία, 1986, σελ. 14.

ξηρασία, ακραία καιρικά φαινόμενα, μεταβολές της θερμοκρασίας και διατάραξη των εποχών, βύθιση παράκτιων περιοχών, άνοδο της στάθμης της θάλασσας, διατάραξη παραγωγής, απώλεια βιοποικιλότητας, αλλοίωση οικοσυστημάτων και πίεση υδάτινων πόρων

Η πολυδιάστατη αυτή κρίση επιδεινώνεται από τη φτώχεια, την ανεργία, τη διαφθορά, την έλλειψη κοινωνικής δικαιοσύνης, αλλά και από την αλλοτριώση, την αποξένωση, την απάθεια, την αδιαφορία, την περιθωριοποίηση και τον κοινωνικό αποκλεισμό.

1.2 Η Ανθρωπόκαινος γεωλογική εποχή

Το Ανθρωπόκαινο ή η «*Ανθρωπόκαινος γεωλογική εποχή*» είναι ένας όρος που επινοήθηκε² για να σηματοδοτήσει την επίδραση της συλλογικής ανθρώπινης δραστηριότητας στις βιολογικές, φυσικές και χημικές διεργασίες στην επιφάνεια της Γης και γύρω από αυτήν. Οι επιστήμονες έχουν χρησιμοποιήσει τον όρο για να διακρίνουν την τρέχουσα επιταχυνόμενη ανθρωπογενή γεωλογική εποχή από το Ολόκαινο σταθερής κατάστασης ηλικίας 10.000 ετών. Ωστόσο δεν έχουν καταφέρει να συμφωνήσουν μεταξύ τους σχετικά με την ακριβή ημερομηνία έναρξης ή έστω, για το ποια πρέπει να είναι τα κριτήρια αναγνώρισης της νέας γεωλογικής εποχής.³

Κατά την Ανθρωπόκαινο εποχή οι επιστήμονες διαπιστώνουν μία ραγδαία εξαφάνιση πολλών φυτικών και ζωικών ειδών λόγω της κλιματικής αλλαγής και της ανθρωπογενούς υποβάθμισης του γήινου περιβάλλοντος. Η απώλεια της βιοποικιλότητας ανατρέπει τις ισορροπίες και έχει αρνητικές συνέπειες για τους οργανισμούς που επιβιώνουν. Η ανθρωπότητα αντιμετωπίζει δυσκολίες στο να αποδεχτεί ότι ευθύνεται η ίδια για την έκτη μαζική εξαφάνιση αμέτρητων μορφών ζωής και, αφετέρου, αρνείται να εφαρμόσει τα κατάλληλα μέτρα ώστε να αντιμετωπιστεί το φαινόμενο πριν να είναι αργά.

Το ανθρωπόκαινο δημιουργήθηκε από ένα πλέγμα επιστημονικών, τεχνολογικών, κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών παραγόντων. Ο καπιταλισμός και τα πολιτικο-οικονομικά συμφέροντα του κυρίαρχου τρόπου ζωής των δυτικών κοινωνιών αναδεικνύουν το ερώτημα αν η ιδανική ονομασία αυτής της εποχής θα έπρεπε να είναι ανθρωπόκαινος ή καπιταλόκαινος.⁴ Στο βιβλίο *Art in the Anthropocene* οι εκδότες Heather Davis και Etienne Turpin θέτουν το ερώτημα: *Αν και τα ονόματα Eurocene, Technocene, Capitalocene και Plantationocene είναι απαραίτητες πολιτικές παρεμβάσεις για να επιστήσουμε την*

² Ο όρος Ανθρωπόκαινος διαδόθηκε για πρώτη φορά από τον Ολλανδό χημικό Paul J. Crutzen στην εργασία του που δημοσιεύθηκε το 2002 στο *Nature*

³ https://monoskop.org/Anthropocene#cite_note-2

⁴ Ουτοπίες και δυστοπίες της Ανθρωπόκαινου Εποχής | Η Εφημερίδα των Συντακτών (efsyn.gr)

*προσοχή στην προέλευση της τρέχουσας πλανητικής μας κατάστασης θέλουμε πραγματικά να ονομαστεί η εποχή ως τέτοια για τα επόμενα 10.000 χρόνια;*⁵

1.3 Η οικολογική καταστροφή σε αριθμούς

*Εάν το σπίτι μας είναι σε κρίση,
όλα όσα είναι μέσα σ' αυτό είναι σε κρίση.*

Naomi Klein, 2020.

Τα στοιχεία δείχνουν το μέγεθος της καταστροφής. Μέσα σε 200 χρόνια ο παγκόσμιος πληθυσμός αυξήθηκε από 900 εκατομμύρια σε 8.000 εκατομμύρια ανθρώπους. Μέχρι το 2100 υπολογίζεται ότι 10.000 εκατομμύρια άνθρωποι θα ζουν στη Γη μας γεγονός που συνεπάγεται με αύξηση της ζήτησης για υλικούς πόρους. Η αύξηση αυτή αναμένεται να διπλασιαστεί μέχρι το 2060, ενώ καταναλώνουμε ήδη το τριπλάσιο από αυτό που μπορεί να παρέχει ο πλανήτης μας. Από την εκμετάλλευση των φυσικών πόρων, το 75% του χερσαίου περιβάλλοντος και το 40% του θαλάσσιου έχουν υποστεί σοβαρές αλλοιώσεις σε παγκόσμιο επίπεδο.⁶ Η ρύπανση του περιβάλλοντος από τα απόβλητα είναι ανυπολόγιστη. Ο μέσος Ευρωπαίος πολίτης παράγει σχεδόν μισό τόνο αστικών αποβλήτων το χρόνο (Eurostat Statistics Explained, 2020) και η ετήσια παραγωγή αποβλήτων αναμένεται να αυξηθεί κατά 70% μέχρι το 2050, ενώ το 1/3 της παγκόσμιας παραγωγής της τροφής σπαταλιέται ή χάνεται (FAO and International Food Waste Coalition, 2018).

Πάνω από 400.000 πρόωροι θάνατοι σε ετήσια βάση στην Ευρωπαϊκή Ένωση οφείλονται στην ατμοσφαιρική ρύπανση, ενώ σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας (Π.Ο.Υ.), 12% με 18% των θανάτων στην ευρωπαϊκή του περιφέρεια αποδίδονται γενικότερα σε περιβαλλοντικούς παράγοντες καταπόνησης. Σε διεθνές επίπεδο, περισσότεροι από 13 εκατομμύρια θάνατοι είναι απόρροια περιβαλλοντικών συνθηκών οι οποίες θα μπορούσαν να αποφευχθούν. Ο Π.Ο.Υ. επισημαίνει ότι 1.7 εκατομμύρια παιδιά πεθαίνουν ετησίως από αίτια άμεσα συνδεδεμένα με το περιβάλλον και πάνω από το 80% των ασθενειών επηρεάζονται από περιβαλλοντικούς παράγοντες.⁷

⁵ *Art in the Anthropocene: Encounters Among Aesthetics, Politics, Environments and Epistemologies* London: Open Humanities Press, 2015, σελ.30

⁶ <https://www.eea.europa.eu/el/articles/zontas-se-mia-katastasi-pollaplon>

⁷ Μόλυνση περιβάλλοντος: 1.7 εκατομμύρια παιδιά πεθαίνουν κάθε χρόνο, επισημαίνει ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας - Klimaka

Ο φυσιοδίφης David Attenborough στο ντοκιμαντέρ του με τίτλο “A Life on Our Planet”, περιγράφει πόσο απότομα έχει επιδεινωθεί η υγεία του πλανήτη στη διάρκεια της ζωής του και κάνει δυσοίωνες προβλέψεις για το μέλλον σε περίπτωση που η ανθρωπότητα συνεχίσει την τρέχουσα πορεία της. Ο Attenborough χαρτογραφεί πώς η αναίτια καταστροφή της φύσης από την ανθρωπότητα θα καταστήσει τον πλανήτη εντελώς υποβαθμισμένο και άγονο, μη κατοικήσιμο για εκατομμύρια ανθρώπους και θα φέρει πληθυσμούς βιοποικιλότητας να καταρρεύσουν. Από τη δεκαετία του 1950, οι ζωικοί πληθυσμοί έχουν μειωθεί περισσότερο από το μισό, ενώ οι πληθυσμοί των κατοικίδιων πτηνών έχουν εκτοξευθεί στα ύψη. Το 70% των πτηνών στον πλανήτη είναι κατοικίδια πουλιά - κυρίως κοτόπουλα. Οι άνθρωποι αντιπροσωπεύουν πάνω από το ένα τρίτο του βάρους των θηλαστικών στη Γη. Το 60% των ζώων είναι αυτά που εκτρέφονται για τροφή. Οι υπόλοιποι, «από ποντίκια μέχρι φάλαινες», αποτελούν μόλις το 4%. Τα οικόσιτα ζώα απαιτούν τεράστιες εκτάσεις γης για να τραφούν και η μισή εύφορη γη στον πλανήτη είναι πλέον γεωργική γη.

Οι άνθρωποι υλοτομούν έως και 15 δισεκατομμύρια δέντρα ετησίως. Η καταστροφή των τροπικών δασών αναλογεί περίπου στο 15% των παγκόσμιων εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα.⁸ Το 30% των ιχθυοαποθεμάτων αλιεύονται σε κρίσιμα επίπεδα και οι πληθυσμοί γλυκών υδάτων έχουν μειωθεί κατά περισσότερο από 80%. Η Αρκτική, ένα από τα πιο κρύα και απομακρυσμένα μέρη της Γης, έχει βιώσει μείωση των θερινών θαλάσσιων πάγων κατά 40% σε 40 χρόνια.

Ο Attenborough μέσω του ντοκιμαντέρ παρουσιάζει και τις λύσεις που προτείνει για να σταματήσει, ακόμα και να αντιστραφεί η ζημιά, οι οποίες είναι: σταθεροποίηση του παγκόσμιου πληθυσμού, στροφή προς τις ανανεώσιμες πηγές ενέργειας, αποκατάσταση της βιοποικιλότητας, τέλος στην αποψίλωση των δασών.⁹

1.4 Η περιβαλλοντική πολιτική

Αν το κλίμα ήταν τράπεζα, θα το είχατε ήδη σώσει.

Ούγκο Τσάβεζ, 1954-2013.¹⁰

Τα οικολογικά προβλήματα έγιναν αντιληπτά ήδη από την δεκαετία του 1960. Σ' αυτό συνέβαλε και

⁸ [Ορατή από το διάστημα η καταστροφή του Αμαζονίου \(naftemporiki.gr\)](http://naftemporiki.gr)

⁹ [4 Key Takeaways From David Attenborough's 'A Life on Our Planet' | Earth.Org](http://Earth.Org)

¹⁰ Φράση του προέδρου της Βενεζουέλας στη σύνοδο της Κοπεγχάγης για την κλιματική αλλαγή, το 2009

το οικολογικό κίνημα με την ίδρυση οργανώσεων όπως η WWF και η Greenpeace. Παράλληλα άρχισαν να διατυπώνονται και οι πρώτες επιστημονικές ανησυχίες για την κατάσταση του πλανήτη και από τότε το ζήτημα έχει μελετηθεί διεξοδικά. Την ίδια εποχή θεσπίστηκε το περιβαλλοντικό δίκαιο και η περιβαλλοντική πολιτική. Η πρώτη Παγκόσμια Διάσκεψη για το κλίμα πραγματοποιήθηκε στη Γενεύη το 1979. Από τότε όλες οι χώρες στον κόσμο έχουν διαμορφώσει στρατηγικές αντιμετώπισης του προβλήματος και πολλά μέτρα και αποφάσεις έχουν ληφθεί για την προστασία του περιβάλλοντος. Το 1988 ιδρύθηκε η επιστημονική Διακυβερνητική Επιτροπή για την Αλλαγή του Κλίματος (*Intergovernmental Panel on Climate Change - IPCC*) υπό την αιγίδα του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών με σκοπό την αξιολόγηση της επιστημονικής γνωστικής βάσης και των ερευνών που διεξάγονται για τη μελέτη των κλιματικών αλλαγών.¹¹

Για αρκετά χρόνια, τη συζήτηση για την Κλιματική Αλλαγή μονοπόλησε η μείωση των εκπομπών του άνθρακα CO₂. Συνδέθηκε με τη μείωση της θερμοκρασίας και το στόχο της διατήρησης του ορίου της παγκόσμιας υπερθέρμανσης. Για την αντιμετώπιση του φαινομένου της κλιματικής αλλαγής υπογράφηκε στο 2015 στο Παρίσι μια Παγκόσμια συμφωνία, η Συμφωνία του Παρισιού, στο πλαίσιο της Σύμβασης Πλαισίου των Ηνωμένων Εθνών για την Κλιματική Αλλαγή (UNFCCC), με στόχο τη συγκράτηση της αύξησης της θερμοκρασίας του πλανήτη «αρκετά κάτω» από τους 2°C.

Στην 70^η Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών το 2015 υιοθετήθηκαν και οι 17 Στόχοι Βιώσιμης Ανάπτυξης με χρονοδιάγραμμα υλοποίησης έως το 2030. Η Ατζέντα για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη προωθεί την ενσωμάτωση και των τριών διαστάσεων της βιώσιμης ανάπτυξης – κοινωνική, περιβαλλοντική και οικονομική – σε όλες τις τομεακές πολιτικές, ενώ παράλληλα προάγει τη διασύνδεση και τη συνοχή των σχετικών με τους Στόχους Βιώσιμης Ανάπτυξης πολιτικών και νομοθετικών πλαισίων. Οι 17 στόχοι για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη επενδύουν στην ευημερία των πληθυσμών, στις βιώσιμες συνθήκες διαβίωσης, στο περιβάλλον, στις πόλεις και στην ανθρωποκεντρική ανάπτυξη, στην άμβλυνση των ανισοτήτων, στην καταπολέμηση της φτώχειας και της ειρήνης.

Στην Ευρωπαϊκή Ένωση η Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία (European Green Deal)(2019) αποτέλεσε μια νέα αναπτυξιακή πολιτική με στόχο το μετασχηματισμό της σε δίκαιη και χωρίς αποκλεισμούς ευημερούσα κοινωνία, με σύγχρονη, ανταγωνιστική και αποδοτική ως προς τη χρήση πόρων οικονομία, ώστε έως το 2050 να υλοποιηθούν οι δεσμεύσεις της συμφωνίας του Παρισιού και οι εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου της ΕΕ να έχουν καταστεί κλιματικά ουδέτερες.

Επιπλέον στο πλαίσιο της Σύμβασης - πλαισίου των Ηνωμένων Εθνών για την κλιματική αλλαγή πραγματοποιούνται ετησίως οι Διασκέψεις για την κλιματική αλλαγή. Χρησιμοποιούν ως επίσημη συνάντηση των μερών της Σύμβασης-πλαισίου για την αξιολόγηση της προόδου στην αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής. Η 27η Διάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για το κλίμα (COP27) που διεξήχθη

¹¹ [Διακυβερνητική Επιτροπή για την Αλλαγή του Κλίματος - Βικιπαίδεια \(wikipedia.org\)](https://el.wikipedia.org/wiki/Intergovernmental_Panel_on_Climate_Change)

στην Αίγυπτο τον Νοέμβριο του 2022 υιοθέτησε μια αμφιλεγόμενη τελική ανακοίνωση, η οποία περιλαμβάνει για πρώτη φορά την παροχή βοήθειας στις φτωχές χώρες που πλήττονται περισσότερο από την κλιματική αλλαγή, αλλά δεν θέτει νέους στόχους για τη μείωση των εκπομπών των αερίων του θερμοκηπίου.¹²

Η Διάσκεψη για τη Βιοποικιλότητα COP15 στο Μόντρεαλ, παρά τις θετικές εξελίξεις σχετικά με την αναγνώριση του κομβικού ρόλου των αυτόχθονων πληθυσμών, δεν κατάφερε να καταλήξει σε εργαλεία και μέτρα ικανά να σταματήσουν τη μαζική καταστροφή της βιοποικιλότητας. Η αναγνώριση της σημασίας προστασίας της βιοποικιλότητας, μοιάζει να προωθείται παράλληλα με καταστροφικές δραστηριότητες μέσα στις ίδιες περιοχές. Με αυτά τα δεδομένα, η προστασία και οι δεσμεύσεις κινδυνεύουν να μείνουν στα χαρτιά. Ο στόχος προστασίας τουλάχιστον του 30% της γης και των ωκεανών ως το 2030 να μην υπάρχει, αλλά κινδυνεύει να μείνει ένας άδειος αριθμός. *Σχετικά με τη χρηματοδότηση για την προστασία της βιοποικιλότητας, τα 20 δισεκατομμύρια δολάρια ετησίως ως το 2025, και μετά τα 30 δις ως το 2030 είναι μία αρχή, όμως δεν είναι αρκετά* (Toma Iczkovits, 2022).¹³

Από τα παραπάνω διαπιστώνουμε ότι υπάρχει ένα θεσμικό πλαίσιο ικανό φαινομενικά να αντιμετωπίσει το πρόβλημα αλλά στην πραγματικότητα η αντιμετώπιση της οικολογικής κρίσης είναι μια πολύ μεγάλη πρόκληση για τις οικονομίες των κρατών και οι μεγάλες εταιρείες επινοούν τρόπους ώστε να αποφεύγουν έμμεσα τα απαραίτητα μέτρα. Οι έρευνες δείχνουν πως οι παγκόσμιες εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου, που συμβάλλουν στο πρόβλημα της κλιματικής αλλαγής, όχι μόνο δεν μειώνονται αλλά αυξάνονται, και μάλιστα ραγδαία.

1.5 Η πλαστική ρύπανση

*Λέτε ότι αγαπάτε τα παιδιά σας, πιο πολύ από οτιδήποτε,
και όμως κλέβετε το μέλλον τους μπροστά στα μάτια τους.*

Greta Thunberg¹⁴

Περιβαλλοντική ρύπανση είναι η μεταβολή των στοιχείων του περιβάλλοντος από κάθε είδος φυσικού, χημικού ή/και βιολογικού παράγοντα με τρόπο που να επιφέρει επιβλαβείς επιπτώσεις στους

¹²<https://www.ethnos.gr/World/article/233569/hcop27oloklhrothhkemeamfilegomenaapotelesmatatamikrabhmatapoyepiteyxthhkantapisogyrismatakaiioiasafeies>

¹³ <https://www.greenpeace.org/greece/issues/perivallon/47858/cop15-viopoikilotita-elpida-apogoitysi/>

¹⁴ Ακτιβίστρια του κλίματος και ιδρύτρια της Κλιματικής Σχολικής Απεργίας.

οργανισμούς και στη φύση επηρεάζοντας την υγεία, την ευημερία, το κλίμα και την επιβίωση της βιοποικιλότητας. Στους διάφορους τύπους ρύπων ανήκουν συγκεκριμένες χημικές ουσίες και διάφορες μορφές ενέργειας όπως η θερμότητα, ο θόρυβος και η ακτινοβολία. Υπάρχουν μορφές ρύπανσης όπως η ατμοσφαιρική ρύπανση, η ρύπανση των υδάτων και του εδάφους, η ραδιενεργή ρύπανση, η ηλεκτρομαγνητική και πολλές άλλες οι οποίες δεν είναι εφικτό να αναλυθούν στη συγκεκριμένη έρευνα. Θα εστιάσουμε στην πλαστική ρύπανση καθώς αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα είδη ρύπανσης παγκοσμίως και συνδέεται άμεσα με τα υπόλοιπα είδη.

Κατά τον 21ο αιώνα, η χρήση του πλαστικού διαδόθηκε ευρέως, καθώς πρόκειται για ένα προϊόν φθινό, εύπλαστο και ανθεκτικό (Plastics Europe et al., 2018). Η ανάπτυξη πλαστικών μιας χρήσης και η μαζική χρήση πλαστικών συσκευασιών και φιαλών δημιούργησαν ένα σημαντικό περιβαλλοντικό πρόβλημα το οποίο συνεχώς επιδεινώνεται. Τα τελευταία 50 χρόνια έχει πολλαπλασιαστεί κατά 20 φορές η παραγωγή πλαστικού σύμφωνα με το Παγκόσμιο Οικονομικό Φόρουμ και την τελευταία δεκαετία, έχουν παραχθεί περισσότερα πλαστικά από ό,τι τα προηγούμενα 100 χρόνια.

Από τους 8.3 δισεκατομμύρια τόνους πλαστικών που έχουν εισαχθεί στην αγορά μεταξύ 1950 και 2015, έχουν δημιουργηθεί συνολικά 5.8 δισεκατομμύρια τόνοι πλαστικών απορριμμάτων. Από αυτούς, το 12% αποτεφρώθηκε, το 9% ανακυκλώθηκε και περίπου το 79% απορρίφθηκε σε χώρους υγειονομικής ταφής ή στο περιβάλλον (Νικολαΐδης, 2021). Τα πλαστικά παρόλο που αποσυντίθενται πολύ αργά στην πλειοψηφία τους είναι σχεδιασμένα για εφήμερη χρήση. Περισσότερα από 448 εκατομμύρια τόνους πλαστικό παράγονται ετησίως εκ των οποίων το 40- 50% είναι μιας χρήσης κατά τον ΟΗΕ. Είναι δηλαδή σχεδιασμένα να πετιούνται μέσα σε μερικά λεπτά μετά τη λειτουργία τους ενώ για να αποσυντεθούν απαιτούνται εκατοντάδες χρόνια παρουσίας στη φύση.¹⁵

Εικόνα 1

¹⁵ <https://www.koinignomi.gr/news/paideia/2020/06/18/ohi-plastika-sti-thalassa-moy.html>

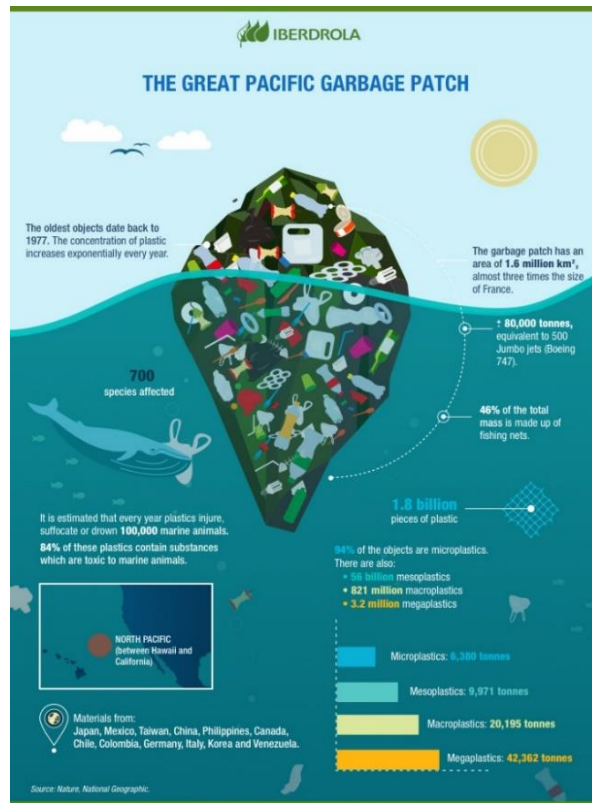
Το 80% των θαλάσσιων απορριμμάτων είναι πλαστικά (εικ.1). Περίπου 4,8 - 12,7 εκατομμύρια τόνοι πλαστικού καταλήγουν κάθε χρόνο στους ωκεανούς μας, ενώ στη Μεσόγειο επιπλέον 1.455 τόνοι πλαστικού (ΟΗΕ). Τα πλαστικά απόβλητα στις θάλασσες αναμένεται να φτάσουν τους 300 εκ. τόνους έως το 2030, δηλαδή σχεδόν 26.000 μπουκάλια πλαστικού ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο. Μεγάλες ποσότητες πλαστικού έχουν πλέον ανιχνευθεί σχεδόν σε όλες τις σφαίρες του περιβάλλοντος, π.χ. σε υδάτινα σώματα, στο έδαφος και στον αέρα. Μέσω των ωκεάνιων ρευμάτων, ποταμών, του αέρα ή των πλοίων, μεταφέρονται ακόμα και στα πιο απομακρυσμένα σημεία της γης με αποτέλεσμα η ρύπανση να έχει φτάσει στα βάθη της Αρκτικής, της Ανταρκτικής και των ωκεανών σύμφωνα με τις έρευνες.¹⁶

Ο ποταμός Pasig, που διασχίζει τη Μανίλα, την πρωτεύουσα των Φιλιππίνων, κηρύχθηκε βιολογικά νεκρός το 1990, λόγω του τεράστιου όγκου σκουπιδιών, που τον κατέκλυζαν κάθε χρόνο και τα οποία κατά κύριο λόγο αποτελούνται από πλαστικά (Parker, 2018). Στον Ειρηνικό ωκεανό, έχει δημιουργηθεί μια μεγάλη περιοχή με την ονομασία Great Pacific Garbage Patch ή Pacific trash vortex (εικ.2,3), όπου συγκεντρώνονται απορρίμματα, λόγω των θαλάσσιων ρευμάτων. Αυτή η τεράστια μάζα απορριμμάτων γνωστή και ως όγδοη ήπειρος έχει τρεις φορές το μέγεθος της Γαλλίας και υπολογίζεται πως έχει φτιαχτεί με 1,8 δισεκατομμύρια κομμάτια πλωτού πλαστικού τα οποία σκοτώνουν χιλιάδες ζώα κάθε χρόνο. Καμία χώρα δεν μπαίνει στην διαδικασία καθαρισμού αυτών των απορριμμάτων αφού βρίσκονται σε διεθνή ύδατα και σύμφωνα με τα σχόλια του Charles Moore, του ανθρώπου που αντιλήφθηκε πρώτος το φαινόμενο το 1997, η προσπάθεια καθαρισμού αυτής της κατάστασης θα χρεοκοπούσε οποιαδήποτε χώρα το επιχειρούσε (National Geographic, 2019).

Εικόνα 2

¹⁶ [The global 'plastic flood' reaches the Arctic: New study shows: there is now a concerning degree of plastic pollution in the Arctic Ocean -- ScienceDaily](#)

Εικόνα 3

Εικόνα 4

Πάνω από 700 εκατομμύρια θαλάσσια είδη, μεταξύ των οποίων και είδη υπό εξαφάνιση, έχουν επηρεαστεί από το πλαστικό στον ωκεανό. Τα πλαστικά απόβλητα σκοτώνουν περισσότερα από ένα εκατομμύριο θαλασσοπούλια και περισσότερα από 100.000 θαλάσσια θηλαστικά κάθε χρόνο (UNESCO). Μέχρι το 2050, θα υπάρχουν περισσότερα πλαστικά από ψάρια στους ωκεανούς

μας (Ίδρυμα Ellen MacArthur). Ωστόσο το Μάρτιο του 2023, στη Διάσκεψη του ΟΗΕ, οι παγκόσμιοι ηγέτες υπέγραψαν την Παγκόσμια συνθήκη για τη προστασία των ωκεανών η οποία επιτεύχθηκε μετά από εκστρατεία της Greenpeace¹⁷ και δίνει μία ελπίδα για μείωση του προβλήματος.

Η ρύπανση των εδαφών από πλαστικά είναι εξίσου μεγάλη. Η διαφυγή πλαστικών στο περιβάλλον θεωρείται απίθανο να μειωθεί κάτω από τα σημερινά επίπεδα καθώς τα παραγόμενα πλαστικά απορρίμματα εκτιμάται ότι θα αυξάνονται με ρυθμό μεγαλύτερο από ότι η τεχνική δυνατότητα διαχείρισής τους.

Οι κάτοικοι των αναπτυσσόμενων χωρών αντιμετωπίζουν δυσανάλογες επιπτώσεις στην υγεία τους εξαιτίας της βιομηχανίας πλαστικού, λόγω χωματερών, μονάδων καύσης, πετροχημικών εγκαταστάσεων αλλά και λόγω της πλαστικής ρύπανσης στο έδαφος και τους υδάτινους πόρους. Αυτοί οι άνθρωποι προέρχονται από κοινότητες χαμηλού εισοδήματος, που ζουν κοντά σε χώρους υγειονομικής ταφής, σε άθλιες συνθήκες μόλυνσης, έχοντας σαν απασχόληση τον καθαρισμό και διαχωρισμό απορριμμάτων από πλαστικό (εικ.4). Για να καταφέρουν να βγάλουν τα προς το ζην, καθαρίζουν τα σκουπίδια τα οποία έχουν παράγει οι κάτοικοι των αναπτυσσόμενων χωρών του δυτικού κόσμου.

Οι επιπτώσεις των πλαστικών στην υγεία είναι αναρίθμητες και σχετίζονται με όλο τον κύκλο παραγωγής των πλαστικών από την δημιουργία τους μέχρι την απόρριψη τους. Η παραγωγή και αποτέφρωση του πλαστικού παράγει τεράστιες ποσότητες αερίων του θερμοκηπίου, αφού το 99% του πλαστικού παράγεται από ορυκτά καύσιμα, γεγονός που θέτει σε κίνδυνο την υγεία των κοινοτήτων. Εκτιμάται ότι μεταξύ 400.000 και ενός εκατομμυρίου ανθρώπων πεθαίνουν κάθε χρόνο από προβλήματα υγείας που συνδέονται με τη διαβίωση σε περιοχές με πλαστική ρύπανση.

Εργαστηριακά πειράματα δείχνουν ότι η πλαστική ρύπανση σχετίζεται άμεσα με την κλιματική αλλαγή, καθώς τα πιο κοινά πλαστικά μπορεί να προκαλέσουν αέρια του θερμοκηπίου όταν εκτίθενται σε ηλιακή ακτινοβολία (Sarah-Jeanne Royer, 2018). Δεκαοχτώ εκατομμύρια τόνοι πλαστικών που προέρχονται από τη Νότια Ασία καταλήγουν στον ωκεανό, όπου εκπέμπουν μεθάνιο και αιθυλένιο λόγω της έκθεσης στο ηλιακό φως. Η βιομηχανία πλαστικών αντιπροσωπεύει το 6% της παγκόσμιας κατανάλωσης πετρελαίου και αναμένεται να φτάσει το 20% έως το 2050. Η κατασκευή τεσσάρων πλαστικών φιαλών απελευθερώνει ισοδύναμες εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου με την οδήγηση ενός μιλίου από ένα αυτοκίνητο, σύμφωνα με το Παγκόσμιο Οικονομικό Φόρουμ. Η ευθύνη για τις επιπτώσεις από τις εκπομπές διοξειδίου του άνθρακα (CO₂) από την παραγωγή πλαστικών διαχέεται μεταξύ των κρατών, όμως για να υπάρξει ουσιαστική λύση απαιτείται συλλογική δράση και συγκεκριμένες παρεμβάσεις. Κάποιες φιλόδοξες δεσμεύσεις των κρατών και των εταιρειών με μια πιο προσεκτική ματιά

¹⁷ <https://www.greenpeace.org/greece/issues/thalassa/48295/istoriki-sinthiki-okeanoi-ohe/>

αποδεικνύονται ψευδολύσεις που το μόνο που καταφέρνουν είναι να αποπροσανατολίζουν τον καταναλωτή, να αποποιούνται της ευθύνης και να διαιωνίζουν το πρόβλημα (Νικολαΐδης, 2021).

Η βιομηχανία πετρελαίου και φυσικού αερίου σχεδιάζει να δαπανήσει περίπου 400 δισεκατομμύρια δολάρια τα επόμενα πέντε χρόνια σε εργοστάσια για την παραγωγή πρώτων υλών για παρθένο πλαστικό, σύμφωνα με μελέτη της Carbon Tracker. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι, καθώς ένας αυξανόμενος στόλος ηλεκτρικών οχημάτων και η βελτιωμένη απόδοση του κινητήρα μειώνουν τη ζήτηση καυσίμων, η βιομηχανία ελπίζει ότι η αυξανόμενη ζήτηση για νέο πλαστικό μπορεί να εξασφαλίσει μελλοντική αύξηση της ζήτησης για πετρέλαιο και φυσικό αέριο. Υπολογίζει στην αυξανόμενη χρήση καταναλωτικών αγαθών με βάση το πλαστικό από εκατομμύρια νέους καταναλωτές της μεσαίας τάξης στην Ασία και αλλού. *«Τις επόμενες δεκαετίες, η αύξηση του πληθυσμού και του εισοδήματος αναμένεται να δημιουργήσει περισσότερη ζήτηση για πλαστικά, τα οποία συμβάλλουν στην υποστήριξη της ασφάλειας, της ευκολίας και της βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου»*, δήλωσε στο Reuters η εκπρόσωπος της ExxonMobil, Sarah Nordin.¹⁸

Η στρατηγική που υιοθέτησε η ΕΕ για τη μετάβαση στην κυκλική οικονομία, απαιτεί από όλα τα κράτη μέλη, άρα κι από την Ελλάδα, να αλλάξουν ριζικά τον τρόπο παραγωγής, διαχείρισης και ανακύκλωσης των πλαστικών. Ωστόσο στην Ελλάδα η εικόνα της ρύπανσης από πλαστικό είναι αρκετά βεβαρυσμένη σε σχέση με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Σύμφωνα με τα στοιχεία η Ελλάδα είναι ο 8^{ος} μεγαλύτερος παραγωγός πλαστικών προϊόντων στην περιοχή της Μεσογείου. Η Ελλάδα παράγει περίπου 800.000 τόνους πλαστικών αποβλήτων ετησίως, σχεδόν 68 κιλά ανά κάτοικο, από τους οποίους οι 11.500 τόνοι καταλήγουν στην θάλασσα και μόνο το 10% οδηγείται στην ανακύκλωση, σύμφωνα με έκθεση του WWF Ελλάς. Εκτιμάται ότι η απώλεια για την ελληνική οικονομία εξαιτίας της πλαστικής ρύπανσης φτάνει τα 26 εκατ. ευρώ ετησίως. Την τουριστική περίοδο τα απορρίμματα αυξάνονται έως και 26% με κόστος 4-8 εκατ. ευρώ για διαχείριση απορριμμάτων. Οι επιπτώσεις και το κόστος επιβαρύνει τις παράκτιες κοινότητες, τις τοπικές αρχές και τις επιχειρήσεις που επηρεάζονται άμεσα.¹⁹

Κάθε χρόνο χρησιμοποιούνται 4,3 δισ. πλαστικές σακούλες (πριν την εφαρμογή του περιβαλλοντικού τέλους), 2 δισ. πλαστικά μπουκάλια για νερό και αναψυκτικά και 300 εκατομμύρια πλαστικά ποτήρια μια χρήσης με αποτέλεσμα 40 τόνοι πλαστικού να καταλήγουν καθημερινά στο φυσικό περιβάλλον. Τα μέτρα για τη μείωση της χρήσης της πλαστικής σακούλας δεν απέδωσαν τα αναμενόμενα καθώς πλέον κυκλοφορούν πιο χοντρές σακούλες και το βάρος του πλαστικού που καταλήγει στα απορρίμματα έχει αυξηθεί όπως εντόπισαν τα στελέχη περιβαλλοντικών οργανώσεων. Αλλά και οι επιδόσεις της χώρας μας στην εφαρμογή του νόμου 4736/2020 για τα πλαστικά μιας χρήσης βρίσκονται επεικώς κάτω από τη

¹⁸ The plastic pandemic: COVID-19 destroyed the recycling dream (reuters.com)

¹⁹ <https://commonseas.com/uploads/Greece-Without-Single-Use-Plastics-Education-toolkit.pdf>

βάση, σύμφωνα με την έκθεση του WWF Ελλάς.²⁰

Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των σχολικών γευμάτων τα οποία διανέμονται στα σχολεία της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης της χώρας μας σε πλαστικές συσκευασίες, συνοδευόμενα, μέχρι την κατάργησή τους, από μιας χρήσεως μαχαιροπίρουνα. Είναι λυπηρό το γεγονός, καθώς την ώρα που κάποιες/ κάποιες εκπαιδευτικές πασχίζουν να εμφυσήσουν στους μαθητές και στις μαθήτριες τους την περιβαλλοντική κουλτούρα, έρχεται η εικόνα που ανατρέπει όλη την προσπάθεια μέσω των σχολικών γευμάτων (εικ.5), τα οποία εκτός των άλλων θέτουν σε κίνδυνο και την υγεία των παιδιών, λόγω των χημικών που μεταφέρονται από το πλαστικό στα τρόφιμα μέσω της θερμότητας.

Εικόνα 5. Σχολικό γεύμα - Φωτογραφία της ερευνήτριας

Στόχος της Ε.Ε είναι η μείωση της κατανάλωσης σε πλαστικά ποτήρια και πλαστικές συσκευασίες τροφίμων κατά 30% μέχρι το 2024 και κατά 60% μέχρι το 2026. Τα κράτη μέλη θα πρέπει να πετύχουν το στόχο για συλλογή 90% των πλαστικών μπουκαλιών μέχρι το 2029, ενώ τα πλαστικά μπουκάλια θα πρέπει να προέρχονται τουλάχιστον κατά 25% από ανακυκλωμένο υλικό μέχρι το 2025 και 30% μέχρι το 2030.²¹ Το γεγονός ότι τα πλαστικά μιας χρήσης αποτελούν την «εύκολη λύση» του σύγχρονου τρόπου ζωής όπου όλα αυτοματοποιούνται, αποτελεί ακόμα ένα εμπόδιο στην προσπάθεια μείωσης της ζήτησης και της παραγωγής τους.

²⁰ [ekthesi_axiologisis_nomos_plastika_mias_xrasis.pdf](https://panda.org/ekthesi_axiologisis_nomos_plastika_mias_xrasis.pdf) (panda.org)

²¹ <https://www.athensvoice.gr/life/perivallon/541095/o-efialtis-ton-plastikon-apeilei-tin-ellada/>

1.6 Τα μικροπλαστικά

Τα μικροπλαστικά είναι κομμάτια πλαστικού μικρότερα από 5 χιλιοστά. Αντίστοιχα τα νανοπλαστικά είναι ακόμα μικρότερα με μέγεθος μικρότερο του ενός μικρομέτρου (American Chemical Society, 2020) Τα μικροπλαστικά και τα νανοπλαστικά προέρχονται από τη διάσπαση των πλαστικών στο πέρασμα του χρόνου ή εισέρχονται στο οικοσύστημα μέσω έτοιμα παραγόμενων μικροσκοπικών προϊόντων, όπως μικροϊνών ρούχων²² ή μέσω αποσύνθεσης μεγαλύτερων απορριπτέων πολυμερών (Matthew Cole, 2013) (Boucher, 2017) και πλέον υπάρχουν σε διάφορα σημεία της γης, από τα βάθη των ωκεανών μέχρι την κορυφή του Έβερεστ (Wilkinson, 2020).

Η ποσότητα των μικροπλαστικών στους ωκεανούς όλο και αυξάνεται. Ο ΟΗΕ δήλωσε το 2017, ότι υπάρχουν τουλάχιστον 51 τρισεκατομμύρια μικροπλαστικά σωματίδια στις θάλασσες, 500 φορές περισσότερα από τα αστέρια που υπάρχουν στο γαλαξία μας. Στη Μεσόγειο θάλασσα έχει υπολογιστεί πως εντοπίζονται 1,25 εκατομμύρια κομματάκια πλαστικού ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο συγκέντρωση, σχεδόν τέσσερις φορές υψηλότερη από αυτήν που καταγράφεται στο λεγόμενο «πλαστικό νησί»,²³ στον Βόρειο Ειρηνικό Ωκεανό.²⁴ Το νούμερο αυτό υπολογίζεται ότι θα τετραπλασιαστεί έως το 2050. Στην Κορσική, υπάρχουν περισσότερα μικροπλαστικά στη θάλασσα από ό,τι πλαγκτόν (Documentaire Plastic partout), (Arte).

Επιπρόσθετα, η ευρέως διαδεδομένη χρήση πλαστικών στον αγροτικό τομέα, έχει τεκμηριωθεί ως σχετιζόμενη με υποβάθμιση του εδάφους και την ύπαρξη μεγάλης ποσότητας μικροπλαστικών σε αυτό (EK Liu, 2014) (Zacharias Steinmetz, 2016), καθώς επίσης αναφέρεται ότι τα μικροπλαστικά έχουν γίνει ένα από τα σοβαρότερα προβλήματα για το περιβάλλον σε παγκόσμια κλίμακα (Jenna R. Jambeck, 2015). Το Σεπτέμβριο του 2018, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο κάλεσε την Ευρωπαϊκή Επιτροπή να προτείνει ευρωπαϊκή απαγόρευση για την προσθήκη μικροπλαστικών σε προϊόντα όπως καλλυντικά και απορρυπαντικά έως το 2020 αλλά και να λάβει μέτρα για την ελαχιστοποίηση της απελευθέρωσης μικροπλαστικών από τα κλωστοϋφαντουργικά προϊόντα, τα ελαστικά, τα χρώματα και τα τσιγάρα.²⁵

Τα μικροπλαστικά που βρίσκονται στη θάλασσα συχνά αποτελούν τροφή για τα ψάρια, τα οποία στη συνέχεια καταλήγουν στο τραπέζι των καταναλωτών και στο ανθρώπινο σώμα. Μικροπλαστικά έχουν ανιχνευτεί σε φαγητά και ποτά όπως οι μπίρες, το μέλι αλλά και στο πόσιμο νερό. Το πόσιμο νερό,

²² Οι μικροϊνες πλαστικού, που προέρχονται από τη διάβρωση συνθετικών υφασμάτων, πχ ρούχα από πολυεστέρα. Έχει υπολογιστεί ότι ένα μπουφάν fleese σε μία και μόνο πλύση του στο πλυντήριο απελευθερώνει 250.000 τέτοιες μικροϊνες.

²³ Το «πλαστικό νησί» είναι το Midway Atoll, ένα μικροσκοπικό νησάκι απομονωμένο και ακατοίκητο από ανθρώπους στον Βόρειο Ειρηνικό Ωκεανό και ένα από τα πιο μολυσμένα μέρη του πλανήτη.

²⁴ [Μικροπλαστικά και νανοπλαστικά από την ατμόσφαιρα μολύνουν τον ωκεανό -- ScienceDaily](#)

²⁵ [Μικροπλαστικά: πηγές, επιπτώσεις, λύσεις | Επικαιρότητα | Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο \(europa.eu\)](#)

κυρίως το εμφιαλωμένο, αποτελεί την βασική πηγή πρόσληψης μικροπλαστικών από τον ανθρώπινο οργανισμό. Σύμφωνα με έρευνες ένα άτομο που χρησιμοποιεί αποκλειστικά εμφιαλωμένο νερό προσθέτει ετησίως στο σώμα του 90.000 μικροσωματίδια πλαστικού (ποσότητα που αντιστοιχεί σε 45 πιστωτικές κάρτες).

Πλήθος μελετών έχουν ερευνήσει την έκθεση των οργανισμών σε μικροπλαστικά και μερικές από τις πιθανές επιπτώσεις περιλαμβάνουν οξειδωτικό στρες και ανωμαλίες στο ανοσοποιητικό και ορμονικό σύστημα. Έρευνες σε φυσικά και ζωικά μοντέλα έχουν συνδέσει την έκθεση στα μικρο και τα νανοπλαστικά, με τη στειρότητα, φλεγμονές και καρκίνο, αλλά οι επιπτώσεις στην υγεία του ανθρώπου παραμένουν ασαφείς. Μία πρόσφατη έρευνα πάνω στη προσπάθεια κατανόησης των όποιων κινδύνων για την υγεία, που παρουσιάστηκε στο φθινοπωρινό συνέδριο της American Chemical Society (ACS) του 2020, αναφέρει τρόπους μελέτης της συγκέντρωσης αυτών των μη βιοδιασπώμενων υλικών στον ανθρώπινο ιστό (American Chemical Society, 2020).

Οι έρευνες αποδεικνύουν πως χημικές ουσίες όπως η δισφαινόλη Α (Bisphenol A -BPA) που χρησιμοποιείται ευρέως στα πλαστικά μπουκάλια νερού μιας χρήσης και στις πλαστικές συσκευασίες τροφίμων εισχωρούν στα τρόφιμα, στο νερό και δυστυχώς στον ανθρώπινο οργανισμό με δυσάρεστες συνέπειες.²⁶ Μπορούν να διαταράξουν τα ανθρώπινα ενδοκρινικά συστήματα και να προκαλέσουν γενετικές ανωμαλίες, αυτισμό, υπερκινητικότητα και σύνδρομο διάσπασης προσοχής (A.D.D) (Ruthann A. Rudel, 2011). Επιπλέον οι φθαλικοί εστέρες που περιέχονται στο PVC εμπλέκονται με διαταραχές του ανδρικού αναπαραγωγικού συστήματος (Germaine M. Buck Louis Ph.D., 2014).

Το "μεγάλο κυνήγι των μικροπλαστικών" είναι μία δράση που έχει στόχο την καταγραφή των μικροπλαστικών και μεσοπλαστικών (5-25 χιλιοστά) στην ακτογραμμή της Ελλάδας. Η δράση υλοποιείται από την SoSCIety στο πλαίσιο του προγράμματος "Σημεία Στήριξης", που συγχρηματοδοτείται από πολλά κοινωφελή ιδρύματα της χώρας. Πρόκειται για την πρώτη πανελλήνια πρωτοβουλία για συλλογή μεγάλου όγκου δεδομένων για την αποτύπωση του ρυπαντικού φορτίου από μικροπλαστικά και μεσοπλαστικά στις ελληνικές ακτές, με την πολύτιμη συμβολή των πολιτών όλων των ηλικιών, που καλούνται να συμμετέχουν σε αυτή την επιστημονική έρευνα.

1.7 Δράσεις για τη μείωση του πλαστικού

Πολλές πρωτοβουλίες και δράσεις υλοποιούνται από ιδρύματα, μουσεία και μη κερδοσκοπικές οργανώσεις με στόχο τη μείωση των πλαστικών και τον καθαρισμό των ακτών. Σπουδαία ντοκιμαντέρ

²⁶ [Τι σημαίνει BPA ; Για ποιο λόγο πρέπει να χρησιμοποιώ BPA-FREE. \(drinkwater.gr\)](http://drinkwater.gr)

έχουν δημιουργηθεί για την ενημέρωση και ευαισθητοποίηση του κοινού. Το *Plastic Wars* (2020)²⁷ για παράδειγμα, εξετάζει την αυξανόμενη κρίση των πλαστικών απορριμμάτων στο περιβάλλον και αποκαλύπτει τον τρόπο με τον οποίο οι κατασκευαστές πλαστικών έχουν προωθήσει δημόσια την ανακύκλωση για δεκαετίες, παρά το γεγονός ότι γνώριζαν από την αρχή πως η ευρεία ανακύκλωση πλαστικών δεν θα ήταν ποτέ οικονομικά βιώσιμη.

Παγκόσμια κινήματα έχουν δημιουργηθεί με σπουδαίο έργο σε όλο τον κόσμο. Το *#BreakFreeFromPlastic* εργάζεται για την επίτευξη ενός μέλλοντος απαλλαγμένου από πλαστική ρύπανση. Περισσότεροι από 12.000 οργανισμοί και άτομα σε όλο τον κόσμο έχουν ενωθεί για να απαιτήσουν μειώσεις στα πλαστικά μίας χρήσης και να υποστηρίξουν βιώσιμες λύσεις στην κρίση της πλαστικής ρύπανσης. Τα μέλη του BFFP συνεργάζονται για να επιφέρουν συστηματικές αλλαγές αντιμετωπίζοντας τη ρύπανση από πλαστικά σε ολόκληρη την αλυσίδα αξίας - από την εξόρυξη έως τη διάθεση - εστιάζοντας στην πρόληψη και όχι στη θεραπεία.²⁸ Μέσω της συμμετοχικής επιστημονικής πρωτοβουλίας Brand Audit διεξάγουν καταμέτρηση και τεκμηρίωση των εμπορικών σημάτων που βρίσκονται στα πλαστικά απόβλητα με στόχο να εντοπίσουν και να ασκήσουν πίεση στις εταιρείες που έχουν το μεγαλύτερο ποσοστό ευθύνης για την πλαστική ρύπανση (εικ.6).

Εικόνα 6

²⁷ <https://www.youtube.com/watch?v=-dk3NOEgX7o>

²⁸ <https://www.breakfreefromplastic.org>

Εικόνα 7

Στο εξωτερικό γίνεται μία οργανωμένη προσπάθεια από το κίνημα Bring Your Own Mug ή BYOM να μειωθούν τα πλαστικά ποτήρια μιας χρήσης πολύ πριν την εφαρμογή του περιβαλλοντικού τέλους. Οι πελάτες πηγαίνουν για τον “take away” καφέ τους στο αγαπημένο τους κατάστημα, με το δικό τους ποτήρι. Η εκστρατεία εφαρμόστηκε από την Greenpeace και στη χώρα μας με τον τίτλο «ΣτοΠοτήριΜου» με τη συμμετοχή 325 επιχειρήσεων σε όλη την Ελλάδα.²⁹

Στη χώρα μας, το Κοινωνικό Ίδρυμα Αθανασίου Κ. Λασκαριδής έχει αναγνωριστεί ως ένας από τους σημαντικότερους φορείς που ασχολούνται με το θαλάσσιο περιβάλλον και την αντιμετώπιση της ρύπανσης από πλαστικά στη χώρα μας. Σχεδιάζει και υλοποιεί δικά του προγράμματα, συνεργάζεται με άλλους οργανισμούς και φορείς, ενώ υποστηρίζει οικονομικά δράσεις τρίτων σε τομείς ενδιαφέροντος του. Έχει δημιουργήσει το «Δίκτυο Συνεργασίας για το Θαλάσσιο Περιβάλλον» με τη συνεργασία μη κερδοσκοπικών οργανώσεων, κοινωνικών ιδρυμάτων, ακαδημαϊκών και ερευνητικών φορέων, think-tank καθώς και επιχειρήσεων,³⁰ καθώς και τις καμπάνιες «Μπορώ χωρίς Πλαστικό» και «Ελλάδα χωρίς πλαστικά μιας χρήσης». Με το “SeaChange Greek Islands” υλοποιεί μια σειρά από πολυεπίπεδες δράσεις σε δέκα μικρά νησιά των Κυκλάδων για την προστασία της θάλασσας και την ευαισθητοποίηση των κατοίκων και των επισκεπτών (εικ.8-11). Το πρόγραμμα περιλαμβάνει εκπαιδευτικά προγράμματα στα

²⁹ Έρευνα : Τα πλαστικά απειλούν άμεσα το περιβάλλον και τις ζωές μας - Ειδήσεις - νέα - Το Βήμα Online (tovima.gr)

³⁰ Το Δίκτυο Συνεργασίας για το Θαλάσσιο Περιβάλλον απαρτίζεται: Τα Ίδρυματα Λασκαριδής, Thalassa, Λαμπράκη, Καπετάν Βασίλη, το Πανεπιστήμιο Πατρών, το Ινστιτούτο Ωκεανογραφίας του ΕΛΚΕΘΕ, HELMEPA, MIO-ECSDE, Ελληνική Εταιρεία Περιβάλλοντος, Δίκτυο Μεσόγειος SOS, ΟΕΑ, Ελληνική Εταιρεία Προστασίας της Φύσης, MEDASSET, EIT Climate-KIC Hub Greece, Δίκτυο για τη Μεταρρύθμιση στην Ελλάδα και στην Ευρώπη, ΕΝΑΛΕΙΑ, ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΟΜΑΔΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ, Let’s Do It! Greece, The People’s Trust, ISEA, Αρχιπέλαγος-Περιβάλλον και Ανάπτυξη, Aegean Rebreath, Second Nature, ΔΕΣΜΟΣ, Δήμος Πόρου, Sea Through, RAYCAP και UNEP/MAP, MED POL

σχολεία, προγράμματα citizen science για εφήβους, ενημέρωση των επιχειρηματιών και των κατοίκων, καθώς και δράσεις καθαρισμού ακτών και βυθών.

Εικόνα 8

Εικόνα 9. Μαθήματα καλαθοπλεκτικής. Αμοργός, 2022 ³¹

Το πρόγραμμα “Fishing For Litter” συνεργάζεται με επαγγελματίες αλιείς για την απομάκρυνση των απορριμμάτων που «ψαρεύουν» στα δίχτυα τους. Ένα από τα πιο σημαντικά θαλάσσια προγράμματα του Ιδρύματος είναι το “Typhoon Project”, το οποίο, με χρήση του ομώνυμου ιδιόκτητου πλοίου, καθαρίζει προσιτές αλλά και απρόσιτες ακτές της Ελλάδας σε μεγάλη κλίμακα σε όλη τη διάρκεια του χρόνου. Στον ένα χρόνο δράσης του, το Typhoon είχε καθαρίσει 1.319 παραλίες και είχε περισυλλέξει 118.574 κιλά απορριμμάτων, από ανοργάνωτες και απροσπέλαστες ακτές. Πέραν των καθημερινών καθαρισμών ακτών, ο «Τυφώνας» λειτουργεί και ως ερευνητική βάση για επιστημονικές ομάδες που διερευνούν

³¹ Εικόνα 8, 9: Αμοργός 2022: μαθήματα καλαθοπλεκτικής από τον τελευταίο καλαθοπλέκτη της Αμοργού, κ. Βαγγέλη Μενδρινό σε κατοίκους των γύρω νησιών (και πρεσβευτές του προγράμματος SeaChange Greek Islands) για την αντικατάσταση της πλαστικής σακούλας.

περιβαλλοντικά θέματα. Σε αυτό το πλαίσιο, συνεργάζεται με το Εργαστήριο Θαλάσσιας Γεωλογίας και Φυσικής Ωκεανογραφίας του Τμήματος Γεωλογίας του Πανεπιστημίου Πατρών, καθώς και με την ερευνητική Ομάδα Θαλάσσιας Τηλεπισκόπησης του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Μέσω του προγράμματος πραγματοποιήθηκαν υποθαλάσσιοι καθαρισμοί και καθαρισμοί ακτών σε συνεργασία με πολίτες, ομάδες και οργανώσεις και διανεμήθηκαν 53.000 βιοδιασπώμενα καλαμάκια, 6.000 βιοδιασπώμενες σακούλες για χρήση στην αλιεία, 3.000 επαναχρησιμοποιούμενα ποτήρια πολλαπλών χρήσεων και 500 πάνινες τσάντες.³²

Τέλος σε κάθε παράκτιο και υποβρύχιο καθαρισμό πραγματοποιείται καταγραφή των απορριμμάτων με την συμμετοχή των φορέων του Δικτύου και χιλιάδων εθελοντών. Από την καταγραφή προκύπτει ότι τα απορρίμματα αποτελούνται από πλαστικά μιας χρήσης σε ποσοστό πάνω από το 80% με βασικότερα τα αποτσίγαρα, τα πλαστικά ποτήρια μίας χρήσης, τα καπάκια μπουκαλιών, τα μπουκάλια νερού, τα καλαμάκια, οι πλαστικές σακούλες μίας χρήσης, και τα μικροπλαστικά.

Εικόνα 10. Γιορτή της Φάβας στη Σχινούσα, 2019 ³³

Η Πανελλαδική Εκστρατεία Let's Do It Greece με την ταυτόχρονη συμμετοχή χιλιάδων φορέων και εθελοντών, έχει ως σκοπό να ενώσει όλη τη χώρα σε μία κοινή περιβαλλοντική προσπάθεια καθαρισμού των ελληνικών ακτών. Το πιλοτικό πρόγραμμα «Swear to Care 4 Islands» συνδιοργανώθηκε από το Κοινωνιολογικό Ίδρυμα Α.Κ. Λασκαρίδη και τη μη κυβερνητική οργάνωση Medasset. Στόχος του

³² Στις 5 Μαρτίου του 2023 έκανε πρεμιέρα και το ντοκιμαντέρ «Fishing for Litter» του Σωτήρη Δανέζη στο Φεστιβάλ Ντοκιμαντέρ Θεσσαλονίκης. <https://online.filmfestival.gr/film/fishing-for-litter/>

³³ Για τη γιορτή της Φάβας στη Σχινούσα (2019) το Ίδρυμα Λασκαρίδη χρηματοδότησε τη δημιουργία πήλινων ποτηριών ώστε να αντικαταστήσουν τα πλαστικά μιας χρήσης και να ανασύρουν μνήμες από το παρελθόν όπου δεν υπήρχαν δοχεία μιας χρήσης και ο καθένας πήγαινε στο πανηγύρι με το δικό του ποτήρι.

προγράμματος ήταν η ευαισθητοποίηση των τοπικών κοινωνιών στα τέσσερα νησιά σε βασικά ζητήματα προστασίας του θαλάσσιου και παράκτιου οικοσυστήματος (εικ.11).³⁴ Αντίστοιχη δράση είναι και αυτή που διοργάνωσε το WWF με τίτλο «Υιοθέτησε μια παραλία» η οποία υλοποιείται με τη χρηματοδότηση του Πράσινου Ταμείου και στην «καρδιά» του βρίσκεται η νέα γενιά, με υιοθεσίες παραλιών από εθελοντικές ομάδες, σχολεία και συλλογικότητες.³⁵

Εικόνα 11. Έκθεση με φωτογραφίες από τους καθαρισμούς των ακτών³⁶

Η HELMEPA εδώ και 32 χρόνια συντονίζει στη χώρα μας τον Παγκόσμιο Εθελοντικό Καθαρισμό Ακτών, το μεγαλύτερο εθελοντικό γεγονός του είδους του στον κόσμο, με πάνω από 15 εκατομμύρια εθελοντές παγκοσμίως. Στους καθαρισμούς που συντονίζει η HELMEPA από το 1983, έχουν συμμετάσχει 255.000 εθελοντές, οργανώνοντας 4.200 δράσεις και συγκεντρώνοντας 820 τόνους απορριμμάτων.³⁷

Οι οργανώσεις όπως η Greenpeace και WWF δίνουν μια διαρκή μάχη με δράσεις, προγράμματα, οδηγούς και καμπάνες ενημέρωσης. Το 2019, το WWF Ελλάς εξέδωσε την έκθεση «Η πλαστική ρύπανση στην Ελλάδα και πώς μπορεί να αντιμετωπιστεί»³⁸ όπου περιγράφεται ένας οδικός χάρτης για τη μείωση των πλαστικών μιας χρήσης. Στα μέτρα περιλαμβάνονται μεταξύ άλλων, πολιτικές όπως, η ριζική αναβάθμιση των συστημάτων διευρυμένης ευθύνης παραγωγού³⁹ για τις συσκευασίες, η

³⁴ <https://www.aclcf.org/>

³⁵ [Χιλιάδες πλαστικά κατακλύζουν τις ελληνικές παραλίες | WWF](#)

³⁶ Το Ίδρυμα Λασκαρίδη έχει πραγματοποιήσει εκθέσεις με τα ευρήματα στους δρόμους των νησιών για να προσεγγίσει και να ευαισθητοποιήσει μέχρι και τον τελευταίο κάτοικο. Χρησιμοποιείται η εικόνα ως μέσο για να εξασφαλιστεί η μετάδοση του μηνύματος με όσο το δυνατό πιο άμεσο, εύληπτο και ανώδυνο τρόπο.

³⁷ <https://www.helmepa.gr/periballontiki-enimerosi/drastiriotites/pagkosmios-ethelontikos-katharismos-akton-2022>

³⁸ [wwf_greekplasticlow.pdf \(panda.org\)](#)

³⁹ Σύμφωνα με τον ορισμό που περιλαμβάνεται στον ν. 4736/2020, «διευρυμένη ευθύνη παραγωγού» είναι η δέσμη κανόνων που καθορίζεται από τα κράτη μέλη της ΕΕ, προκειμένου να διασφαλίζεται ότι οι παραγωγοί των προϊόντων φέρουν οικονομική

θέσπιση συστήματος εγγυοδοσίας (DRS) για τις πλαστικές φιάλες, η θέσπιση του «πληρώνω όσο πετάω», η επανεισαγωγή του τέλους ταφής για όλα τα απόβλητα που οδηγούνται σε ΧΥΤΑ, η επιβολή αυστηρών ποινών σε παραβάτες της νομοθεσίας για τα απόβλητα και η θέσπιση συστημάτων παρακολούθησης της διακίνησης αποβλήτων, η στροφή σε προϊόντα πολλαπλών χρήσεων, η μείωση των πλαστικών μιας χρήσης στις δημόσιες προμήθειες, η υποχρέωση των παραγωγών να παρέχουν ακριβή στοιχεία και να δέχονται ελέγχους, η θέσπιση συστήματος διευρυμένης ευθύνης για αλιευτικά εργαλεία και πλαστικά γεωργικών χρήσεων, η κατάλληλη σήμανση πάνω στις πλαστικές συσκευασίες, η δημιουργία προγραμμάτων για δημόσιες βρύσες, αλλά και η θέσπιση οικονομικών κινήτρων για να στραφούν οι επιχειρήσεις σε πιο φιλικές για το περιβάλλον λύσεις και εναλλακτικές.⁴⁰

Τέλος αξίζει να αναφέρουμε το Ocean Cleanup, έναν μη κερδοσκοπικό οργανισμό που αναπτύσσει και κλιμακώνει τεχνολογίες για να απαλλάξει τους ωκεανούς από το πλαστικό (εικ.12,13). Ιδρυτής του οργανισμού αποτέλεσε ο 16χρονος τότε Boyan Slat από την Ολλανδία με στόχο την εύρεση λύσης ώστε να απομακρυνθεί το πλαστικό από τους ωκεανούς. Σχεδίασε μια πλατφόρμα που στερεώνεται στο βυθό της θάλασσας και διοχετεύει μέσω μια χοάνης τα απορρίμματα που συγκεντρώνονται στις πέντε μεγάλες δίνες (εικ.14) των ωκεανών λόγω των θαλάσσιων ρευμάτων. Η εταιρεία Ocean Cleanup, αναμένεται να συγκεντρώνει 65 κυβικά μέτρα πλαστικό την ημέρα και σε μία δεκαετία υπολογίζεται να έχει συλλέξει το 42% των σκουπιδιών που βρίσκονται σε ένα από τα 5 σημεία συγκέντρωσης πλαστικού (αυτό ξτου βόρειου Ειρηνικού)⁴¹ ποσότητα που αντιστοιχεί σε πλαστικό αξίας περίπου 154 εκατομμυρίων στερλινών.

Εικόνα 12

ευθύνη ή οικονομική και οργανωτική ευθύνη για τη διαχείριση του σταδίου του κύκλου ζωής ενός προϊόντος που καθίσταται απόβλητο. https://wwfeu.awsassets.panda.org/downloads/ekthesi_axiologisis_nomos_plastika_mias_xrxisis.pdf

⁴⁰ [17 μέτρα για τη μείωση των πλαστικών απορριμμάτων στην Ελλάδα από το WWF Ελλάς | WWF](#)

⁴¹ [The Ocean Cleanup](#)

<https://www.youtube.com/watch?v=CCuVNqmT7Yc>

Εικόνα 13

Εικόνα 14. Οι πέντε ωκεάνιες περιοχές στις οποίες έχουν συσσωρευτεί σκουπίδια.

1.8 Ανακύκλωση: Λύση ή παγίδα;

Το ζήτημα της ανακύκλωσης και της διαχείρισης των απορριμμάτων είναι πολυεπίπεδο και πολυδιάστατο. Η ανακύκλωση των απορριμμάτων είναι μια τακτική που χρησιμοποίησε ο άνθρωπος από την εποχή του χαλκού ακόμα, και η οποία εξελίχθηκε στο πέρασμα των αιώνων. Η αλματώδης πρόοδος της βιομηχανίας, όμως, κατέστησε την εφαρμογή της πολύ δύσκολη. Ο κύριος τομέας στον οποίο η ανακύκλωση αποδεικνύεται ανεπαρκής είναι αυτός του πλαστικού. Από τους 9 δισεκατομμύρια τόνους πλαστικού που έχει συνολικά παράξει η ανθρωπότητα μόλις το 9% έχει ανακυκλωθεί. Επιπλέον χρόνο με το χρόνο η παραγωγή νέου πλαστικού και η πλαστική ρύπανση αυξάνεται ενώ η ανακύκλωση μειώνεται σύμφωνα με τη μελέτη του αμερικανικού γραφείου της Greenpeace,⁴²

Υπολογίζεται ότι η ευρωπαϊκή οικονομία χάνει το 95% της αξίας των πλαστικών υλικών συσκευασίας, δηλαδή μεταξύ 70 και 105 δισεκατομμύρια ευρώ ετησίως, έπειτα από έναν ιδιαίτερα σύντομο κύκλο

⁴² [“Circular Claims Fall Flat Again”](#)

πρώτης χρήσης (Ellen MacArthur Foundation, 2016). Με τη χρήση ανακυκλωμένων πλαστικών, σύμφωνα με εκτιμήσεις (Rahimi, 2017), η δυνητική ετήσια εξοικονόμηση ενέργειας, που θα μπορούσε να επιτευχθεί από την ανακύκλωση όλων των πλαστικών αποβλήτων παγκοσμίως, ισοδυναμεί με 3,5 δισεκατομμύρια βαρέλια πετρελαίου ετησίως.

Το ήμισυ των πλαστικών που συλλέγονται για ανακύκλωση στην Ευρώπη εξάγεται σε χώρες εκτός Ευρωπαϊκής Ένωσης και κυρίως σε αναπτυσσόμενες χώρες. Το 2020, οι εξαγωγές αποβλήτων της ΕΕ προς τρίτες χώρες ανήλθαν σε 32,7 εκατομμύρια τόνους.⁴³ Οι κυβερνήσεις καθώς αδυνατούν να διαχειριστούν την τεράστια ποσότητα αποβλήτων τα «ξεφορτώνονται», χωρίς να γνωρίζουν αν τελικά ανακυκλώνονται αλλά και πώς ανακυκλώνονται.⁴⁴ Μέχρι πριν λίγα χρόνια ένα μεγάλο μέρος των εξαγόμενων πλαστικών αποβλήτων μεταφερόταν στη Κίνα, αλλά από το 2018 και μετά η Κίνα σταμάτησε να εισάγει απόβλητα. Το γεγονός αυτό αύξησε το κίνδυνο αποτέφρωσης και υγειονομικής ταφής των πλαστικών αποβλήτων στην ΕΕ και αυτό συνεπάγεται απώλειες σε οικονομικό και φυσικό κεφάλαιο.

Προφανώς η απόφαση της Κίνας εξηγεί τις πολυάριθμες πυρκαγιές που έχουν ξεσπάσει τα τελευταία χρόνια σε κέντρα ανακύκλωσης στην Ελλάδα αλλά και στο εξωτερικό επιβαρύνοντας την υγεία των κατοίκων των γύρω περιοχών.⁴⁵ Η συσσώρευση αποβλήτων στα εργοστάσια ανακύκλωσης, σε συνδυασμό με τις προβληματικές υποδομές καθιστούν την ανακύκλωση μια επικίνδυνη διαδικασία καθώς το πλαστικό είναι εύφλεκτο και ο κίνδυνος πυρκαγιάς στις εγκαταστάσεις ανακύκλωσης πλαστικών είναι πολύ μεγάλος. Επιπλέον οι «ΜΕΑ (Μονάδες Επεξεργασίας Απορριμμάτων) και οι μονάδες καύσης ουσιαστικά κλέβουν και ακυρώνουν την ανακύκλωση. Αποτελούν λογικές της δεκαετίας του '80. Βρισκόμαστε στο 2022, μιλάμε για κυκλική οικονομία, αλλά επιμένουμε σε παλαιολιθικές μεθόδους διαχείρισης απορριμμάτων», υπογραμμίζει ο Αχ. Πληθάρας, υπεύθυνος προγραμμάτων πρόληψης αποβλήτων της WWF.⁴⁶

Το 8,4% των απορριμμάτων που καίγονται παγκοσμίως, καίγεται σε Ινδία και Νεπάλ μαζί, παράγοντας μαύρο άνθρακα, ο οποίος ευθύνεται για το 50% της ορατής αιθαλομίχλης. Το δυναμικό υπερθέρμανσης του πλανήτη του μαύρου άνθρακα είναι έως και 5.000 φορές μεγαλύτερο από αυτό του διοξειδίου του άνθρακα (CO₂).⁴⁷ Μόνο μέσα στο 2019, η παγκόσμια παραγωγή και καύση πλαστικού έχει εκπέμψει ποσότητα ρύπων ίση με 189 εργοστάσια παραγωγής ενέργειας με καύση άνθρακα. Ωστόσο, η

⁴³ [What are the main destinations of EU export of waste? - Products Eurostat News - Eurostat \(europa.eu\)](#)

⁴⁴ Επιστημονική μελέτη που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Environment International* τον Ιανουάριο του 2021 εντόπισε 126 χημικές ουσίες σε πλαστικά παιχνίδια που εγκυμονούν κινδύνους για την υγεία των παιδιών, με κάποιες από αυτές να έχουν προκύψει από ανακύκλωση μολυσμένων πλαστικών [Chemicals of concern in plastic toys - ScienceDirect](#)

⁴⁵ <https://www.kathimerini.gr/life/environment/1093887/i-eyflekti-metamorfoosi-tis-anakyklosis-kai-i-kina/>

⁴⁶ [Καμπανάκι από τους μπλε κάδους: στα... σκουπίδια η ανακύκλωση συσκευασιών | Η Εφημερίδα των Συντακτών \(efsyn.gr\)](#)

⁴⁷ [Οι έξι λόγοι που τα πλαστικά κατηγορούνται για την κλιματική αλλαγή \(infographic\) | Green Agenda](#)

βιομηχανία των ορυκτών καυσίμων σκοπεύει να αυξήσει την παραγωγή πλαστικού κατά 40% μέσα στην επόμενη δεκαετία και το πλαστικό εκτιμάται ότι θα ευθύνεται για το 20% της παγκόσμιας κατανάλωσης πετρελαίου.⁴⁸

Η καύση πλαστικού μπορεί να βλάψει την ανθρώπινη υγεία και τον πλανήτη, εκλύοντας ερεθιστικές ουσίες για το αναπνευστικό σύστημα, καρκινογόνες τοξίνες, βαρέα μέταλλα όπως υδράργυρο, κάδμιο και μόλυβδο, ενώ συμβάλλει στην κλιματική κρίση με εκπομπές αερίου του θερμοκηπίου. Αλλά και η ανακύκλωση ως διαδικασία προκαλεί κινδύνους στο περιβάλλον και την υγεία των εργαζομένων, αφού δημιουργεί μικροπλαστικά και εκθέτει τους εργαζόμενους σε τοξικές ουσίες που απελευθερώνονται από τα πλαστικά.

Μετά την απαγόρευση των εισαγωγών πλαστικών απορριμμάτων από τη Κίνα οι εξαγωγές πλαστικών απορριμμάτων της ΕΕ στην Τουρκία εκτοξεύτηκαν κατά 1.200% από 38.804 τόνους σε 446.432 τόνους το 2021. Η Human Rights Watch στη νέα έκθεση της καταγγέλλει ότι στα κέντρα ανακύκλωσης πλαστικών απορριμμάτων της Τουρκίας εργάζονται παιδιά ηλικίας από 9 ετών και πάνω θέτοντας την υγεία τους σε σοβαρό κίνδυνο.⁴⁹ Παγκοσμίως, 24 εκατομμύρια άνθρωποι ασχολούνται με την ανακύκλωση – το 80% των οποίων είναι ανεπίσημο. Σε πολλές αναπτυσσόμενες χώρες παρέχουν τη μόνη μορφή συλλογής αποβλήτων, ωστόσο η εργασία τους παραμένει σε μεγάλο βαθμό μη αναγνωρισμένη.⁵⁰ Επιπλέον Ρομά, άστεγοι, πρόσφυγες, οικονομικοί μετανάστες και άλλες περιθωριοποιημένες κοινωνικές ομάδες που ζουν κάτω από το όριο της φτώχειας, έχουν βρει διέξοδο στο επάγγελμα του ρακοςυλλέκτη επιβαρύνοντας την υγεία τους και βιώνοντας τον κοινωνικό στιγματισμό (ει.15). Η συνεισφορά τους στην ανακύκλωση είναι σημαντική αλλά πολλές φορές φτάνουν στο άλλο άκρο του βανδαλισμού προκειμένου να εξασφαλίσουν τα προς το ζην.

Η Ελλάδα βρίσκεται υψηλότερα από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο στην κατά κεφαλήν παραγωγή αποβλήτων με ποσοστό 524 κιλά ανά κάτοικο ετησίως και μάλιστα παρουσιάζει αυξητικές τάσεις. Συνεχίζει να χρησιμοποιεί ως κύρια μέθοδο διαχείρισης την τελική απόθεση στο έδαφος σε ποσοστό 77,6% ενώ η ανακύκλωση διαμορφώνεται στο 21% την στιγμή που σε κάποιες χώρες φτάνει το 71,9% (Ραζής, 2021). Επιπλέον πληρώνει υπέρογκα ποσά ετησίως ως πρόστιμα στην Ε.Ε για τις ποσότητες πλαστικών συσκευασιών που δεν ανακυκλώνει. Το 2022 κατέβαλε 127 εκατομμύρια ευρώ και αντίστοιχο ήταν και το ποσό που κατέβαλε τα προηγούμενα έτη.⁵¹

⁴⁸ [Πλαστική ρύπανση: πραγματικές λύσεις ή “ψευδολύσεις”; - Greenpeace Ελλάδα](#)

⁴⁹ <https://www.theguardian.com/global-development/2022/sep/21/children-as-young-as-nine-say-they-are-ill-from-work-recycling-plastic-in-turkey>

⁵⁰ Το πρόγραμμα Prevent Ocean Plastic είναι μία παγκόσμια πρωτοβουλία που υποστηρίζει τους συλλέκτες μπουκαλιών παρέχοντάς τους συνεπή και αξιόπιστη πληρωμή για ό,τι εισπράττουν. [The people on the front line of ocean plastic pollution prevention - Prevented Ocean Plastic](#)

⁵¹ <https://gr.rua.gr/2022/02/14/η-ελλάδα-θα-πληρώσει-πρόστιμο-127-εκατ-ευ/>

Εικόνα 15. Ένα εργοστάσιο ανακύκλωσης στην Αττάλεια

Οι μόνοι κερδισμένοι είναι οι εταιρείες που δραστηριοποιούνται στην αλυσίδα από την παραγωγή και τη διάθεση πλαστικών ευρείας κατανάλωσης, μέχρι τη διαλογή και την ανακύκλωσή τους και δευτερευόντως οι ναυτιλιακές που τα μεταφέρουν. Σύμφωνα με το Πρόγραμμα των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον (UNEP), ο ετήσιος τζίρος της παγκόσμιας αγοράς αποβλήτων υπολογίζεται πάνω από 340 δισ. ευρώ, σχεδόν δύο φορές το ελληνικό ΑΕΠ. Μεταξύ των κερδισμένων συγκαταλέγεται και το οργανωμένο έγκλημα. *«Δεν υπάρχει άλλος τομέας που να παρέχει στο οργανωμένο έγκλημα τόσο μεγάλη ευκαιρία για ξέπλυμα χρήματος και φορολογικές απάτες, όσο η διαχείριση αποβλήτων»*, σημειώνει το UNEP. Το 2017 η INTERPOL κατέγραψε σε ένα μήνα 664 παραβάσεις στη διαχείριση αποβλήτων, με συμμετοχή 483 δραστών και 264 εταιρειών. Ο τζίρος των παράνομων αποβλήτων (56.000 τόνων) ξεπέρασε τα 27 εκατ. ευρώ. Συνολικά, η παγκόσμια αγορά ανακύκλωσης πλαστικών εκτιμήθηκε από την INTERPOL σε 30 δισ. ευρώ το 2016, ενώ πρόκειται να ξεπεράσει τα 43 δισ. έως το 2022.⁵²

Στην Ελλάδα, την Τουρκία και την Τυνησία εκτιμάται ότι το 50% των απορριμμάτων που συλλέγεται για ανακύκλωση περιλαμβάνει και μη ανακυκλώσιμα απόβλητα. Έτσι δυσχεραίνεται η όλη διαδικασία ανακύκλωσης των πλαστικών.⁵³ Ωστόσο οι βασικοί λόγοι που το περισσότερο πλαστικό δεν ανακυκλώνεται δεν αφορούν στη διαδικασία αλλά στο ίδιο το υλικό. Υπάρχουν χιλιάδες διαφορετικά πλαστικά, το καθένα με τη δική του σύνθεση και χαρακτηριστικά. Όλα περιλαμβάνουν διαφορετικά χημικά πρόσθετα και χρωστικές που δεν μπορούν να ανακυκλωθούν μαζί, καθιστώντας αδύνατη και ασύμφορη οικονομικά την ταξινόμηση των τρισεκατομμυρίων τεμαχίων πλαστικών σε ξεχωριστούς τύπους για επεξεργασία. Σύμφωνα με την Greenpeace USA, από τα 7 είδη πλαστικών, μόνο δύο τύποι πλαστικών γίνονται δεκτοί στα περισσότερα από τα 375 κέντρα ανάκτησης υλικών που λειτουργούν στη

⁵² Η Ελλάδα στέλνει (παράνομα) τα σκουπίδια της στη Λιβερία - R•U (reportersunited.gr)

⁵³ <https://commonseas.com/uploads/Greece-Without-Single-Use-Plastics-Education-toolkit.pdf>

χώρα. Όμως το να είναι ανακυκλώσιμα θεωρητικά, δεν σημαίνει και ότι τα προϊόντα πράγματι ανακυκλώνονται.⁵⁴

Σε αντίθεση με το μέταλλο και το γυαλί, τα πλαστικά δεν είναι αδρανή. Μπορεί να περιλαμβάνουν τοξικά πρόσθετα και να απορροφούν χημικές ουσίες. Οι επισφαλείς συνθήκες διαλογής τους συχνά επιμολύνουν το πλαστικό με ουσίες οι οποίες μεταφέρονται και στο ανακυκλωμένο πλαστικό καθιστώντας επικίνδυνο για χρήση. Επιπλέον το ανακυκλωμένο πλαστικό κοστίζει πολύ περισσότερο από το νέο πλαστικό επειδή η συλλογή, η διαλογή, η μεταφορά και η επανεπεξεργασία πλαστικών απορριμμάτων είναι υπερβολικά ακριβή. Η βιομηχανία πλαστικών δεν έχει την παρούσα στιγμή κανένα κίνητρο για να σχεδιάσει πλαστικά προϊόντα πιο αποδοτικά και έτοιμα για επαναχρησιμοποίηση στο πλαίσιο της κυκλικής οικονομίας. Μάλιστα έχει πραγματοποιήσει μια εκστρατεία δεκαετιών για να διαιωνίσει τον μύθο ότι το υλικό είναι ανακυκλώσιμο με αποτέλεσμα οι πολίτες θεωρούν πως η ανακύκλωση είναι η βασική λύση στην αποτελεσματικότερη διαχείριση των απορριμμάτων.

Με τον όρο greenwashing υποδηλώνεται η διαδικασία μετάδοσης μιας ψευδούς εντύπωσης ή παραπλανητικών πληροφοριών σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο το προϊόν μιας εταιρείας είναι φιλικό προς το περιβάλλον ή έχει μεγαλύτερο θετικό περιβαλλοντικό αντίκτυπο από ό,τι στην πραγματικότητα. Επιπλέον, το greenwashing μπορεί να συμβεί όταν μια εταιρεία προσπαθεί να δώσει έμφαση στις βιώσιμες πτυχές ενός προϊόντος για να επισκιάσει τη συμμετοχή της εταιρείας σε επιβλαβείς για το περιβάλλον πρακτικές. Αυτό επιτυγχάνεται κυρίως μέσω της διαφήμισης.⁵⁵ *Αν η πολιτεία, οι εταιρείες παραγωγής και διάθεσης των πλαστικών συσκευασιών, οι εταιρείες και οι φορείς διαχείρισης των απορριμμάτων και οι ΟΤΑ δεν δώσουν τις σωστές πληροφορίες για την ανακύκλωση, ο πολίτης θα εξακολουθεί να την αντιμετωπίζει ως τη λύση για όλα τα προβλήματα*, δήλωσε ο Άλκης Καφετζής υπεύθυνος της εκστρατείας για την προστασία του θαλάσσιου περιβάλλοντος στο ελληνικό γραφείο της Greenpeace.

Σύμφωνα με έρευνα κοινής γνώμης της Metron Analysis που έγινε για λογαριασμό της Περιφέρειας Αττικής, ο μπλε κάδος είναι ο μόνος για τον οποίο είναι σαφές στο κοινό το τι αφορά, δηλαδή ότι δέχεται ανακυκλώσιμα υλικά («όλα όσα θεωρούμε σήμερα ως τέτοια»), συμπληρώνεται στα στοιχεία της έρευνας) και το 93% των συμμετεχόντων δήλωσε ότι έχει πρόσβαση σε τέτοιο κάδο στην γειτονιά του. Οι περιβαλλοντικές οργανώσεις και τα οικολογικά κινήματα, ωστόσο, θεωρούν παρωχημένη τη διαδικασία συλλογής αποβλήτων συσκευασιών μέσω των μπλε κάδων. Οι πολίτες απορρίπτουν σε έναν κάδο ένα σύνολο προς ανακύκλωση υλικών από συσκευασίες ή ακόμα και άλλα αντικείμενα. Συχνά

⁵⁴ <https://www.ertnews.gr/eidiseis/epistimi/evzoia/perivallon/i-anakyklosi-toy-plastikoy-paramenei-enas-mythos-proeidopoi-i-greenpeace/>

⁵⁵ <https://www.investopedia.com/terms/g/greenwashing.asp>

αφήνουν υλικά σε κατάσταση που δεν ευνοείται η ανάκτησή τους (π.χ. λερωμένα) ή από κακή ενημέρωση (ή αδιαφορία) πετούν και κοινά σκουπίδια (π.χ. οργανικά) που υπάρχει κίνδυνος να αφήσουν εκτός ανάκτησης και υπόλοιπα ανακυκλώσιμα υλικά. Εκτιμάται ότι το 50% των απορριμμάτων στους μπλε κάδους είναι υπολείμματα, δηλαδή υλικά που δεν μπορούν να ανακυκλωθούν και οδηγούνται τελικά για θάψιμο σε ΧΥΤΑ. Κύρια αιτία είναι η περιορισμένη εκπαίδευση των καταναλωτών σχετικά με τη σωστή διάθεση των απορριμμάτων. Επιπλέον υπάρχουν καταγγελίες και άρθρα που υποστηρίζουν ότι απορριμματοφόρα συλλέγουν τα απορρίμματα των μπλε κάδων μαζί με των πράσινων.

Σύμφωνα με μία έρευνα που διεξήχθη στην Αττική τον Μάιο του 2022 για τον διαχωρισμό των απορριμμάτων και την ανακύκλωση οι πολίτες νιώθουν ότι αδυνατούν να παρέμβουν στο ζήτημα της μόλυνσης του περιβάλλοντος και πιστεύουν πως σε τοπική κλίμακα οι θεσπισμένοι μηχανισμοί δεν ανταποκρίνονται επαρκώς. Το 81% πιστεύει πως η ανακύκλωση δεν γίνεται σωστά και το 79% πιστεύει ότι το υπάρχον σύστημα διαχείρισης απορριμμάτων πρέπει να αλλάξει. Το 90% δηλώνει ότι κάνει προσπάθεια να μειώσει τα απορρίμματα του και το 85% ότι κάνει ανακύκλωση. Η πλειοψηφία των ερωτηθέντων συμφώνησε ότι ως κίνητρα για να ανακυκλώνουν περισσότερο θα ήταν οι περισσότερες και καλύτερες εγκαταστάσεις ανακύκλωσης, η διαβεβαίωση ότι τα απορρίμματα πράγματι ανακυκλώνονται, η παροχή πληροφοριών σχετικά με το πώς και που διαχωρίζονται τα απορρίμματα καθώς και η παροχή μικρών οικιακών κάδων διαχωρισμού απορριμμάτων και οικονομικών κινήτρων για την ανακύκλωση. Τέλος οι 7 στους 10 πιστεύουν πως η αποκομιδή απορριμμάτων στην χώρα μας συγκριτικά με την υπόλοιπη Ευρώπη είναι χειρότερη και το 63% πιστεύει πως τα απορρίμματα είναι ιδιαίτερα πολλά στον δημόσιο χώρο.⁵⁶ Αντίστοιχα σε διαδικτυακή δημοσκόπησή της περιβαλλοντικής πλατφόρμας Act for Earth το 51,3% ζήτησε κίνητρα οικονομικά με μείωση των δημοτικών τελών, και το 25,6% θεωρεί πως θα πρέπει να επιβάλλονται πρόστιμα σε όσους δεν ανακυκλώνουν.⁵⁷ Γενικότερα από τις έρευνες που έχουν διεξαχθεί προκύπτει αφενός το έλλειμα γνώσης και ενημέρωσης για τη λειτουργία του συστήματος της ανακύκλωσης συσκευασιών στην Ελλάδα, που βασίζεται κατά κύριο λόγο στον μπλε κάδο και αφετέρου η έλλειψη υποδομών και σωστής διαχείρισης.

Ο Αχ. Πληθάρας, υπεύθυνος προγραμμάτων πρόληψης αποβλήτων της WWF τονίζει πως «Εάν θέλουμε να δούμε ουσιαστική δουλειά γενικότερα στη χωριστή συλλογή αποβλήτων και στη βελτιστοποίηση της ανακύκλωσης, είτε μιλάμε για οργανικά ή για συσκευασίες, πρέπει αύριο κιόλας να εφαρμοστεί το “Πληρώνω όσο πετάω” και η χωριστή συλλογή σε επίπεδο κατοικίας ή πολυκατοικίας, απ’ όπου θα γίνεται η διαλογή. Είτε με σακούλες, όπου θα πληρώνεις ένα τίμημα, είτε με ξεχωριστούς κάδους για κάθε υλικό. Δεν χρειάζεται να ανακαλύψουμε την πυρίτιδα. Αυτά έχουν εφαρμοστεί στο εξωτερικό». «Το “Πληρώνω όσο πετάω”, ένα πολύ σωστό μέτρο που θα βοηθούσε στη χωριστή διαλογή καθαρών ρευμάτων, έχει

⁵⁶ <https://www.athensvoice.gr/environment/760508-ti-deihnei-i-ereyna-gia-tin-anakyklosi-stin-perifereia-attikis>

⁵⁷ [Δημοσκόπηση του Act for Earth για την ανακύκλωση: Οικονομικά κίνητρα ζητούν οι πολίτες - CNN.gr](#)

θεσμοθετηθεί μεν, αλλά ο ίδιος ο νόμος το μεταθέτει για το 2028. Φέξε μου και γλίστρησα», σχολιάζει σκωπτικά.⁵⁸

Συστημικές αλλαγές είναι αναγκαίες για την αντιμετώπιση του προβλήματος οι οποίες θα πρέπει να εφαρμοστούν σε παγκόσμιο επίπεδο. Κατακερματισμένες ή ασυντόνιστες δράσεις δεν θα φέρουν κάποιο σημαντικό αποτέλεσμα. Η μείωση στη χρήση πρωτογενών πλαστικών και ο σχεδιασμός προϊόντων με οικολογικό πρόσημο, η δημιουργία ξεχωριστού ρεύματος για πλαστικά απορρίμματα, η βελτίωση του τρόπου διαλογής, διαχωρισμού και επεξεργασία τους, η θέσπιση συστημάτων διευρυμένης ευθύνης του παραγωγού και η ανάληψη ευθύνης από κάθε υπεύθυνο για το παγκόσμιο πρόβλημα της ρύπανσης από πλαστικά, η κατάλληλη σήμανση των πλαστικών συσκευασιών, η ενημέρωση των πολιτών, η παροχή κινήτρων σε πολίτες και παραγωγούς και η δημιουργία αντικινήτρων για την εμπορία πλαστικών μιας χρήσης, είναι μερικά από τα μέτρα που θα πρέπει να ληφθούν.⁵⁹

Το νέο σχέδιο δράσης για την κυκλική οικονομία (2020) είναι μία από τις κύριες συνιστώσες της Ευρωπαϊκής Πράσινης Συμφωνίας και περιλαμβάνει ένα ευρύ φάσμα δράσεων που καλύπτουν τον σχεδιασμό των προϊόντων, τις διεργασίες της κυκλικής οικονομίας, μια πιο βιώσιμη κατανάλωση και την πρόληψη δημιουργίας αποβλήτων.⁶⁰ Τον Νοέμβριο του 2022 ξεκίνησαν οι διαπραγματεύσεις⁶¹ για μία Παγκόσμια Συνθήκη για τα Πλαστικά, η οποία οφείλει να βάλει ένα τέλος στην εποχή του πλαστικού μιας χρήσης, να δώσει έμφαση στη μείωση της παραγωγής του πλαστικού και στη μετάβαση στην επαναχρησιμοποίηση και την επανάχρηση.⁶²

Τέλος οι επιστήμονες αναζητούν εναλλακτικές μεθόδους όπως τα βιοπλαστικά η την παραγωγή πλαστικού με χημικές μεθόδους που θα μπορούσε να ανακυκλώνεται επ άοριστον.⁶³ Ωστόσο ακόμα δεν έχει αποδειχτεί η ασφάλεια των παραπάνω μεθόδων αλλά αντιθέτως υπάρχουν ανησυχίες στον επιστημονικό χώρο ότι πρόκειται για εξίσου επιβλαβητικές για το περιβάλλον και την υγεία διαδικασίες.

Συνοψίζοντας καταλήγουμε σε αυτό που υποστηρίζουν και οι περιβαλλοντικές οργανώσεις, ότι η ανακύκλωση δεν αποτελεί λύση. Αν δεν μειωθούν οι χιλιάδες τόνοι πλαστικών συσκευασιών που καταναλώνουμε ετησίως τα προβλήματα θα εξακολουθήσουν να υπάρχουν. Για να επιτευχθεί μία

⁵⁸ Καμπανάκι από τους μπλε κάδους: στα... σκουπίδια η ανακύκλωση συσκευασιών | Η Εφημερίδα των Συντακτών (efsyn.gr)

⁵⁹ Βάση με την παγκόσμια έκθεση του WWF για τα πλαστικά- Μάρτιος 2019: https://www.e-mc2.gr/sites/default/files/2019-03/%CE%A3%CF%8D%CE%BD%CE%BF%CF%88%CE%B7%20%CE%AD%CE%BA%CE%B8%CE%B5%CF%83%CE%B7%CF%82_GR.pdf

⁶⁰ Ζώντας σε μια κατάσταση πολλαπλών κρίσεων: υγεία, φύση, κλίμα, οικονομία ή απλώς συστημική μη βιωσιμότητα: — Ευρωπαϊκός Οργανισμός Περιβάλλοντος (europa.eu).

⁶¹ Η πρώτη σύνοδος του INC για την ανάπτυξη ενός διεθνούς νομικά δεσμευτικού μέσου για την πλαστική ρύπανση, συμπεριλαμβανομένου του θαλάσσιου περιβάλλοντος, πραγματοποιήθηκε στο Συνεδριακό και Εκθεσιακό Κέντρο Punta del Este από τις 28 Νοεμβρίου έως τις 2 Δεκεμβρίου 2022 First session of Intergovernmental Negotiating Committee to develop an international legally binding instrument on plastic pollution, including in the marine environment (unep.org)

⁶² Greenpeace: νέα μελέτη δείχνει ότι η ανακύκλωση πλαστικού είναι αδιέξοδο - Greenpeace Ελλάδα

⁶³ „Bioplastik“ ist keine unbedenkliche Alternative zu herkömmlichen Kunststoffen | Aktuelles aus der Goethe-Universität Frankfurt (uni-frankfurt.de)

δραστική μείωση της πλαστικής ρύπανσης απαιτούνται πρωτίστως γενναίες πολιτικές αποφάσεις. Στόχος θα πρέπει να είναι η ριζική αλλαγή αντιμετώπισης της πλαστικής ύλης η οποία θα περιλαμβάνει τη μείωση των απορριμμάτων, την επαναχρησιμοποίηση και τελευταία την ανακύκλωση. Επιπλέον αναγκαία είναι η σωστή πληροφόρηση και ενημέρωση και ευαισθητοποίηση των πολιτών. Από την άλλη πλευρά οι πολίτες θα πρέπει συμβάλλουν ενεργά σε αυτή την προσπάθεια. Σημαντικό είναι να ασκούν πίεση στις επιχειρήσεις να στραφούν σε κυκλικές λύσεις και να μη διστάζουν να καταγγέλλουν κακές πρακτικές.⁶⁴

1.9 Πανδημία και περιβάλλον

Η πανδημία του Covid-19 συνδέεται στενά με τα θέματα της κλιματικής και περιβαλλοντικής κρίσης καθώς η καταστροφή του περιβάλλοντος, των οικοσυστημάτων και η κλιματική αλλαγή προκαλεί την ανάδυση και διάδοση νέων ασθενειών σύμφωνα με τις έρευνες. Όπως αναφέρει η συντονίστρια δράσεων βιοποικιλότητας του WWF Ελλάς Μαραγκού Παναγιώτα: *«Τις τελευταίες δεκαετίες βλέπουμε μια διεθνή αύξηση σε αναδυόμενες ζωνοσούς, ασθένειες δηλαδή που μεταφέρονται από τα ζώα στον άνθρωπο, σε ξεσπάσματα επιδημιών ή και μια σταθερή παρουσία παραμελημένων ζωνοσών σε πιο φτωχές χώρες. Το ίδιο διάστημα οι ανθρώπινες δραστηριότητες έχουν προκαλέσει κατακλυσμιαίες αλλαγές στον πλανήτη μας, αλλοιώνοντας τα 3/4 της χέρσου και τα 2/3 των ωκεανών. Οι φυσικές περιοχές και η βιοποικιλότητα συρρικνώνονται, φέρνοντας την άγρια ζωή σε στενότερη επαφή με τον άνθρωπο, διαταράσσεται η ισορροπία και μειώνεται η ανθεκτικότητα των οικοσυστημάτων και των οργανισμών και γίνονται συνολικά πιο ευάλωτοι σε νέες ασθένειες ή μεταφορές παθογόνων. Η αποψίλωση των δασών, η αλλαγή των καλύψεων γης, η επέκταση της εντατικής γεωργίας, αλλά και η αιχμαλωσία άγριων ζώων ή η εκτροφή τους σε αιχμαλωσία με σκοπό την εμπορία τους δημιουργεί συνθήκες που αυξάνουν εκρηκτικά τις πιθανότητες διαφορετικά παθογόνα να περάσουν από άγρια ή/και οικόσιτα ζώα στον άνθρωπο, προκαλώντας ασθένειες και συμβάλλοντας καθοριστικά στην εμφάνιση επιδημιών και πανδημιών».*

Η ρύπανση του περιβάλλοντος προκαλεί περισσότερους θανάτους από ό,τι η COVID-19, αναφέρουν τα Ηνωμένα Έθνη ζητώντας «άμεση και φιλόδοξη δράση» για να απαγορευτούν συγκεκριμένα τοξικά χημικά. Σύμφωνα με περιβαλλοντική έκθεση των Ηνωμένων Εθνών η μόλυνση από τα φυτοφάρμακα, τα

⁶⁴ https://www.e-mc2.gr/sites/default/files/2019-03/%CE%A3%CF%8D%CE%BD%CE%BF%CF%88%CE%B7%20%CE%AD%CE%BA%CE%B8%CE%B5%CF%83%CE%B7%CF%82_GR.pdf

πλαστικά και άλλα απόβλητα στοιχίζουν στην ανθρωπότητα 9 εκατομμύρια θανάτους ετησίως, την ώρα που η πανδημία έχει προκαλέσει μέσα σε δύο χρόνια 5,9 εκατομμύρια θανάτους.⁶⁵

Είναι γεγονός ότι ενώ η πανδημία προκλήθηκε λόγω της περιβαλλοντικής καταστροφής, μία καινούρια καταστροφή δημιουργείται από τα πλαστικά μιας χρήσης. Η κρίση Covid-19 προκάλεσε μια ταχεία επέκταση της παραγωγής και κατανάλωσης πλαστικών προϊόντων μιας χρήσης όπως χειρουργικές μάσκες, γάντια, προστατευτικός εξοπλισμός, μπουκαλάκια αντισηπτικών, σακούλες, ενδυμασίες, τεστ ανίχνευσης του ιού, εργαλεία νοσοκομείου, είδη υγιεινής, δοχεία φαγητού και καφέ σε πακέτο, καθώς και συσκευασίες διαδικτυακών πωλήσεων, υλικά που στην πλειοψηφία τους δεν μπορούν να ανακυκλωθούν. Έρευνες έδειξαν ότι χρησιμοποιούνται περίπου 129 δισεκατομμύρια μάσκες προσώπου, κυρίως μιας χρήσης, και 65 δις. πλαστικά γάντια κάθε μήνα παγκοσμίως. Τα γάντια και οι μάσκες αποτελούν επιβλαβείς ουσίες για το περιβάλλον, καθώς δεν είναι ανακυκλώσιμα υλικά.

Έχει αποδειχθεί η παραγωγή των μασκών μιας χρήσης, μπορεί να συμβάλει στην εκπομπή CO₂, η οποία δυνητικά θα συμβάλλει στην υπερθέρμανση του πλανήτη. Οι μάσκες είναι κατασκευασμένες από μικροΐνες και λάστιχα από καουτσούκ, είναι δηλαδή μη βιοδιασπώμενες και κατ' επέκταση μη φιλικές προς το περιβάλλον, γεγονός που συνεπάγεται ότι θα υπάρχουν για πολλά χρόνια στους Χώρους Υγειονομικής Ταφής (ΧΥΤΑ), ενώ, αν καταλήξουν στα ύδατα, η διάσπασή τους μπορεί να διαρκέσει ακόμη και 450 χρόνια. Τα απορρίμματα αυτά, αποκαλούμενα ως “Covid-19 waste”, πετιούνται στους δρόμους και στη συνέχεια, υπό την επιρροή των καιρικών φαινομένων (βροχή, άνεμοι), καταλήγουν στους υπονόμους και τελικά στη θάλασσα (ει.16), δημιουργώντας ένα τεράστιο οικολογικό πρόβλημα. Οι εθελοντές της δράσης “save your hood”, που κάνουν καθαρισμούς σε όλη την Ελλάδα, ανέφεραν ότι βρίσκουν πεταμένες μάσκες μιας χρήσης στα πεζοδρόμια, στους δρόμους, στις παραλίες, μέσα στη θάλασσα, στα πάρκα και σε άλλα σημεία, ενώ σπάνια βρίσκονται μέσα στους κάδους απορριμμάτων.⁶⁶

Εικόνα 16

⁶⁵ [ΥgeiaWatch - Επιπτώσεις της ρύπανσης: Όταν το περιβάλλον εκδικείται...](#)

⁶⁶ [Μάσκες και γάντια μιας χρήσης: Μια μάστιγα για το περιβάλλον | OffLine Post](#)

Τα τεστ ανίχνευσης του ιού επίσης δεν μπορούν να ανακυκλωθούν. Τα νούμερα από τη Μεγάλη Βρετανία εντυπωσιάζουν και σοκάρουν την ίδια στιγμή. Οι ερευνητές εκτιμούν ότι το «kit» των self-test του Ηνωμένου Βασιλείου παρήγαγε τόσα πλαστικά απόβλητα που θα μπορούσαν να γεμίσουν 200.000 μπανιέρες ή 19 ολυμπιακές πισίνες.⁶⁷

Ένα λάθος μήνυμα εισχωρεί στη συνείδηση εκατομμυρίων ανθρώπων σε όλο τον κόσμο που μέχρι σήμερα εύλογα έχουν απορρίψει στα κοινά απορρίμματα ή στο περιβάλλον εκατομμύρια πλαστικά γάντια και μάσκες. Γνωρίζουμε ότι με την πάροδο του χρόνου, αυτά τα προϊόντα διαλύονται και προστίθενται στην τεράστια «συλλογή» "μικροπλαστικού" που κυριαρχεί στις θάλασσες, τον αέρα και τα τρόφιμά μας. Τα απόβλητα του Covid-19 καταλήγουν στο έδαφος και στα αστικά περιβάλλοντα, οδηγώντας σε τοξικούς ρύπους και συμβάλλοντας στην κλιματική αλλαγή.

Ο κορονοϊός έχει εντείνει τον πόλεμο τιμών μεταξύ ανακυκλωμένου και νέου πλαστικού, το οποίο κατασκευάζεται από την βιομηχανία πετρελαίου, καθώς η οικονομική επιβράδυνση που προκάλεσε η πανδημία επηρέασε την ζήτηση για πετρέλαιο, με αποτέλεσμα το νέο πλαστικό να μπορεί να βρεθεί στη μισή τιμή από το πιο κοινό ανακυκλώσιμο πλαστικό⁶⁸ και να μειωθεί η ζήτηση για ανακυκλωμένο πλαστικό σε πολλές χώρες ανά τον κόσμο.

Ο Covid-19 ίσως να έδωσε τη χαρακτηριστική βολή στη μάχη της ανακύκλωσης, σύμφωνα με τα ανησυχητικά στοιχεία που ανέδειξε με μια ειδική έρευνα το Reuters κάνοντας λόγο για έναν «παγκόσμιο πόλεμο ανακύκλωσης που χάνεται».⁶⁹ Παρόλα αυτά η πανδημία μας έδωσε ένα μεγάλο μάθημα: *«Μάθαμε ότι δεν πρέπει να δρούμε μόνο όταν το πρόβλημα είναι έξω από την πόρτα μας και τη χτυπάει, όπως στην περίπτωση της πανδημίας, αλλά και για άλλα πολύ σοβαρά προβλήματα, όπως αυτό της κλιματικής αλλαγής. Η επιστημονική κοινότητα κρούει εδώ και δεκαετίες τον κώδωνα του κινδύνου και θα πρέπει με την ίδια αποφασιστικότητα να δράσουν τα έθνη παρά το ότι το αναμενόμενο αποτέλεσμα θα φανεί αργότερα»*, τονίζει ο δρ Ευάγγελος Γερασόπουλος, διευθυντής Ερευνών του Ινστιτούτου Ερευνών Περιβάλλοντος και Βιώσιμης Ανάπτυξης του Εθνικού Αστεροσκοπείου Αθηνών.

Επιπλέον κατά τη διάρκεια της πρώτης καραντίνας παρατηρήθηκε μείωση στις συγκεντρώσεις των ρύπων που σχετίζονται με την κυκλοφορία οχημάτων κατά 30-40% στον αθηναϊκό ουρανό (σε πόλεις του εξωτερικού η μείωση αυτή έφτασε και το 60%), καθαρότερα νερά στις θάλασσες και στους ωκεανούς της υδρογείου, λιγότερη ηχορύπανση σε ξηρά και θάλασσα, «ανακατάληψη» αστικών και ημιαστικών περιοχών από εκδιωγμένα από την ανθρώπινη παρουσία ζώα. Ο άνθρωπος ξανασυνδέθηκε με τη φύση, βγήκε έξω περπάτησε, ασχολήθηκε με τον κήπο και την καλλιέργεια φυτών. Ο πλανήτης ξαφνικά

⁶⁷ Ανακυκλώνονται τα self-test; - OW.GR

⁶⁸ Σύμφωνα με αναλυτές της αγοράς στο Independent Commodity Intelligence Services (ICIC)

⁶⁹ <https://www.naftemporiki.gr/green/1076871/o-pagkosmios-polemos-anakyklosis-chanetai/>

σταμάτησε για να πάρει μια ανάσα από την πίεση στην οποία τον υποβάλλουμε. Η καραντίνα, όχι μόνο έσωσε τις ζωές εκατοντάδων χιλιάδων ανθρώπων σε όλο τον κόσμο, αλλά έδωσε τη δυνατότητα στην ανθρωπότητα να κάνει μία στάση και να γεντεί μία άλλη εκδοχή της ζωή στον πλανήτη. Έδωσε ένα έναυσμα στον σύγχρονο άνθρωπο να αναθεωρήσει τη σχέση του με τη φύση και τον τρόπο ζωής του γενικότερα και να συνειδητοποιήσει το μέγεθος του προβλήματος. Το lockdown υπήρξε ένα μη σχεδιασμένο «παγκόσμιο πείραμα» από το οποίο μπορούν να εξαχθούν πολύτιμα συμπεράσματα για τη σχέση του ανθρώπου με τη φύση. Οι άνθρωποι –αν και με μάσκες– ανέπνευσαν καθαρότερο αέρα και ταυτόχρονα απέκτησαν πρόσβαση σε ένα παράθυρο με θέα ένα καλύτερο μέλλον.⁷⁰

Η πανδημική κρίση έδωσε την ευκαιρία για προβληματισμό και σκέψη στις περιβαλλοντικές οργανώσεις και στους ερευνητές, οι οποίοι όλο και περισσότερο τείνουν να προτείνουν ένα διαφορετικό οικονομικό μοντέλο που περιλαμβάνει την «αποανάπτυξη», δηλαδή μία προγραμματισμένη και βιώσιμη μείωση της οικονομικής δραστηριότητας. Το μοντέλο αυτό προτείνει μία διαφορετική προσέγγιση που στοχεύει στη μείωση της ανάπτυξης με προγραμματισμένο τρόπο, χωρίς να προκαλέσει τις επιπτώσεις που παραδοσιακά συνεπάγεται η ύφεση και απορρέει από τον τομέα της οικολογικής οικονομίας, η βασική ιδέα της οποίας είναι, όπως λέει ο οικονομολόγος Federico Demaria, ότι η οικονομία είναι ενσωματωμένη στο περιβάλλον.⁷¹

Συμπερασματικά η κρίση της νόσου COVID-19 καθιστά ακόμη πιο αναγκαία την επίτευξη βιώσιμης και πράσινης ανάκαμψης. Υγιής ανθρωπότητα μπορεί να υπάρξει μόνο σε έναν υγιή πλανήτη. *«Η ανάπτυξη μας ώθησε σε ένα σύστημα που πλέον δεν μπορούμε να ελέγξουμε. Αλλά εάν θέλουμε να εντοπίσουμε τις ρίζες της παρούσας οικολογικής κρίσης, δεν πρέπει να στραφούμε μόνο προς την τεχνολογία, τον υπερπληθυσμό και την αρρωστημένη αφθονία. Πρέπει να στραφούμε προς τις υποκείμενες θεσμικές, ηθικές και πνευματικές αλλαγές στην ανθρώπινη κοινωνία που παρήγαγαν την ιεραρχία και την κυριαρχία όχι μόνο στην αστική, τη φεουδαρχική και την αρχαία κοινωνία, ούτε μόνο τις ταξικές κοινωνίες γενικά, αλλά και στην ίδια την αυγή του πολιτισμού»* (Bookchin1994, 47).

⁷⁰ Πώς ο κορονοϊός θα μπορούσε να σώσει τον πλανήτη | Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ (kathimerini.gr)

⁷¹ Αποανάπτυξη: η κρίση του κορονοϊού δείχνει ότι είναι ο βιώσιμος τρόπος αντιμετώπισης της περιβαλλοντικής κρίσης - Greenpeace Ελλάδα
Could ditching growth save the planet? – DW – 10/01/2020

1.10 Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις της ύλης.

Ο πλούτος της κοινωνίας στην οποία επικρατεί ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, έχει τη μορφή μιας τεράστιας συλλογής εμπορευμάτων.

Karl Marx (2010)

Η περιβαλλοντική κρίση δεν οφείλεται στην έλλειψη κατανόησης της λειτουργίας των οικολογικών συστημάτων, αλλά μάλλον δημιουργείται και συναιρείται εξαιτίας του ιδεολογικού μοντέλου αξιών που υπαγορεύει η δυτική κοινωνία: υπερκατανάλωση, υπερεκμετάλλευση πόρων, ανταγωνιστικότητα κ.ο.κ. (Δαικόπουλος, 2011). Η σύγχρονη κοινωνία της αγοράς, με την παραγωγή αγαθών με σκοπό το κέρδος, απομάκρυνε τον άνθρωπο από τη φύση κι άλλαξε το ρόλο της (Καλαιτζίδης & Ουζούνης, 2000). Οι προηγούμενες γενιές αντιμετώπιζαν την ύλη με σεβασμό και πολλές φορές με δέος. Αυτό οφειλόταν στο γεγονός ότι μέχρι τότε οι άνθρωποι μοχλούσαν για να κατασκευάσουν μόνοι τους τα χρηστικά τους αντικείμενα και δεν είχαν την δυνατότητα και την οικονομική άνεση να διαθέτουν πληθώρα από αυτά.

Η συλλογή προφορικών ιστοριών της ερευνήτριας από άτομα μεγάλης ηλικίας αναδεικνύουν το μέγεθος και την ταχύτητα της αλλαγής. Πριν πενήντα χρόνια δεν υπήρχαν καν απορρίμματα. Υπήρχαν υφασμάτινα μαντήλια αντί για χαρτομάντηλα, ο μπακάλης τύλιγε τα προϊόντα σε λαδόκολλα ή εφημερίδα και αντί για σακούλες χρησιμοποιούσαν πλεκτά χειροποίητα καλάθια και διχτυωτές τσάντες. Αλλά ακόμα και όταν βγήκαν οι πλαστικές σακούλες στην αγορά οι γυναίκες τις μετέτρεπαν σε πλαστικό νήμα και έπλεκαν με αυτό χαλάκια, καλάθια και άλλα χρηστικά αντικείμενα (ει.17). Για την μεταφορά του νερού και του γάλακτος χρησιμοποιούσαν ασκούς από δέρμα ζώων, πήλινα αγγεία, δοχεία από νεροκολοκύθες και αργότερα γυάλινα. Είχαν τσίγκινα ποτήρια και σκεύη λίγα σε αριθμό που πολλές φορές ήταν λιγότερα και από τον αριθμό των μελών της οικογένειας. Το μπαγιάτικο ψωμί το έκαναν παξιμάδια και τα λιγоста περισσεύματα φαγητών τα έριχναν στις κόττες και στα ζώα. Τα ρούχα τα έραβαν μόνοι τους και όταν τρυπούσαν τα μάλωναν ή τα χρησιμοποιούσαν για να φτιάξουν χαλιά-κουρελούδες. Για σόλες παπουτσιών χρησιμοποιούσαν παλιά λάστιχα αυτοκινήτων. Τα χαρτιά τα έκαιγαν ή τα χρησιμοποιούσαν για προσάναμμα στο τζάκι. Σπάνια αγόραζαν συσκευασμένα προϊόντα σε πλαστικό ή μέταλλο. Τότε έπλεναν και κρατούσαν τις συσκευασίες επαναχρησιμοποιώντας τις. Πολλά τσίγκινα δοχεία, τενεκέδες λαδιού και τυριού τα μετέτρεπαν σε γλάστρες. Επιπλέον η σχέση τους με τη φύση ήταν στενή, καλλιεργούσαν τη γη και ζούσαν από αυτή. Ο Τζον Ράσκιν, οπαδός της αισθητικής λιτότητας, έλεγε πως *όσο λιγότερα πράγματα έχουμε τόσο περισσότερο νοιαζόμαστε για το καθένα τους. Τα αντικείμενα που μας ανήκουν αποτελούν σύμβολα του εαυτού μας και αντικατοπτρίζουν τις προσδοκίες μας για το μέλλον* (Ruskin, 1985).

Εικόνα 17. Καλάθι πλεγμένο από την προγιαγιά της ερευνήτριας με πλαστικές σακούλες πριν 45 χρόνια, οικογενειακό κειμήλιο

Τα αποτελέσματα της ανάπτυξης που φαινομενικά αποτελούν ένα σπουδαίο ανθρώπινο επίτευγμα, μετέβαλαν τις κοινωνικές αναπαραστάσεις του ανθρώπου για τη ζωή, την κοινωνία και τον κόσμο. Η Jodelet (1984) επισημαίνει ότι «*Η αναπαράσταση είναι η παράσταση κάποιου αντικειμένου στο μυαλό κάποιου υποκειμένου*». Η αναπαράσταση δηλαδή αφορά μια πνευματική διεργασία πάνω στο εξωτερικό αντικείμενο και περιλαμβάνει τη γνώση του υποκειμένου γύρω από αυτό.

Η θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων σύμφωνα με τον Moscovici (1984) αναφέρεται: «*[...]σε ένα σύστημα αξιών, ιδεών και πρακτικών με διπλή λειτουργία. αρχικά, την εγκαθίδρυση μιας τάξης, η οποία θα επιτρέπει στα υποκείμενα να προσανατολίσουν τους εαυτούς τους στο υλικό και κοινωνικό κόσμο και να τον ελέγξουν, καθώς επίσης, να διευκολύνουν την επικοινωνία μεταξύ των μελών μιας κοινότητας, παρέχοντας τους ένα κώδικα κοινωνικής συναλλαγής και ένα κώδικα για να ονομάσουν και να ταξινομήσουν χωρίς ασάφεια, τις διάφορες πτυχές του κόσμου, και την ατομική και ομαδική τους ιστορία*».

Ο Moscovici υποστηρίζει ότι οι κοινωνικές αναπαραστάσεις είναι η αντανάκλαση του φυσικού και κοινωνικού μας περιβάλλοντος, το οποίο με τη σειρά του είναι η αντανάκλαση των κοινωνικών μας αναπαραστάσεων. Ο τρόπος που προσπαθεί ο άνθρωπος να κυριαρχήσει πάνω στο περιβάλλον είναι μία συνεχή δυναμική διαδικασία κατασκευής και ανακατασκευής της σκέψης στην οποία εμπεριέχονται και οι κοινωνικές αναπαραστάσεις. Αυτή η δυναμική διαδικασία που συντελείται κατά τη διαδικασία κοινωνικοποίησης του ατόμου, έχει κάποιες φορές καταστροφικές συνέπειες.

Στο ανθρωπολογικό του έργο σχετικά με τη σχέση ανθρώπου-φύσης ο Moscovici (1968) περιγράφει τους διαφορετικούς τρόπους αναπαράστασης της φύσης στην ιστορία, στην προσπάθεια του ανθρώπου να οργανώσει τη σχέση του με την ύλη. Οι τρόποι αυτοί είναι εγγεγραμμένοι στην κοινωνική μνήμη (Leiserowotz, 2007). Σύμφωνα με τον Moscovici (1968), η φύση προκύπτει από αδιάκοπες

αλληλεπιδράσεις μεταξύ ανθρώπων και ύλης και η ανάλυση τους καθιστά δυνατή τη μελέτη του τρόπου με τον οποίο οι ομάδες και οι κοινωνίες κατασκευάζουν τη σχέση τους με την ύλη.⁷²

Τα βιώματα μας, οι εμπειρίες μας και οι γνώσεις μας επηρεάζουν και αλλάζουν τη ματιά μας προς τον κόσμο. «*Η πραγματικότητα κατασκευάζεται κοινωνικά [...] και νοηματοδοτείται μέσα από διαδικασίες κοινωνικής και πολιτικής κατασκευής*» σύμφωνα με τη θεωρία των Berger & Luckmann (2003:15). Κατά τους θεωρητικούς Berger και Luckmann η ανθρώπινη βιολογική ιδιοσυστασία εγκαθιστά μια ατελή σχέση με το εξωτερικό φυσικό περιβάλλον, χαμηλής εξειδίκευσης και προσανατολισμού η οποία δημιουργεί την ιδιόζουσα τάση της ανθρώπινης δραστηριότητας να μετατρέπεται σε συνήθεια και να αποδίδεται σε αυτή από τους δρώντες σε ένα ορισμένο νόημα. Η θεσμοποίηση είναι η διαδικασία κατά την οποία τυποποιούνται σταδιακά οι αμοιβαίες ανθρώπινες πράξεις, οι οποίες στη συνέχεια είναι κοινά διαθέσιμες για όλους τους μετέχοντες. Οι κοινωνικοί θεσμοί οι οποίοι διαμορφώνονται από τη τυποποίηση όχι μόνο των αμοιβαίων πράξεων αλλά και των κοινωνικών δρώντων έχουν ως βασικά τους γνωρίσματα την ιστορικότητα και τον κοινωνικό έλεγχο (Ζήση, 2021).

Η σύγχρονη κοινωνία πλέον περιστρέφεται γύρω από την ύλη, είναι έρμαιο της, αλλά ταυτόχρονα την έχει απαξιώσει. Οι αξίες, οι θεσμοί, τα έθιμα, οι παραδόσεις, η επικοινωνία και η ουσιαστική επαφή έχουν αρχίσει να εκλείπουν. Το μότο του σύγχρονου ανθρώπου «*καταναλώνω, άρα υπάρχω*» έχει γίνει ο μοναδικός σκοπός της ζωής του. Κοπιάζει, θυσιάζει το χρόνο του για αντάλλαγμα υλικά αγαθά, ζει υπό συνεχή πίεση αλλά είναι δυστυχημένος, παρά τα υλικά αγαθά και τις ανέσεις που έχει αποκτήσει.

Το «*αγοράστε τώρα και πληρώστε αργότερα*», ήρθε να αντικαταστήσει τα πουριτανικά θέματα της εργασίας, της αποταμίευσης, της κληρονομιάς. Έτσι δημιουργήθηκε μία παθολογική σχέση ανθρώπου ύλης που έχει τα χαρακτηριστικά κάθε είδους εξάρτησης όπως ναρκωτικά, αλκοόλ, τζόγος. Ο σύγχρονος άνθρωπος έχασε την ελευθερία του έγινε δέσμιος της ύλης. Οι κοινωνικές ανισότητες οξύνονται συνεχώς και η ανάγκη για επανακαθορισμό των αξιών και του τόπου ζωής των σύγχρονων, δυτικών κοινωνιών γίνεται όλο και επιτακτικότερη. Σοκάρει η διαπίστωση πως την ίδια στιγμή που πάνω από 800 εκ. άνθρωποι παγκοσμίως πεινάνε, 2 δισεκατομμύρια άνθρωποι υποφέρουν από μεταβολικά σύνδρομα και παχυσαρκία σύμφωνα με τα δεδομένα.

Ο καταναλωτισμός είναι ένα φαινόμενο κοινωνικής παθογένειας, το οποίο πηγάζει από την απώλεια μιας ουσιαστικής, ανθρώπινης επικοινωνίας και την ύπαρξη ψυχολογικών αδιεξόδων τα οποία προέρχονται από την αποξένωση του σύγχρονου ανθρώπου από τη φύση. Ως υποκατάστατο αυτής της αποξένωσης από τη φύση και το συνάνθρωπο, το άτομο χρησιμοποιεί την συσσώρευση αγαθών, τα οποία τον απομακρύνουν από τις ζωτικές του ανάγκες δημιουργώντας ένα φαύλο κύκλο. Οι απρόσωπες ιδιοτελείς σχέσεις οδηγούν το άτομο στην αναζήτηση της ευτυχίας μέσω της απόκτησης υλικών αγαθών, με αποτέλεσμα την απώλεια της προσωπικής του ελευθερίας η οποία έχει ως επακόλουθο τη βίωση

⁷² Moscovici, S., & Maric, S. (1968). *Essai sur l'histoire humaine de la nature* (Vol. 1977). Flammarion

έντονου άγχους και ανασφάλειας. Η δημιουργία όλο και περισσότερων πλασματικών αναγκών οδηγεί στην απομάκρυνση από τις ζωτικές, λογικές και υπαρκτές ανάγκες.

Άλλες αιτίες της υπερκατανάλωσης είναι η πρόοδος επιστήμης, η ανάπτυξη της τεχνολογίας, τα οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα, η υλιστική εποχή, η άνοδος βιοτικού επιπέδου, ο γρήγορος ρυθμός ζωής, η αναζήτηση της ευκολίας, η αλλοτρίωση, οι ελκυστικές συσκευασίες, τα καταναλωτικά δάνεια, οι ευκολίες πληρωμής, η μόδα, οι διαφημίσεις, τα πρότυπα που λανσάρονται μέσω των ΜΜΕ, η έλλειψη ιδανικών, στόχων και αξιών, η άδεια κενή ζωή, η μοναξιά, η έλλειψη ουσιαστικής διασκέδασης και ψυχαγωγίας.

Θα σταθούμε στο ρόλο των ΜΜΕ που είναι καταλυτικός. Η διαφήμιση βασισμένη στις αρχές της ψυχολογίας χρησιμοποιεί τρόπους διέγερσης των επιθυμιών του καταναλωτή και κατευθύνει τις προτιμήσεις του οδηγώντας τον σε ένα μοντέλο άκριτης και άκρατης κατανάλωσης. *«Η διαφήμιση βασίζεται σε ένα και μόνο πράγμα: στην ευτυχία. [...] Σε τι συνίσταται, όμως η ευτυχία; Η ευτυχία συνίσταται σε μία στιγμή προτού χρειαστείς περισσότερη ευτυχία»* (Draper, 2007).⁷³ Η ευκολία των αγορών μέσω διαδικτύου επιδείνωσε ακόμα περισσότερο την κατάσταση. Ο άνθρωπος πλέον δεν καταναλώνει για να ζει, αλλά ζει για να καταναλώνει. Η μοναξιά, το υπαρξιακό αδιέξοδο σε συνδυασμό με την τάση επίδειξης πλούτου καθιστούν τον σύγχρονο άνθρωπο έρμαιο της διαφήμισης και της αλόγιστης χρήσης καταναλωτικών αγαθών, για να εξισορροπήσει το εσωτερικό του κενό. Κατ' αυτόν τον τρόπο η κατανάλωση υποκαθιστά την ουσιαστική ανάγκη για ποιοτικές ανθρώπινες σχέσεις με τη συσσώρευση αγαθών που του δίνουν την ψευδαίσθηση της αυτάρκειας και της ισχύος. Όπως αναφέρει ο Martin Heidegger: «Όταν ο άνθρωπος αναλώνεται στην καθημερινότητα, αποφεύγει τις βαθύτερες ανησυχίες και τη διαπεραστική αυτοεξέταση».

Ο καπιταλισμός του 21^{ου} αιώνα έδωσε σάρκα και οστά σε αυτή την τεράστια και πανίσχυρη οικονομία της ευτυχίας. Όπως αναφέρει ο Baudrillard,⁷⁴ *«ο άνθρωπος της κατανάλωσης διακατέχεται μόνιμα από το φόβο μη “χάσει” κάτι, μια οποιανδήποτε ηδονή»*. Τα άτομα έχουν πλέον εσωτερικεύσει την αντίληψη ότι πρέπει πάση θυσία να δείχνουν ευτυχημένοι και αυτό είναι ένα φαινόμενο που συναντάμε συχνά πλέον στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Η αναζήτηση της ευτυχίας εμπλέκει τα άτομα σε ένα αμφιλεγόμενο αφήγημα που συνδυάζει την υπόσχεση μιας καλύτερης εκδοχής του εαυτού, η οποία βάζει τα άτομα σε μια θέση όπου πάντοτε θα στερούνται κάποιου πράγματος, εφόσον η πλήρης ευτυχία και η πλήρης προσωπική ανάπτυξη, οι οποίες συνιστούν ιδεατή προοπτική, θα παραμένουν πάντοτε ανέφικτες. Αυτό το αμφιλεγόμενο αφήγημα επιτρέπει στην ευτυχία να μετατρέπεται σε ιδανικό εμπόρευμα για την αγορά, η οποία συνδέει στενά την ακόρεστη δίψα για ευτυχία με τη συνεχή κατανάλωση – ένας δεσμός που συνοψίζεται ευφύως στο επίγραμμα του Don Draper (Cabanas & Illoyz, 2020: 184).

⁷³ Don Draper, τηλεοπτική σειρά Mad Men

⁷⁴ Στο βιβλίο με τίτλο: Η καταναλωτική κοινωνία, Νησίδες, 2000

Σύμφωνα με τον Σταμούλα (2007) ο υπερκαταναλωτισμός έφτασε έτσι να ταυτίζεται με την ψυχολογική ικανοποίηση του ατόμου μέσα από ένα σύστημα αυτο-αμοιβής βασισμένο στην απόκτηση αγαθών και συνάμα με την ανάγκη της προσωπικής επίδειξης και της κοινωνικής ανέλιξης σε ένα ανταγωνιστικό περιβάλλον καπιταλιστικών οικονομικών δομών. Το αντικείμενο αντικαθιστά την προσωπικότητα και γίνεται καθρέφτης της αξίας, κριτήριο ευημερίας και μέτρο της προσωπικής ευτυχίας.[...] Από αυτή την άποψη, ο υπερκαταναλωτισμός στερείται ηθικής διάστασης και αλτρουιστικού περιεχομένου, αφού περιστρέφεται γύρω από εγωιστικές διεργασίες αυτο-πλήρωσης και αξιακού αυτό-προσδιορισμού που αποδυναμώνουν ή και αγνοούν τη διαλεκτική των σχέσεων του ατόμου με τα άλλα άτομα γύρω του, αλλά και με το περιβάλλον.

Ο Αντρέϊ Ταρκόφσκι στο βιβλίο του *Σμιλεύοντας το χρόνο* (1987) λέει χαρακτηριστικά: «Σήμερα είμαστε μάρτυρες της παρακμής του πνεύματος, ενώ η ύλη έχει από χρόνια εξελιχθεί σε σύστημα με δική του κυκλοφορία αίματος και αποτελεί βάση της παράλυτης και αποσαθρωμένης ζωής μας. Είναι φανερό ότι η υλική πρόοδος δεν αρκεί να κάνει ευτυχισμένους τους ανθρώπους, κι ωστόσο συνεχίζουμε να την τροφοδοτούμε με φανατισμό, πολλαπλασιάζοντας τα «επιτεύγματά» της».

Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις και τα έμφυλα στερεότυπα κινούν υποσυνείδητα τα άτομα στον τρόπο που καταναλώνουν. Μέσω αυτών των στερεοτύπων οι γυναίκες ωθούνται στον υπερκαταναλωτισμό σε μεγαλύτερα ποσοστά από τους άντρες σύμφωνα με έρευνες. Η παρουσία άλλωστε της γυναίκας σε διαφημίσεις, εκπομπές, μουσικά βίντεο κλιπ, αποδεικνύει ότι και η ίδια αντιμετωπίζεται ως καταναλωτικό αντικείμενο, με αποτέλεσμα να ωθείται και η ίδια στην υπερκατανάλωση ώστε να μπορέσει να ανταποκριθεί στα πρότυπα της πατριαρχικής κοινωνίας.

Μέσω του μάρκετινγκ καθιερώθηκε ο θεσμός του “shopping therapy” ο οποίος αποτελεί πλέον μία απολαυστική διαδικασία για τον σύγχρονο άνθρωπο, η οποία αδρανοποιεί κάθε νοητική και συναισθηματική διεργασία και δίνει την ψευδαίσθηση της ατομικής ελευθερίας. Σχετικά με την έννοια της ελευθερίας ο Ταρκόφσκι εξηγεί: «Ο σύγχρονος άνθρωπος στον αγώνα του για ελευθερία απαιτεί προσωπική απελευθέρωση με την έννοια ότι επιτρέπεται στο άτομο να κάνει ό,τι θέλει. Αυτό όμως αποτελεί ψευδαίσθηση ελευθερίας, και η επιδίωξή της οδηγεί απλώς στην απογοήτευση. Χρειάζεται μακροχρόνιος και σκληρός αγώνας για να απελευθερώσει το άτομο τις πνευματικές του δυνάμεις. Η αυτοπειθαρχία πρέπει να παραγκωνίσει την κακή αγωγή του, αλλιώς θα κατανοήσει την ελευθερία του με όρους αγοραίου καταναλωτισμού» (Ταρκόφσκι, 1987:304).

Η αγορά προωθεί όλο και κατώτερης ποιότητας προϊόντα ώστε να μειώνεται το κόστος και να μπορούν να τα αποκτήσουν άτομα χαμηλών κοινωνικών τάξεων και οικονομικού κεφαλαίου. Ακόμα και η φύση έχει μετατραπεί σε εμπορικό προϊόν για λίγους και εκλεκτούς που μπορούν να την προσεγγίσουν μέσω της ταξικής τους θέσης, είτε ως βιολογικά ή οικολογικά προϊόντα, είτε ως διακοπές σε «φυσικές τοποθεσίες», είτε ως φιλικές στο περιβάλλον υπηρεσίες. Η οικονομική ισχύς συνεπάγεται με την

αγοραστική ισχύς και συνδέεται με την αίσθηση της ελευθερίας της επιλογής αλλά και με εγκληματικές πράξεις όπως η καταπάτηση δασικών εκτάσεων για την οικοδόμηση πολυτελών κατοικιών.

Ο Bourdieu⁷⁵ αναλύει τα αντικείμενα ως «σύστημα τάξης» στην διαμόρφωση του “habitus”, μιας «δεύτερης φύσης» που διαμορφώνεται από πρακτικές του περιβάλλοντος του κάθε ατόμου και εκφράζεται μέσα από συνήθειες, προσωπικές προτιμήσεις κι επιλογές. Αυτές οι κληρονομημένες από το περίγυρο καταναλωτικές πρακτικές, συμβάλουν στην εδραίωση των διακρίσεων και της κοινωνικής ιεραρχίας και στην αναπαραγωγή ανισοτήτων. *Η ενσώματη διάσταση αυτών των πρακτικών (ένδυση, διατροφή, σωματική υγιεινή, επισκέψεις μουσείων) αποτελεί κλειδί στη μελέτη της αναπαραγωγής ταξικών σχέσεων* (Λαμπρίδης, 2015).

Η θεοποίηση χρήματος εκμηδενίζει την ανθρώπινη αξία και αλλοτριώνει την ανθρώπινη φύση. Ο φθόνος, ο ανταγωνισμός, η αδιαφορία για το συνάνθρωπο προκαλεί εντέλει τη γενικότερη ηθική κρίση της εποχής μας. Η πνευματική αφύπνιση του ατόμου παρεμποδίζεται καθώς η υπερκατανάλωση προκαλεί αδιαφορία για την επιστήμη, τη τέχνη, τα γράμματα. Η υπερεργασία που συνεπάγεται την ελαχιστοποίηση ελεύθερου χρόνου οδηγεί στη δυσκολία σύναψης ή διατήρησης διαπροσωπικών σχέσεων άρα και την απόλυτη μοναξιά. Η κρίση πλήττει ακόμη και το θεσμό της οικογένειας που αποτελεί πια καταναλωτική μονάδα. Η αδιαφορία για τα κοινά σημαίνει απουσία κοινωνικής και πολιτικής δραστηριότητας και επομένως εύκολη χειραγώγηση της καταναλωτικής μάζας και απειλή για τη δημοκρατία.

Οι επιπτώσεις της υπερκατανάλωσης στο περιβάλλον είναι ιδιαίτερα βλαβερές. Μέσα σε μόλις 5 χρόνια, από το 2015 ως το 2020, οι εκπομπές ρύπων στις πόλεις που οφείλονται στην κατανάλωση, αυξήθηκαν από 62% σε περίπου 70%. Οι πόλεις στις ανεπτυγμένες, πλούσιες χώρες παράγουν εξαιτίας της κατανάλωσης εφτά φορές περισσότερους ρύπους από ότι οι πόλεις σε λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες.⁷⁶ Η κάλυψη των πλασματικών αναγκών μας οδηγεί με μαθηματική ακρίβεια στην εξάντληση των φυσικών πόρων. Ειδικότερα, τομείς όπως η τεχνολογία και η βιομηχανία της μόδας αφήνουν ανεξίτηλο οικολογικό αποτύπωμα.

Η υπερκατανάλωση δεν ορίζεται μόνο από το σύνολο των αγαθών που δαπανούμε χωρίς στην πραγματικότητα να τα χρειαζόμαστε, αλλά εμμέσως και από το σύνολο των βιομηχανικών παραγωγικών διαδικασιών που απαιτούνται για τη δημιουργία και κατόπιν εμπορική διάθεση αυτών των αγαθών. Η αλόγιστη αγορά προϊόντων προϋποθέτει την οργιώδη κατασπατάληση φυσικών ενεργειακών πόρων, αλλά και προκαλεί σχεδόν μη αναστρέψιμες περιβαλλοντικές βλάβες από την ασταμάτητη καύση τους (Σταμούλας, 2007).

⁷⁵ Παράθεση Οικονόμου 2014, Γιαλούρη 2012

⁷⁶ [Black Friday: Πλανήτης out of stock; - Greenpeace Ελλάδα](#)

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το οικολογικό αποτύπωμα του εμπορίου ενδυμάτων. Σύμφωνα με στοιχεία, το 10% της παγκόσμιας εκπομπής άνθρακα προέρχεται από την κλωστοϋφαντουργία και το 85% των ετήσιων προϊόντων της καταλήγει σε χώρους υγειονομικής ταφής. Η ρύπανση του νερού αποτελεί συνέπεια της ευρείας χρήσης του πολυεστέρα ο οποίος αποτελεί βασικό στοιχείο πολλών ενδυμάτων. Η παραγωγή του ισοδυναμεί με τρεις φορές μεγαλύτερο ποσοστό εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα σε σχέση με το βαμβάκι. Επιπροσθέτως, τα εναπομείναντα προϊόντα των βαφών που χρησιμοποιούνται για τα ρούχα μας, καταλήγουν στα ποτάμια επιδεινώνοντας τη μόλυνση του υδάτινου περιβάλλοντος. Η έξαρση της καταναλωτικής μανίας του κόσμου, στέλνει σήμα στις παγκόσμιες πολυεθνικές για αύξηση της παραγωγής τους δημιουργώντας έναν φαύλο κύκλο.⁷⁷

Ο Freud στο βιβλίο του *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας* (2011), αναφέρει χαρακτηριστικά ότι *[...]συναντάμε μια τόσο εκπληκτική άποψη, στην οποία θα θέλαμε να σταματήσουμε για λίγο. Σύμφωνα με αυτήν ένα μεγάλο μέρος ευθύνης για την αθλιότητά μας φέρει ο αποκαλούμενος πολιτισμός, που, αν τον αρνούμασταν και επιστρέφαμε στις πρωτόγονες σχέσεις, θα ήμασταν πιο ευτυχισμένοι. Τη λέω εκπληκτική, διότι – όπως και αν θέλουμε να ορίσουμε την έννοια πολιτισμός – όλα αυτά με τα οποία προσπαθούμε να προστατευτούμε από την απειλή που εκπέμπουν οι πηγές του πόνου ανήκουν στον ίδιο ακριβώς τον πολιτισμό. Έχουμε εδώ έναν ακόμη παράγοντα απογοήτευσης. Τα τελευταία χρόνια οι άνθρωποι έκαναν εξαιρετικές προόδους στις φυσικές επιστήμες και στις τεχνικές τους εφαρμογές, η κυριαρχία τους επί της φύσεως εδραιώθηκε σε έναν αδιανόητο προηγούμενος βαθμό. Τα καθέκαστα αυτών των προόδων είναι κοινώς γνωστά, και περιττεύει να τα απαριθμήσουμε. Οι άνθρωποι περηφανεύονται γι' αυτά τα επιτεύγματα, και όχι αδίκως. Όμως φαίνεται πως έχουν αντιληφθεί ότι η νεοαποκτηθείσα εξουσία επί του χώρου και του χρόνου, η υποταγή των φυσικών δυνάμεων, εκπλήρωση χιλιόχρονων πόθων, δεν αυξάνει τον βαθμό ικανοποίησης της απόλαυσης που προσδοκούν από τη ζωή, δεν τους προσφέρει περισσότερο ευτυχισμένα συναισθήματα. Έτσι, από τη διαπίστωση αυτή καλό θα ήταν να αντλήσουμε απλώς και μόνο το συμπέρασμα ότι η εξουσία επί της φύσεως δεν είναι η μοναδική προϋπόθεση της η ανθρώπινης ευτυχίας, όπως ακριβώς δεν είναι ο μοναδικός σκοπός των πολιτισμικών επιδιώξεων, αλλά όχι και να συναγάγουμε από αυτήν ότι οι τεχνικές πρόοδοι δεν έχουν αξία για την οικονομία της ευτυχίας μας.*

Η περιβαλλοντική κρίση είναι βαθιά πολιτισμική και κοινωνική κρίση και οι αιτίες της οδηγούν στις σχέσεις που έχουν προκύψει αναμεσα στην κοινωνία και το περιβάλλον (Κουτσός, 1995). Η ανθρωπότητα, λοιπόν, αν επιθυμεί να επιλύσει τα περιβαλλοντικά ζητήματα, πρέπει να αναθεωρήσει τις επιλογές και τις αποφάσεις, όπως επίσης και τη μέθοδο των κοινωνικών αξιών. Στην πορεία αυτή πρέπει να προσδιοριστεί εκ νέου η έννοια της ανάγκης που στην παρούσα χρονική περίοδο είναι εγκλωβισμένη στον καταναλωτισμό (Κουτσός 1995, Αθανασάκης & Κουσουρή 1987).

⁷⁷ <https://www.maxmag.gr/perivallon/synepeies-tis-yperkatalanalis-sto-perivallon-mia-akomi-black-page/>

1.11 Κλιματική κρίση, κοινωνικές και έμφυλες ανισότητες

Η κλιματική αλλαγή είναι ζήτημα ανθρώπινων δικαιωμάτων όχι μόνο επειδή οι καταστροφικές επιπτώσεις της επηρεάζουν την απόλαυση των ανθρώπινων δικαιωμάτων, αλλά επειδή είναι ένα ανθρωπογενές φαινόμενο το οποίο μπορεί να μετριαστεί από τις κυβερνήσεις.

Kumi Naidoo⁷⁸

Η κλιματική κρίση είναι μια κρίση κοινωνική και επιδρά στις κοινωνίες σε μικρο και μακρο επίπεδο, μεταξύ αναπτυγμένων και αναπτυσσόμενων εθνών, μεταξύ διαφορετικών εθνοτήτων και τάξεων, μεταξύ των φύλων, των γενεών και των κοινοτήτων. Προκαλεί διαπροσωπικές συγκρούσεις, τροποποίηση των διαπροσωπικών και διομαδικών σχέσεων, διατάραξη των υφιστάμενων κοινωνικών δικτύων, κοινωνικοοικονομικές ανισότητες, απώλεια κοινωνικού κεφαλαίου, κατάχρηση ουσιών, αυξημένη βία και επιθετικότητα, μειωμένη συνοχή, εγκληματικότητα και κοινωνική αστάθεια, συγκρούσεις, πολέμους και συρράξεις μεταξύ των κρατών.

Τα στοιχεία δείχνουν ότι οι επιπτώσεις δεν κατανέμονται ομοιογενώς στην κοινωνία,⁷⁹ αντιθέτως επηρεάζουν δυσανάλογα τις κοινωνικά μειονεκτούσες και ευάλωτες ομάδες του πληθυσμού και επιδεινώνουν τις υφιστάμενες ανισότητες. Συγκεκριμένα πλήττονται εντονότερα τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, οι οικονομικά ασθενέστεροι, οι κάτοικοι αγροτικών περιοχών και αναπτυσσόμενων χωρών, οι αυτόχθονες, οι μειονότητες και οι μετανάστες. Επιπλέον σε κάθε κοινωνική ομάδα οι συνέπειες είναι σοβαρότερες για τους ηλικιωμένους, τα άτομα με αναπηρίες και χρόνια προβλήματα υγείας, τις γυναίκες και τα παιδιά. Αυτό το φαινόμενο ερμηνεύεται με τη θεωρία του Goffman (2001) για το στίγμα.

Η κοινωνική παραγωγή του στίγματος είναι μία διαδικασία, που εξ' ορισμού προκαλεί ανισότητες, αρνητική διάκριση και αποκλεισμό. Όπως αναφέρει ο Goffman (2001): *το κοινωνικό στίγμα ορίζεται ως ένα χαρακτηριστικό, που είναι βαθιά υποτιμητικό και αυτός, που το φέρει, μετουσιώνεται από μία ύπαρξη ολοκληρωμένη και συνηθισμένη σε κάποιον που απαξιώνεται και υποτιμάται.* Η χαμηλή κοινωνική θέση στην κοινωνική ιεραρχία ανατροφοδοτεί την κοινωνική δυσμένεια καθώς οι ομάδες ή τα άτομα που ανήκουν σ' αυτή την θέση έχουν περιορισμένες ευκαιρίες συμμετοχής σε δραστηριότητες και κοινωνικά δίκτυα. Όπως αναφέρουν οι Corrigan et al. (2004) για το δομικό στίγμα (Structural stigma) οι θεσμοποιημένες πολιτικές άλλοτε σκόπιμα και σχεδιασμένα και άλλοτε όχι λειτουργούν περιοριστικά για τις ευκαιρίες ζωής σ' ορισμένους ανθρώπου οι κοινωνικές ομάδες εμποδίζοντας την πλήρη κοινωνική τους συμμετοχή και ένταξη (Corrigan et al.: στο Ζήση, 2019). Τα άτομα επομένως που ανήκουν σε

⁷⁸ Πρώην Γενικός Γραμματέας της Διεθνούς Αμνηστίας

⁷⁹ [Unequal exposure and unequal impacts — European Environment Agency \(europa.eu\)](https://www.euro.who.int/en/about-us/partners/european-environment-agency)

χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα βιώνουν αρχικά τον κοινωνικό στιγματισμό και την περιθωριοποίηση γεγονός που επιδεινώνει γι' αυτά τις επιπτώσεις της περιβαλλοντικής υποβάθμισης.

Οι κάτοικοι των αναπτυσσόμενων χωρών και οι αυτόχθονες λαοί ανήκουν στις κοινωνικές ομάδες που επιβαρύνονται περισσότερο από τις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής, καθώς εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από το φυσικό τους περιβάλλον και διαθέτουν τους λιγότερους πόρους για να αντιμετωπίσουν την κλιματική αλλαγή (UNESCO 2017). Παράλληλα δημιουργείται ένας φαύλος κύκλος καθώς οι φτωχές και αναπτυσσόμενες χώρες συμμετέχουν στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα, κυρίως ως παραγωγοί φθηνών πρώτων υλών απαραίτητων για τις βιομηχανίες του ανεπτυγμένου κόσμου, οι οποίες έχουν σημαντικό μερίδιο ευθύνης για την κλιματική αλλαγή. Η πληθυσμιακή τους αύξηση, και η άπληστη εκμετάλλευση των φυσικών πηγών υποβαθμίζουν το φυσικό τους περιβάλλον και αυξάνουν το χάσμα ανάμεσα σε αναπτυσσόμενες και ανεπτυγμένες χώρες.

Η κλιματική κρίση είναι αλληλένδετη με τις έμφυλες ανισότητες. Βάση με την Ειδική Έκθεση του Ο.Η.Ε. για την Ανθρώπινη Ανάπτυξη (2007/2008), η κλιματική αλλαγή είναι πιθανό να αυξήσει σε εκθετικό βαθμό τις έμφυλες ανισότητες. Αντίστοιχα έρευνες αποδεικνύουν ότι η κλιματική αλλαγή αποτελεί τροχοπέδη για τις προσπάθειες επίτευξης της έμφυλης ισότητας και παρεμποδίζει τις προσπάθειες για την επίτευξη υψηλότερων στόχων, όπως η μείωση της φτώχειας και η ενίσχυση της βιώσιμης ανάπτυξης.⁸⁰

Περίπου 1,4 δις. άνθρωποι στον πλανήτη διαβιώνουν σε συνθήκες φτώχειας σύμφωνα με τα στοιχεία. Βάση με την έκθεση της Οργάνωσης Τροφίμων και Γεωργίας των Ηνωμένων Εθνών (FAO) με τίτλο *The State of Food and Agriculture 2016*, υπολογίζεται ότι ο αριθμός αυτός μπορεί να αυξηθεί μέχρι κατά 122 εκατ. εξαιτίας της κλιματικής αλλαγής, αν δεν ληφθούν άμεσα μέτρα. Και σε αυτή την περίπτωση οι γυναίκες παραμένουν περισσότερο ευάλωτες απέναντι στο συνδυασμό φτώχειας και κλιματικής κρίσης καθώς οι έρευνες δείχνουν ότι τα 2/3 των ανθρώπων που ζουν κάτω από το όριο της φτώχειας είναι γυναίκες.

Η ξηρασία, η άνοδος της θερμοκρασίας και της στάθμης των ωκεανών, η ερημοποίηση και η αύξηση της έντασης των καιρικών φαινομένων, αναμένεται να προκαλέσουν καταστροφές οικοσυστημάτων, θα επιδεινώσουν τις κοινωνικές συγκρούσεις και θα πυροδοτήσουν κύματα αναγκαστικής μετανάστευσης. Η Παγκόσμια Έκθεση Καταστροφών της Διεθνούς Ομοσπονδίας Ερυθρού Σταυρού και Ερυθράς Ημισελήνου αποδεικνύει ότι ο εκτοπισμός -ως αποτέλεσμα φυσικών καταστροφών ή πολεμικών συγκρούσεων- αυξάνει τη συχνότητα εμφάνισης περιστατικών βίας κατά των γυναικών, τους βιασμούς, την εμπορία γυναικών με σκοπό τη σεξουαλική εκμετάλλευση, την ενδοοικογενειακή βία και κάθε μορφή βίας.

Η Ελλάδα θα είναι η πρώτη χώρα που θα βιώσει τις επιπτώσεις της κλιματικής κρίσης στην Ευρώπη

⁸⁰ https://womenontop.gr/wp-content/uploads/2022/04/Sustainability_Report_F.pdf

λόγω γεωγραφικής θέσης. Έρευνες υποστηρίζουν ότι μέχρι το 2050 θα περάσουν από την Ελλάδα 1,1 δισεκατομμύρια κλιματικοί πρόσφυγες (missed placed) εκ των οποίων το 80% μέχρι σήμερα είναι γυναίκες σύμφωνα με πρόσφατα στοιχεία των Ηνωμένων Εθνών.⁸¹ «Τα προβλήματα σε 20-30 χρόνια θα είναι τόσο μεγάλα που θα αποτελούν αιτία για κοινωνική αναταραχή, για αλλαγές στο τι τρώμε, στο πώς ζούμε», υποστηρίζει ο Attenborough. Οι ερευνητές εκτιμούν ότι η κλιματική αλλαγή συνδέεται άμεσα με τη βία και τους πολέμους και πως η μεταβολή του κλίματος θα επιφέρει αύξηση της βίας και της εγκληματικότητας.⁸²

Διαπιστώνουμε ότι οι γυναίκες έρχονται αντιμέτωπες με πολλά είδη «ορατής» βίας καθώς και με μία «αόρατη» μορφή βίας, τη συμβολική βία. Αυτός είναι ο λόγος που πλήττονται περισσότερο από την κλιματική κρίση. Το κοινωνικό στίγμα αποτελεί μία μορφή συμβολικής βίας. Σύμφωνα με τον Γάλλο κοινωνιολόγο Pierre Bourdieu (2007) η συμβολική βία αποτελεί την *επιβολή τρόπων σκέψης και αντίληψης επί κυριαρχούμενων δρώντων, οι οποίοι εν συνεχεία εκλαμβάνουν μια συγκεκριμένη κοινωνική ευταξία (social order) ως «δικαιολογημένη» ή «ορθή»*. Η συμβολική βία σε ορισμένες περιπτώσεις είναι πολύ πιο ισχυρή από τη σωματική βία, καθώς ενσωματώνεται στους ίδιους τους τρόπους δράσης και στις δομές σκέψης των ατόμων, αντικειμενοποιείται και φυσικοποιείται ακολουθώντας τις βασικές διεργασίες της θεωρίας των κοινωνικών αναπαραστάσεων (Berger & Luckmann, 2003). Η συμβολική βία αποτελεί κομμάτι της ταξικής κυριαρχίας, της ατομικής ευθύνης και της αυτοενοχοποίησης των θυμάτων. Στην πραγματικότητα, τα άτομα ενσωματώνουν τις δομές και ιεραρχίες των κοινωνικών περιβαλλόντων στα οποία δρουν και υπάρχουν (πεδία) εντός των «νοητικών τους δομών» (habitus).⁸³ Η συμβολική βία συχνά οδηγεί τα άτομα να ενοχοποιούν τους εαυτούς τους για τα δεινά που βιώνουν ενώ ο ρόλος της κοινωνίας, η επίδραση δηλαδή των κοινωνικών δυνάμεων παραμένει «κρυφή» (Bourdieu et al, 2000). Αυτή η διεργασία διαιώνίζει τις έμφυλες ανισότητες που στην περίπτωση της κλιματικής αλλαγής έχουν ολέθριες συνέπειες για τις γυναίκες.

Δημοσιεύτηκε πρόσφατα έκθεση με τα αποτελέσματα της έρευνας «Κλιματική αλλαγή και έμφυλη ισότητα στη Μεσόγειο και την Ελλάδα»⁸⁴ η οποία επιχειρεί να ρίξει φως στην αλληλεπίδραση της κλιματικής αλλαγής και της έμφυλης ισότητας. Η έρευνα επιβεβαιώνει ότι οι γυναίκες είναι πιο ευάλωτες σε φυσικές καταστροφές λόγω των κοινωνικά κατασκευασμένων ρόλων και ευθυνών τους, ιδίως σε χώρες όπου η κοινωνική, οικονομική και πολιτική τους θέση είναι χαμηλότερη από αυτή των ανδρών. Σε πολλές περιπτώσεις φυσικών καταστροφών οι γυναίκες με εξαρτώμενα μέλη (παιδιά, ηλικιωμένους) που

⁸¹ Πηγή: Επικίνδυνες, 7. Επικίνδυνο κλίμα, ERTFLIX, 2022

⁸² [Περιβάλλον: Η κλιματική αλλαγή θα κάνει όλο και πιο βίαιο τον πλανήτη μας | Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ \(kathimerini.gr\)](#)

⁸³ [Η Συμβολική Βία στον Bourdieu | socialpolicy.gr](#)

⁸⁴ Μιας πρωτοβουλίας του Women On Top που υλοποιήθηκε σε συνεργασία με την SUSTAINABLEWE και τη συνδρομή ερευνητών και ερευνητριών του ΕΚεΠεΚ του Παντείου Πανεπιστημίου. https://womenontop.gr/wp-content/uploads/2022/04/Sustainability_Report_F.pdf

έχουν το ρόλο του άτυπου φροντιστή των οικογενειών, κατά τη διάρκεια ακραίων καιρικών φαινομένων επιλέγουν να παραμείνουν πίσω. Οι περιορισμοί και περιχαράκώσεις κάποιων γυναικών έχουν ως συνέπεια την περιορισμένη κινητικότητά τους, πράγμα που σημαίνει ότι είναι έγκλειστες και περιορισμένες στο σπίτι ή και συχνά δεν έχουν μάθει να κολυμπούν με αποτέλεσμα το ποσοστό θνησιμότητας στις γυναίκες να είναι πολύ υψηλότερο. Βάση της παραπάνω έρευνας αποδεικνύεται ότι οι γυναίκες είναι περισσότερο απομονωμένες, δεν έχουν δηλαδή επαρκή πρόσβαση σε πηγές πληροφόρησης έκτακτης ανάγκης, αλλά και σε προγράμματα ετοιμότητας που διδάσκονται σε σχολεία, ιδρύματα κλπ., αφού σύμφωνα με έρευνα της UNESCO τα 2/3 των αναλφάβητων ατόμων είναι γυναίκες και τα 3/4 των παιδιών που ίσως δεν πάνε ποτέ σχολείο είναι κορίτσια.

Σημαντικό εύρημα είναι και ο υψηλότερος βαθμός ανησυχίας των γυναικών για τις συνέπειες της κλιματικής αλλαγής καθώς και η ενεργοποίησή τους σε κινήματα και δράσεις, σε αντίθεση με αυτή των ανδρών.⁸⁵ Αποδεικνύεται ότι οι γυναίκες δεν είναι μόνο θύματα της κλιματικής κρίσης, αλλά και ισχυροί φορείς αλλαγής και μπορούν να διατυπώσουν αποτελεσματικές στρατηγικές για το κλίμα. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι τα κορίτσια και οι γυναίκες είναι περισσότερο ευαισθητοποιημένες σε θέματα περιβαλλοντικής προστασίας και ηγούνται κατά πλειοψηφία σε περιβαλλοντικά κινήματα ή είναι δραστήριες ακτιβίστριες στην πρώτη γραμμή. Οι διαφορετικοί κοινωνικοί ρόλοι των γυναικών συμβάλλουν στην προσπάθεια περιορισμού των επιπτώσεων του φαινομένου της κλιματικής αλλαγής, δεδομένου ότι οι γυναίκες διαθέτουν συγκεκριμένες δεξιότητες και γνώσεις σχετικά με τους φυσικούς πόρους και τη διαχείρισή τους σύμφωνα με τις έρευνες. Στις χώρες μάλιστα όπου ένα σημαντικό μέρος του ανθρωπίνου δυναμικού στον αγροτικό τομέα είναι γυναίκες, η συμμετοχή τους καθίσταται επιβεβλημένη τόσο από την πλευρά της συνεισφοράς χάρη στην πρακτική εμπειρία τους, όσο και από τη επίτευξη υψηλής δεσμευτικότητας για την υλοποίηση και εν τέλει ουσιαστική νομιμοποίηση των αποφάσεων.⁸⁶

Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Greta Thunberg και του κινήματος Fridays for future. Η νεαρή ακτιβίστρια δημιούργησε εκ του μηδενός ένα παγκόσμιο νεανικό κίνημα διαμαρτυρίας για τη διάσωση του πλανήτη από την κλιματική αλλαγή. Στα 15 της χρόνια αποφάσισε να δράσει αποφασιστικά. Με ένα απλό χειρόγραφο μήνυμα σε ένα πλακάτ, «Αποχή από το Σχολείο για το Κλίμα», έκανε σκασιαρχείο κάθε Παρασκευή και διαδήλωνε μόνη της έξω από το Σουηδικό Κοινοβούλιο (ει.18). Χάρη στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης το μήνυμά της εξαπλώθηκε και διαδόθηκε και εκτός των σουηδικών συνόρων. Παρά το νεαρό της ηλικίας της, η Thunberg,⁸⁷ έχει συναντηθεί με ηγέτες από όλο τον κόσμο, έχει μιλήσει στη γενική συνέλευση του ΟΗΕ και η δράση της προκαλεί αντιδράσεις από τους αρνητές της

⁸⁵ https://womenontop.gr/wp-content/uploads/2022/04/Sustainability_Report_F.pdf (σελίδα 145)

⁸⁶ https://womenontop.gr/wp-content/uploads/2022/04/Sustainability_Report_F.pdf

⁸⁷ Γκρέτα Τούνμπεργκ, η πιο διάσημη ακτιβίστρια στον κόσμο (zougla.gr)

κλιματικής αλλαγής. Είναι πλέον ένα δημόσιο πρόσωπο με παγκόσμια εμβέλεια. Εκατομμύρια νεαρά παιδιά από όλο τον κόσμο ενστερνίστηκαν το μήνυμά της και άρχισαν να οργανώνονται και να διαμαρτύρονται για την κλιματική αλλαγή. Από τα τέλη του 2018 έχουν λάβει χώρα χιλιάδες μαθητικές διαδηλώσεις υπέρ της κλιματικής δικαιοσύνης, εμπνευσμένες από την κινητοποίηση της.⁸⁸

Εικόνα 18

Η σχέση και η αλληλεπίδραση της αλλαγής του κλίματος και της διάστασης του φύλου έχει μελετηθεί και στο παρελθόν, προωθείται σταθερά ως προτεραιότητα σε πολλές διεθνείς συνθήκες, συμβάσεις και κείμενα διαπραγματεύσεων και προγραμμάτων δράσης και αποτελεί πρόκληση σε διεθνές, ευρωπαϊκό, εθνικό και περιφερειακό επίπεδο. Τα διεθνή κείμενα αναδεικνύουν έναν κοινό προβληματισμό: «Οι γυναίκες και τα κορίτσια επηρεάζονται περισσότερο και με διαφορετικό τρόπο από την κλιματική αλλαγή αλλά εκπροσωπούνται πολύ λιγότερο στην αντιμετώπισή της». Συνέπεια όλων των παραπάνω αλλά και της γενικότερης υποεκπροσώπησης των γυναικών στα κέντρα λήψης αποφάσεων είναι και η άνιση πρόσβαση γυναικών στη χάραξη πολιτικής για το κλίμα.⁸⁹

Έρευνα σε 130 χώρες δείχνει ότι όταν υπάρχει εκπροσώπηση των γυναικών στα κοινοβούλια υπάρχει μεγαλύτερη ευαισθητοποίηση και πρωτοβουλίες σχετικά με τα περιβαλλοντικά ζητήματα. Όμως δυστυχώς σε ένα πολιτικό σύστημα χτισμένο με πατριαρχικούς κανόνες, οι γυναίκες υποεκπροσωπούνται στην παγκόσμια πολιτική. Οι γυναίκες που φτάνουν στα τραπέζια λήψης αποφάσεων θέσεις ευθύνης είναι ελάχιστες και προέρχονται συνήθως από ανώτερα κοινωνικά στρώματα είτε είναι γόνιμοι πολιτικών οικογενειών. Το ίδιο συμβαίνει και με τις νέες/ους οι οποίες/οι επίσης υποεκπροσωπούνται πολιτικά σε αντίθεση με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες.⁹⁰

⁸⁸ Το ντοκιμαντέρ NOW (2020), δείχνει πώς νέοι/ες ακτιβιστές/στριες από όλο τον κόσμο, όπως ο Felix Finkbeiner (Plant for the Planet), η Luisa Neubauer, η Greta Thunberg (Fridays for Future) και ο Vic Barrett (Youth v. Gov) αμφισβητούν το κατεστημένο και πιέζουν για κοινωνική και πολιτική αλλαγή: <https://www.ertflix.gr/vod/vod.250434-tora>

⁸⁹ https://womenontop.gr/wp-content/uploads/2022/04/Sustainability_Report_F.pdf (σελίδα 147)

⁹⁰ Πηγή: Επικίνδυνες, 7. Επικίνδυνο κλίμα, ERTFLIX, 2022

Ο Bourdieu (2002:15) βιβλίο του *Η Ανδρική Κυριαρχία* ασχολήθηκε διεξοδικά με τις έμφυλες ταυτότητες και την πατριαρχία ως αιτία δόμησης των υποκειμένων ως έμφυλα διαχωρισμένων και ιεραρχημένων. Οι πατριαρχικές κοινωνίες χαρακτηρίζονται από τη δομική βία. Πρόκειται για βία χωρίς σαφή δράστη, ενσωματωμένη και εγγενή στη δομή μιας κοινωνίας.[...] Η δομική βία νοείται ως κοινωνική εκμετάλλευση και άνιση εξουσία (και, κατ' επέκταση, άνισες ευκαιρίες στη ζωή), στοιχεία τα οποία εντάσσονται στην έμφυλη κοινωνική τάξη (Κουρουτσίδου- Ράπτης, 2021:17). Η ανδρική κυριαρχία κατά τον Bourdieu (2007) εδραιώνεται μέσα από τη «συνενοχή» των καταπιεζομένων, των γυναικών, στην «υποδεέστερη» θέση τους. Η συνενοχή αυτή παρόλο που δεν είναι συνειδητή ωθεί την γυναίκα σε κοινωνικούς αποκλεισμούς. Χαρακτηριστικά αναφέρει ότι *«αν οι γυναίκες, που υποβάλλονται σε μια διαδικασία κοινωνικοποίησης που τείνει να τις μειώνει ή να τις αρνείται, ακολουθούν μια μαθητεία αρνητικών αρετών και αυταπάρησης, υποχώρησης και σιωπής, οι άνδρες είναι κι αυτοί εγκλωβισμένοι στην κυρίαρχη παράσταση, και με ένα υπόγειο τρόπο θύματά της»* (Bourdieu, 2002:103).

Οι Διεθνείς Συμβάσεις αναδεικνύουν τη βία κατά των γυναικών ως μορφή διάκρισης η οποία εμποδίζει σοβαρά την ικανότητα τους να απολαμβάνουν τα δικαιώματα και τις ελευθερίες τους σε ισότιμη βάση με τους άνδρες (Γκασούκα και Παπαγιαννούλου, 2019). Η ισότητα των φύλων δεν αποτελεί μόνο ανθρώπινο δικαίωμα αλλά και απαραίτητη προϋπόθεση για μία υγιή κοινωνία.²

Το 2012 τα μέλη της Σύμβασης των Ηνωμένων Εθνών -πλαίσιο των Ηνωμένων Εθνών για την αλλαγή του κλίματος (UNFCCC)⁹¹ αναγνώρισαν τη σημασία της *«ισότιμης συμμετοχής γυναικών και ανδρών στην ανάπτυξη και εφαρμογή εθνικών πολιτικών για το κλίμα, που ανταποκρίνονται στο φύλο»*. Το 2021, κατά την 65η Σύνοδο των Ηνωμένων Εθνών⁹² για την Επιτροπή για το Καθεστώς των Γυναικών,⁹³ υπογραμμίζεται ο δυσανάλογος αντίκτυπος της κλιματικής αλλαγής στις γυναίκες και τα κορίτσια, καθώς και η αναγκαιότητα της συμμετοχής τους στις πολιτικές αντιμετώπισης (περιβαλλοντική διακυβέρνηση).

Η ισότητα των φύλων είναι μία από τις θεμελιώδεις αξίες της ΕΕ. Και τις τελευταίες δεκαετίες έχει βελτιώσει σημαντικά τη νομοθεσία για τα έμφυλα ζητήματα και υλοποιεί δράσεις και πρωτοβουλίες για την επίτευξη του στόχου. Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο τόνισε την έλλειψη της διάστασης του φύλου, των δράσεων και των στόχων στην ανακοίνωση για την Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία. Επεσήμανε ότι η ουσιαστική και ισότιμη συμμετοχή των γυναικών στα όργανα λήψης αποφάσεων σε ενωσιακό, εθνικό και τοπικό επίπεδο στην πολιτική και τη δράση για το κλίμα είναι ζωτικής σημασίας για την επίτευξη των μακροπρόθεσμων στόχων για το κλίμα.⁹⁴

⁹¹ UNFCCC (2012). The Rio Conventions: Action on Gender. Ανακτήθηκε από: unfccc.int/resource/docs/publications/roi_20_gender_brochure.pdf

⁹² <https://www.unwomen.org/en/csw/csw65-2021>

⁹³ <https://www.unwomen.org/en/csw>

⁹⁴ Ισότητα των φύλων και κλιματική αλλαγή: προς την ενσωμάτωση της διάστασης του φύλου στην Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία

Ένας από τους Αναπτυξιακούς Στόχους της Χιλιετίας, στοχεύει συγκεκριμένα στην ισότητα των φύλων, συνδέοντάς την μάλιστα άμεσα με την οικονομική ανάπτυξη. Σύμφωνα με την Έκθεση για το χάσμα των φύλων του Παγκόσμιου Οικονομικού Φόρουμ, τα κράτη με τους υψηλότερους δείκτες ισότητας των φύλων διατηρούν τα υψηλότερα ποσοστά Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος, σε σύγκριση με εκείνα με τους χαμηλότερους. Η ισότητα των φύλων και η χειραφέτηση των γυναικών αποτελούν προϋποθέσεις για την καταπολέμηση της φτώχειας, της πείνας και των ασθενειών. Αξίζει να αναφέρουμε τα στοιχεία σύμφωνα με τα οποία αν οι γυναίκες είχαν την ίδια πρόσβαση σε πόρους και την ίδια εκπαίδευση με τους άντρες, η γεωργική παραγωγή με γυναίκες επικεφαλής θα αυξανόταν έως 30% γεγονός που θα μπορούσε να εξαλείψει την πείνα για 150 εκατομμύρια ανθρώπους σε όλο τον πλανήτη.⁹⁵

Η ισότητα των φύλων συμπεριλαμβάνεται και ανάμεσα στους 17 Στόχους Βιώσιμης Ανάπτυξης του Ο.Η.Ε. (Στόχος 5) και συνεπάγεται σε ισότιμη πρόσβαση σε πόρους, ευκαιρίες συμμετοχής στα κέντρα λήψεων αποφάσεων και ίσης αντιμετώπισης από τους νόμους. Σε παγκόσμια κλίμακα, η επίτευξη της ισότητας των φύλων απαιτεί επίσης την εξάλειψη επιβλαβών πρακτικών κατά των γυναικών και των κοριτσιών, όπως η σεξουαλική βία, οι γυναικοκτονίες, το μισθολογικό χάσμα μεταξύ των φύλων και άλλες τακτικές καταπίεσης.⁹⁶

Το έργο της Διεθνούς Αμνηστίας για την κλιματική αλλαγή, περιλαμβάνει την υπεράσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων με βάση τη Συμφωνία του Παρισιού για την αλλαγή του κλίματος, συμβάλλοντας σε ισχυρότερα πρότυπα ανθρωπίνων δικαιωμάτων σχετικά με την κλιματική αλλαγή και υποστηρίζοντας περιβαλλοντικές ομάδες, καθώς προβάλλουν επιχειρήματα σχετικά με τα ανθρώπινα δικαιώματα. Περιλαμβάνει στήριξη στους νέους, στους αυτόχθονες λαούς και τις πληγείσες κοινότητες και στην απαίτηση τους για μια ταχεία και δίκαιη μετάβαση σε μια οικονομία με μηδενικές εκπομπές άνθρακα που δεν αφήνει κανέναν/μία πίσω. Το «*Να μη μείνει κανείς πίσω*» (*Leave No One Behind/LNOB*) είναι ίσως από τις σημαντικότερες πρωτοβουλίες σήμερα στο πλαίσιο της ατζέντας για τη βιώσιμη ανάπτυξη 2030 κατά την οποία τα 193 κράτη - μέλη των Ηνωμένων Εθνών αναγνώρισαν ότι οι υψηλές και αυξανόμενες ανισότητες αποτελούν εμπόδιο στην ανάπτυξη και την ευημερία και δεσμεύτηκαν να επικεντρωθούν στην καταπολέμηση τους ώστε να επιτευχθεί η κοινωνική δικαιοσύνη. Η δέσμευση αυτή απαιτεί δράση για τον τερματισμό της ακραίας φτώχειας, τον περιορισμό των ανισοτήτων, την αντιμετώπιση του αποκλεισμού και των διακρίσεων και την ταχεία πρόοδο για αυτούς που υπολείπονται.⁹⁷

<https://cor.europa.eu/el/our-work/Pages/OpinionTimeline.aspx?opId=CDR-2509-2021>

⁹⁵ Πηγή: Επικίνδυνες, 7. Επικίνδυνο κλίμα, ERTFLIX, 2022

⁹⁶ Ο.Η.Ε.: 17 Στόχοι Βιώσιμης Ανάπτυξης - Στόχος 5 Ισότητα των Φύλων - Γενική Γραμματεία Δημογραφικής και Οικογενειακής Πολιτικής και Ισότητας των Φύλων (isotita.gr)

⁹⁷ Το ανθρώπινο πρόσωπο της Κλιματικής Αλλαγής | Η Εφημερίδα των Συντακτών (efsyn.gr)

Ωστόσο η απόσταση μεταξύ της ανάδειξης της ανάγκης συμμετοχής των γυναικών και της εφαρμογής των προτάσεων που προκύπτουν στην πράξη είναι μεγάλη και η πρόοδος εξελίσσεται με αργούς ρυθμούς σε όλους τους τομείς.⁹⁸ Παρόλο που πλέον το 90% των μέσων σχεδιασμού λαμβάνουν υπόψη τις ιστορικά μειονεκτούσες ομάδες, δεν έχει σημειωθεί πρόοδος προς αυτή την κατεύθυνση. Τα ζητήματα της συμπερίληψης και της διαφορετικότητας εξακολουθούν να υφίσταται. Πολλές και σημαντικές οργανώσεις γυναικών από όλο τον κόσμο, με μεγαλύτερη ίσως την She Change Climate, συνέλλεξαν υπογραφές, έστειλαν επιστολές, υλοποίησαν καμπάνιες ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης και πήραν για άλλη μια φορά έναν πολύ ενεργό και μαχητικό ρόλο καθώς μόνο μία γυναίκα μετέχει σε ομάδα κορυφής/λήψης αποφάσεων της Προεδρίας COP27, ενώ η συμμετοχή των γυναικών σε άλλες επιτροπές της COP27 παραμένει αποθαρρυντικά χαμηλή (γύρω στο 34%-39%).

Στην πραγματικότητα αν δεν υπάρξει «Κλιματική Δικαιοσύνη» και «Κλιματική Ισότητα», δεν θα υπάρξει «Δίκαιη Μετάβαση» σε μία «Πράσινη Οικονομία» και δεν θα μπορέσει να αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά η κλιματική αλλαγή.

1.12 Περιβάλλον και ψυχική υγεία

Στην εποχή μας οι άνθρωποι που κατοικούν στα μεγάλα αστικά έχουν αποσυνδεθεί πλήρως από το φυσικό τους περιβάλλον. Ο Ζαν Ζακ Ρουσσώ θεωρούσε πως ο άνθρωπος οφείλει να επιστρέψει στη φύση αν επιθυμεί να βρει ξανά τον εαυτό του. Η φύση επιδρά σε πολλούς τομείς στη ζωή ενός ανθρώπου, τον διαμορφώνει ηθικά, κοινωνικά ακόμα και βιολογικά. Η κοινωνικότητα του ανθρώπου επηρεάζεται θετικά από τη φύση. Αντίθετα η πόλη με τα στενά της πλαίσια και τους γρήγορους ρυθμούς, αποξενώνει τους ανθρώπους. Ο άνθρωπος, βυθισμένος σε έναν καθαρά τεχνοκρατικό τρόπο σκέψης, απευαισθητοποιείται, περιχαράκωνεται από τη συμβατικότητα της πόλης και αδυνατεί να διακρίνει τα οφέλη της επαφής τους με τη φύση. Γίνεται έρμαιο της σύγχρονης καπιταλιστικής κοινωνίας, η οποία διδάσκει την υπερκατανάλωση και τη μανιόδη αναζήτηση πλούτου και υλικών αγαθών.

Τα παιδιά που μεγαλώνουν στα σύγχρονα αστικά κέντρα αγνοούν πλέον βασικές γνώσεις για το φυσικό κόσμο, ενώ στερούνται τα οφέλη και τις αναπτυξιακές και συναισθηματικές ικανότητες που η επαφή με τη φύση θα τους παρείχε. Τα τεχνολογικά επιτεύγματα και η ενασχόληση με το διαδίκτυο έχουν κατακλύσει τον ελεύθερο χρόνο των παιδιών επιδρώντας αρνητικά στην κοινωνική, συναισθηματική, πνευματική, γνωστική και φυσική ανάπτυξη τους. Η απομάκρυνση από τη φύση στερεί από τις νέες γενιές τη διαμόρφωση βασικών αντιληπτικών ικανοτήτων, την ανάπτυξη της δημιουργικότητας, της

⁹⁸ https://womenontop.gr/wp-content/uploads/2022/04/Sustainability_Report_F.pdf (σελίδα 56)

κριτικής σκέψης και της συναισθηματικής ωρίμανσης, καθώς και την ενδυνάμωση της αυτοπεποίθησης, την αίσθηση ότι κανείς ανήκει σε ένα ευρύτερο πλαίσιο και την ικανότητα διαχείρισης του περιβάλλοντος (Loun 2005, Moore & Herbert 1997, Kellert 2005, Elliott 2010, Τσεβρένη 2008).

Ο Richard Louv (2005) εισήγαγε τον όρο «Διαταραχή λόγω Ελλειμματικής Επαφής με τη Φύση» (Nature Deficit Disorder) για να περιγράψει τις ψυχολογικές, νοητικές και συναισθηματικές επιπτώσεις της αποξένωσης των παιδιών από τη φύση. Τα κύρια συμπτώματα της διαταραχής αυτής περιλαμβάνουν την αγχώδη νεύρωση, τη διάσπαση προσοχής, τα προβλήματα συμπεριφοράς, την κατάθλιψη, τις φοβίες, την υπερκινητικότητα, την παχυσαρκία και την έλλειψη βιταμίνης D (Louv 2005, Charles & Louv 2009).⁹⁹

Η αγάπη για το περιβάλλον πρέπει να καλλιεργείται σε ένα παιδί από τη μικρή του κιόλας ηλικία. Η οικολογία είναι ένα μάθημα το οποίο επιβάλλεται να διδάσκεται και οι γονείς πρέπει να είναι οι πρώτοι άνθρωποι που θα δείχνουν το παράδειγμα, μεταφέροντας στα παιδιά το μήνυμα πως αγαπούν και προσέχουν το περιβάλλον και τους νόμους που το διέπουν (Σκαμπαρδώνη, 2019).¹⁰⁰ Διεθνείς έρευνες σχετικά με τη σχέση του παιδιού με τη φύση τεκμηριώνουν ότι μέσα από τη σχέση τους με τη φύση, τα παιδιά αναπτύσσουν το σώμα, το μυαλό και το πνεύμα τους, την κατανόηση και την ενσυναίσθηση για τα μη ανθρώπινα όντα, καταπολεμούν το άγχος, αποκτούν την αίσθηση της φροντίδας της φύσης και αναπτύσσουν την αισθητική τους (Department of Conservation 2011, Louv 2005, Faber Taylor et al. 2003, Wells & Evans 2003, Edwards et al. 1998).

Αντίθετα η αποσύνδεση από υγιείς, κοινωνικούς δεσμούς εμποδίζει τη φυσική και δημιουργική κοινωνική διάσταση του ατόμου (Vygotsky, 1987). Η δραματική μεταμόρφωση του τοπίου, η απώλεια της σύνδεσης μας με τη φύση και ο φόβος για το μέλλον «απειλούν» την αίσθηση του τόπου, της ταυτότητας των ανθρώπων και μπορούν να οδηγήσουν σε συναισθήματα πένθους, μελαγχολίας, απογοήτευσης, απελπισίας, ψυχικής οδύνης και κατάθλιψης.

Η ρύπανση του φυσικού περιβάλλοντος, η άνοδος της θερμοκρασίας, η υποβάθμιση του αστικού τοπίου, ο συνωστισμός, η έλλειψη σωστών υποδομών, η μείωση χώρων πρασίνου, ο σύγχρονος τρόπος ζωής, η συσσώρευση απορριμμάτων, τα καμένα δάση, εκθέτουν τον πληθυσμό καθημερινά σε στρεσογόνους παράγοντες που αυξάνουν την πιθανότητα ανάπτυξης ή επιδείνωσης προβλημάτων ψυχικής υγείας. Ο Adrian Lahoud στο άρθρο του Post-traumatic Urbanism, εισάγει τον όρο του *αστικού τραύματος*. Το αστικό τραύμα περιγράφει μία κατάσταση, κατά την οποία η σύγκρουση ή η καταστροφή έχουν διαταράξει και καταστρέψει, όχι μόνο το φυσικό περιβάλλον και τις υποδομές μιας πόλης, αλλά και το κοινωνικό και πολιτιστικό δίκτυο (Δημοπούλου, 2016).

⁹⁹Last child in the woods: Saving our children from nature-deficit disorder. Algonquin Books. https://www.academia.edu/9694030/Last_Child_in_the_Woods_Saving_our_children_from_Nature_Deficit_Disorder

¹⁰⁰ <https://www.psychology.gr> Η σημασία της φύσης στη σωματική ολοκλήρωση του ανθρώπου (psychology.gr)

Η οπτική ρύπανση είναι μία μορφή ρύπανσης η οποία επιδρά κυρίως στον ψυχισμό του ατόμου. Την οπτική ρύπανση προκαλεί οτιδήποτε διαταράσσει τις οπτικές εικόνες των ανθρώπων με τη δημιουργία επιβλαβών αλλαγών στο φυσικό περιβάλλον και δημιουργεί διάσπαση προσοχής, κόπωση ματιών, μείωση της ποικιλομορφίας γνώμης και απώλεια ταυτότητας. Έχει επίσης αποδειχθεί ότι αυξάνει τις βιολογικές αντιδράσεις στο στρες και μειώνει την ισορροπία.¹⁰¹ Αλλά και η φωτορύπανση επηρεάζει εξίσου τον ανθρώπινο ψυχισμό. Ο αυξανόμενος νυχτερινός φωτισμός διαταράσσει το βιολογικό ρολόι των ανθρώπων και άλλων ζώντων οργανισμών, καταστέλλει την παραγωγή της μελατονίνης, της «ορμόνης του ύπνου» και μπορεί να προκαλέσει διαταραχές ύπνου», σύμφωνα με την «Ομοσπονδία Προστασίας του Περιβάλλοντος και της Φύσης Γερμανίας» (Bund für Umwelt und Naturschutz Deutschland / BUND).¹⁰²

Οι ψυχολογικές επιπτώσεις που επιφέρει η περιβαλλοντική καταστροφή στον άνθρωπο έχουν αντίκτυπο στην δομή και συνοχή της κοινωνίας καθώς επηρεάζουν τις συλλογικές αναπαραστάσεις που απαρτίζουν το συμβολικό της κεφάλαιο. Ο Freud στο βιβλίο του *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας* αναφέρει χαρακτηριστικά: *Το μοιραίο ερώτημα της ανθρωπότητας είναι αν και σε ποιόν βαθμό θα καταφέρει η πολιτισμική της εξέλιξη να προφυλάξει τη συμβίωση των ανθρώπων από τη βλάβη που προέρχεται από την ανθρώπινη ορμή της επιθετικότητας και από την ορμή της αυτοκαταστροφής. [...] Οι άνθρωποι έχουν τελειοποιήσει τόσο πολύ την εξουσία τους πάνω στις φυσικές δυνάμεις, ώστε με τη βοήθεια της τους είναι εύκολο να εξολοθρευθούν αμοιβαία ως τον τελευταίο, Τούτο το γνωρίζουν, και από αυτό προέρχεται ένα αρκετά μεγάλο μέρος της ανησυχίας, της δυστυχίας και του άγχους τους.*

Οι επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής στην ψυχική υγεία κυμαίνονται από ελάχιστα συμπτώματα άγχους και αγωνίας έως κλινικές διαταραχές, που κυμαίνονται από απελπισία, θλίψη, αγχώδεις διαταραχές, στρες, φόβο, κατάθλιψη, μετατραυματικό στρες, αίσθηση απώλειας, σωματόμορφη διαταραχή (van den Berg et al. 2005), αυτοκτονικές σκέψεις (Ursano, Morganstein & Cooper, 2017), διαταραχή προσαρμογής, solastalgia,¹⁰³ περιβαλλοντικό άγχος, επιθετικότητα, επιπολιτισμικό στρες. Τα ψυχοσωματικά συμπτώματα περιλαμβάνουν από διαταραχές της διάθεσης, ευερεθιστότητα, άγχος, ψυχική και σωματική αδυναμία, υπέρταση, πονοκέφαλο, υπεραλγησία και πόνους έως και αυτόνομα συμπτώματα (Mazza et al., 2012).

Βάσει των διαθέσιμων επιδημιολογικών δεδομένων του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας σχετικά με

¹⁰¹ [Οπτική ρύπανση - Βικιπαίδεια \(wikipedia.org\)](https://el.wikipedia.org)

¹⁰² [Περιβάλλον: Οι συνέπειες της φωτορύπανσης στους ζωντανούς οργανισμούς - CNN.gr](https://www.cnn.gr)

¹⁰³ Η Solastalgia είναι ένας νεολογισμός που περιγράφει μια μορφή ψυχικής δυσφορίας που προκαλείται από την περιβαλλοντική αλλαγή. Πρόκειται για ένα είδος «νοσταλγίας» της αίσθησης ασφάλειας και παρηγορίας που παρείχε το οικείο τους περιβάλλον πρότερα των περιβαλλοντικών αλλαγών (Albrecht, 2005; 2006; 2010; 2011; 2012; Albrecht et al., 2007; Eisenman et al., 2015; McNamara and Westoby, 2011; Warsini, et al., 2014).

την συχνότητα εκδήλωσης των ψυχικών διαταραχών φαίνεται ότι περίπου 1 στα 7 άτομα πάσχουν από ψυχολογική διαταραχή. Οι φυσικές καταστροφές δύναται να επιδεινώσουν προϋπάρχουσα ψυχοπαθολογία ή να προκαλέσουν την εκδήλωση ψυχολογικής δυσφορίας και ψυχιατρικών διαταραχών ως έντονα τραυματικά γεγονότα (Berry et al., 2010; Berry et al., 2011; Gifford και Gifford, 2016; ΠΟΥ, 2008; Norris et al., 2002; Rubonis, και Bickman, 1991). Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας επισημαίνει την ανάγκη για περισσότερη έρευνα στην επίδραση της κλιματικής αλλαγής στον τομέα της ψυχικής υγείας, προκειμένου να υπάρξει πιο σωστή βιώσιμη ανάπτυξη και αντιμετώπιση κρίσεων.¹⁰⁴

Οι ευπαθείς ομάδες βιώνουν σε μεγαλύτερο βαθμό και τις ψυχολογικές επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής. Οι κοινωνιολόγοι της ψυχικής υγείας υποστηρίζουν ότι τα άτομα από χαμηλά κοινωνικοοικονομικά στρώματα δυσκολεύονται να αποτρέψουν παράγοντες διακινδύνευσης για την ψυχική τους υγεία γιατί διαθέτουν περιορισμένα μέσα και περιορισμένες δυνατότητες (Link & Phelan, 1995). Η χαμηλή παρουσία κοινωνικού κεφαλαίου οδηγεί τα άτομα σε μια αποξενωμένη σχέση με το οικιστικό και το φυσικό τους περιβάλλον. Αυτή συνδυάζεται με την απουσία εγρήγορσης σε σχέση με τις επιδράσεις και τη συσσώρευση στρεσογόνων παραγόντων και παραγόντων περιβαλλοντικού κινδύνου (Evans et al., 2004), (Χτούρης, 2021).

Η κλιματική μετανάστευση για παράδειγμα, έχει ως συνέπεια τον ψυχολογικό επιπολιτισμό. Το επιπολιτισμικό στρες αφορά σε ενδοψυχικές συγκρούσεις και βιολογικές, ψυχολογικές, συμπεριφορικές αντιδράσεις στις καταστάσεις που απορρέουν από τη διαπολιτισμική επαφή, όπου το επιπολιτιζόμενο άτομο βρίσκεται αντιμέτωπο με γεγονότα ζωής που ερμηνεύονται ως απειλητικά, δυνητικά επικίνδυνα και ταυτόχρονα αντιμετώπισιμα. Συνοδεύεται συχνά από συμπτώματα άγχους, πένθους και κατάθλιψης (Πέτσιου, 2017). Σε κάθε περίπτωση, το άτομο βιώνει την αποκοπή από το περιβάλλον διαβίωσης ως ένα ψυχικό τραύμα που εντυπώνεται στη μνήμη του.

Το κύριο συμπέρασμα της Διακυβερνητικής Επιτροπής για την Κλιματική Αλλαγή αναφέρει ότι η υγεία των ανθρώπων έχει ήδη επηρεαστεί από την κλιματική αλλαγή και θα συνεχίσει να επηρεάζεται, αν δεν αλλάξει ριζικά ο τρόπος με τον οποίο οι άνθρωποι αλληλεπιδρούν με το περιβάλλον (Smith et al., 2014). Δεδομένου ότι η ψυχική υγεία είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη σωματική υγεία, καθώς η κακή σωματική υγεία μπορεί να οδηγήσει σε κακή ποιότητα ζωής και ψυχολογική δυσφορία (Miller et al, 2009; Patra and Sarkar, 2013), είναι σίγουρο ότι η υποβάθμιση του περιβάλλοντος θα οδηγήσει αναπόφευκτα στην επιβάρυνση και επιδείνωση των ψυχικών διαταραχών (Clayton et al., 2014; Stain, et al., 2011).

Η επίδραση της κλιματικής κρίσης στην ανθρώπινη ψυχολογία χαρακτηρίστηκε το 2017 από την Αμερικανική Ψυχολογική Εταιρεία (American Psychological Association) ως *οικολογικό άγχος* (Eco

¹⁰⁴ [Οικολογικές καταστροφές και μεταβολή περιβάλλοντος διαβίωσης: ψυχολογικές επιπτώσεις | Περιβάλλον σε κρίση \(maxmag.gr\)](https://www.maxmag.gr)

Anxiety). Περισσότερο από το 40% των Αμερικανών ένιωσαν «αηδιασμένοι» ή «αβοήθητοι» για την κλιματική αλλαγή, σύμφωνα με έρευνα που δημοσιεύθηκε από ερευνητές του Πανεπιστημίου Yale.¹⁰⁵

Ο τρόπος αντίδρασης στην περιβαλλοντική υποβάθμιση επηρεάζεται από μια σειρά ατομικών και κοινωνικοπολιτικών παραγόντων που ενεργοποιούν ψυχολογικές και συμπεριφορικές αντιδράσεις τόσο σε ατομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο (Πέτσιου, 2017). Ένα μεγάλο ποσοστό των αντιδράσεων που καταγράφονται σχετικά με την κλιματική κρίση και τις φυσικές καταστροφές περιλαμβάνουν ανησυχία, άρνηση, απάθεια, αδιαφορία, απογοήτευση και απόσυρση-εγκατάλειψη κάθε προσπάθειας (López-Ibor, 2006; Kølves and De Leo, 2013; Fritze et al., 2008; Keshavarz and Karami, 2016; Truelove et al., 2015). Η διαπίστωση αυτή ίσως απαντά στο ερώτημα: *Γιατί η πλειοψηφία των ανθρώπων αδιαφορεί για την περιβαλλοντική καταστροφή και δεν αναλαμβάνει δράση;*

Σύμφωνα με την έρευνα του Weber (2010), η ενημέρωση σχετικά με την κλιματική αλλαγή είναι δύσκολο να κινητοποιήσει σημαντική δράση, καθώς οι προσπάθειες κινητοποίησης των πολιτών σε μεγαλύτερη δράση μέσω μιας ρητορικής φόβου και απειλής, ακούσια προκαλεί αρνητικές συνέπειες. Η απειλή της οικολογικής καταστροφής, λειτουργεί στην πλειοψηφία των ανθρώπων ενοχικά και εκφοβιστικά. Τα υψηλότερα επίπεδα γνώσεων σχετικά με τις αιτίες της κλιματικής αλλαγής σχετίζονται με μια αυξημένη ανησυχία (Shi et al., 2016). Τα συναισθήματα φόβου και ανησυχίας, τα οποία προκαλούνται από την κλιματική αλλαγή, μπορεί να οδηγήσουν τον άνθρωπο σε μια στάση αδράνειας και συναισθηματικής παράλυσης αντί να οδηγήσουν στην ανάληψη δράσης (Jensen και Schnack, 2006). Συνεπώς, κάποιοι καταλήγουν να επιλέγουν την ψυχολογική αποστασιοποίηση σε μια προσπάθεια να αποφύγουν αυτό το συναισθηματικό βάρος και τις επιπτώσεις στην ψυχική τους υγεία (Αλετρά, 2020).¹⁰⁶

Η διαπίστωση αυτή ίσως να αποτελεί μέθοδο για την επίτευξη πολιτικών και οικονομικών συμφερόντων. Η καλλιέργεια της ρευστότητας, της αβεβαιότητας και της διαρκούς ανασφάλειας ως εργαλείου κοινωνικής διαχείρισης έχει αναλυθεί επαρκώς από σημαντικούς πολιτικούς στοχαστές (Μισέλ Φουκό, Ζίγκμουντ Μπάουμαν, Τζόρτζιο Αγκάμπεν).¹⁰⁷ Τέτοιες τακτικές αποτελούν συχνά μία βιοπολιτική στρατηγική που υποσκάπτει σταδιακά τους δημοκρατικούς θεσμούς ώστε να χειραγωγήσει τους τρομοκρατημένους πολίτες. Τα συναισθήματα φόβου και απειλής κάμπτουν τις αντιστάσεις των πολιτών οδηγώντας τους στην οικειοθελή παραχώρηση δικαιωμάτων και δημοκρατικών ελευθεριών.

¹⁰⁵ Ένας άλλος όρος παρόμοιος με το οικολογικό άγχος, είναι «οικολογική θλίψη». Η οικολογική θλίψη αναφέρεται στο αίσθημα θλίψης και πένθους για την τρέχουσα και προβλεπόμενη μελλοντική απώλεια του φυσικού μας περιβάλλοντος και τις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής. Υπονοεί ένα επίπεδο αποδοχής ότι τέτοιες απώλειες έχουν καταστεί αναπόφευκτες. Δίνοντας έμφαση στη θλίψη και τη θλίψη, αυτός ο όρος υπονοεί ότι αυτό που έχει φύγει δεν μπορεί να ανακτηθεί και ότι συμβιβάζομαστε με την απώλεια. Υπονοεί ένα στάδιο προς το να γίνουμε λιγότερο ανήσυχοι και περισσότερο ειρηνικοί με τον εαυτό μας. Άλλοι όροι με παρόμοιους συνειρμούς είναι «κλιματική θλίψη» και «σολασταλγία» που αναφέραμε παραπάνω. [What is Eco-Anxiety? - Eco-Anxiety \(ecoanxiety.com\)](#)

¹⁰⁶ [Κλιματική κρίση: Γιατί επιλέγουμε να μη δρούμε; - Be Conscious](#)

¹⁰⁷ [Ουτοπίες και δυστοπίες της Ανθρωπόκαινου Εποχής | Η Εφημερίδα των Συντακτών \(efsyn.gr\)](#)

Ο σύγχρονος άνθρωπος κατακλύζεται καθημερινά από εκατοντάδες δυσάρεστες ειδήσεις ενώ οι ευχάριστες σπανίζουν. Μία πρόσφατη έρευνα από την Αμερικάνικη Ένωση Ψυχολόγων αναφέρει, πως περισσότερο από το 50% του πληθυσμού υποστηρίζει ότι οι ειδήσεις τους προκαλούν στρες, ενώ πολλοί αναφέρονται σε άγχος, κόπωση και δυσκολία στον ύπνο. Ο Graham Davey, καθηγητής ψυχολογίας στο Πανεπιστήμιο του Sussex αναφέρει, πως τόσο η εύκολη πρόσβαση στην είδηση αλλά και ο τρόπος που αυτή παρουσιάζεται έχει αλλάξει τα τελευταία 15-20 χρόνια. Τα νέα πλέον, είναι πολύ περιγραφικά και σοκαριστικά ενώ συχνά συνοδεύονται από ένα βίντεο, μία πολύ έντονη εικόνα ή βίαιη πληροφορία. Ταυτόχρονα μέσω του διαδικτύου και των «έξυπνων» κινητών υπάρχει άμεση και διαρκής πρόσβαση σε πληροφόρηση 24 ώρες το 24ωρο. Τα σενάρια καταστροφής που παρουσιάζονται αδιάκοπα μέσω των media ή των social media δημιουργούν την εντύπωση ότι κάθε προσπάθεια είναι μάταιη και ωθεί ασυνείδητα στην εγκατάλειψη κάθε προσπάθειας ή δράσης. Ο σύγχρονος άνθρωπος νιώθει ανίσχυρος ως μονάδα, κρύβει το κεφάλι του στην άμμο και προσπαθεί να καλύψει τα συναισθηματικά κενά με υποκατάστατα πρόσκαιρης ευτυχίας όπως η ακόρεστη επιθυμία απόκτησης υλικών αγαθών που προαναφέρθηκε.

Ένα ψυχικό τραύμα με δομική υπόσταση έχει προκληθεί στον σύγχρονο άνθρωπο, το οποίο δεν έχει καν συνειδητοποιήσει. Ωστόσο όπως εξηγεί ο Σ. Χτούρης «ακόμα και αν το τραύμα δεν έχει αναπτυχθεί, δεν έχει επηρεάσει σημαντικά τη ζωή του ατόμου ωστόσο μπορεί να παραμένει ένας ενεργός αντιδραστήρας παραγωγής συναισθημάτων ή στάσεων αναφορικά με την παρουσίαση του εαυτού μας αλλά και την κοινωνική στάση και συμπεριφορά μας [...]. Αυτή η γενική δυσφορία μπορεί να εκφράζεται είτε με ένα γενικό φόβο, είτε με ανασφάλεια ή ακόμα και με έλλειψη ενδιαφέροντος η διάδρασης ή ως ένα γενικό και κυρίαρχο αρνητικό αίσθημα το οποίο εμποδίζει ή δεν επιτρέπει συνθήκες ανάπτυξης γόνιμου διαλόγου και συνδιαλλαγής. Πιθανά πολλοί άνθρωποι αντιμετωπίζουν το διάλογο ως μια μορφή κήρυξης διαπροσωπικού πολέμου. Για αυτό πολλοί άνθρωποι αποφεύγουν τον διάλογο, ή οποιαδήποτε επικοινωνία από το φόβο της επανάληψης έντονων αρνητικών εμπειριών. Για το λόγο αυτό άτομα που έχουν ζήσει πολύ δύσκολες εμπειρίες είτε αποφεύγουν τη συζήτηση είτε επιλέγουν να βυθιστούν σε έναν κοινωνικό λήθαργο. Η κοινωνική δυσφορία ως συναισθηματική κατάσταση είναι αδύνατον να εκλογικευτεί επειδή αγνοείται η ουσία αλλά και γιατί δεν έχει γίνει προσπάθεια ενδοσκόπησης στα πολλαπλά επίπεδα συγκρότησης της. Κάθε μορφή τραύματος εκτός από ένα σύνθετο γεγονός δύναται να υπάρχει και να επενεργεί σε πολλά και διαφορετικά επίπεδα. Μπορεί να υπάρχει σε ατομικό επίπεδο αλλά και σε επίπεδο συλλογικότητας [...]. Σε αυτήν την περίπτωση το τραύμα αποτελεί ένα διάχυτο κοινωνικό τραύμα. Σε άλλες περιπτώσεις το τραύμα είναι ιστορικό ή πολιτικό. Η επεξεργασία τέτοιων συλλογικών τραυμάτων είναι δύσκολη τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο, ειδικά γιατί το κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον αναφοράς πολλές φορές συμβάλλει αποτρεπτικά» (Χτούρης, 2022:177).

Η οικοψυχολογία, είναι ένας κλάδος της ψυχολογίας αναπτύχθηκε για να διερευνήσει τις ψυχολογικές επιπτώσεις της αποσύνδεσης του ανθρώπου με τη φύση και της επανένταξης του σε αυτήν. Ο Jung, James, Freud, Skinner και άλλοι ψυχοθεραπευτές μαζί με τον Leopold, Muir και άλλους οικολόγους αναπτύξανε απόψεις σχετικά με την σχέση ανθρώπου –φύσης. Ο Theodore Roszak, (1993) εξέλιξε την έννοια του συλλογικού ασυνείδητου του C. Yung και μίλησε για το *οικολογικό ασυνείδητο* το οποίο μας συνδέει με την ανάπτυξη της γης και με το σύγχρονο τρόπο ζωής το έχουμε καταπιέσει. Η οικοψυχολογία χρησιμοποιεί εργαλεία ψυχοθεραπείας από τις διαφορετικές σχολές σε μια ολιστική προσέγγιση, με σκοπό να αφυπνίσει την εγγενής αίσθηση της περιβαλλοντικής αμοιβαιότητας που υπάρχει μέσα στο οικολογικό ασυνείδητο, ώστε ο σύγχρονος άνθρωπος να μπορέσει να δημιουργήσει μια αρμονική σχέση με το κοινωνικό και το φυσικό περιβάλλον του. Εφαρμόζεται κυρίως σε ανοιχτό περιβάλλον και εδραιώνεται σήμερα με την ίδρυση τμημάτων στα αμερικάνικα πανεπιστήμια, αλλά και με τη συνταγογράφηση της φύσης σε Ευρώπη και Αμερική και για την καταπολέμηση της κατάθλιψης και άλλων ψυχικών διαταραχών (Τσεβρένη, 2021). Όπως γράφει ο Theodore Roszak (1993) «Άλλες θεραπείες επιδιώκουν να θεραπεύσουν την αποξένωση μεταξύ ατόμου και ατόμου, ατόμου και οικογένειας, ατόμου και κοινωνίας. Η οικοψυχολογία επιδιώκει να θεραπεύσει την πιο θεμελιώδη αλλοτρίωση μεταξύ του ατόμου και του φυσικού περιβάλλοντος» (Roszak, 1993: 48).¹⁰⁸

Η επιστημονική κοινότητα (περιβαλλοντική ψυχολογία, κοινωνική περιβαλλοντική ψυχολογία, οικοψυχολογία κ.α.) επιδεικνύει όλο και μεγαλύτερο ενδιαφέρον σχετικά με τη συμβολή της φύσης στη θεραπεία ψυχικών διαταραχών και στην καταπολέμηση του άγχους. Τα τελευταία χρόνια αυξάνονται τα πορίσματα της έρευνας που τεκμηριώνουν τα ευεργετικά οφέλη της επαφής με τη φύση στην υγεία και την ποιότητα ζωής του ανθρώπου (Pretty 2004, Pretty et al. 2005, Bird 2007, Burls 2008, Elings 2006).

Ο Frumkin (2001) κάνει λόγο για τη συμβολή των ζώων, των φυτών και των τοπίων της φύσης, αλλά και τη βίωση εμπειριών στην άγρια φύση τόσο στη χαρά, την ηρεμία και την ευεξία που μπορεί να νιώσει ο σύγχρονος άνθρωπος αλλά και στη θεραπεία ψυχικών διαταραχών και στην καταπολέμηση του άγχους. Τονίζει την ανάγκη για έρευνα, συνεργασία και παρεμβάσεις σχετικά με το δυναμικό ρόλο που μπορεί να παίξει η φύση στην καταπολέμηση των ψυχικών και οργανικών ασθενειών και στη συμβολή της στην ποιότητα ζωής των κατοίκων της πόλης.¹⁰⁹ Επιπλέον, έρευνες αποδεικνύουν ότι η φύση βελτιώνει όχι μόνο τη ψυχική υγεία, αλλά και τη σωματική.¹¹⁰

¹⁰⁸Roszak, T. (1993). Awakening the ecological unconscious. Exploring our Interconnectedness, 34, 48-51.

¹⁰⁹ [Θεραπεύοντας την αποξένωση των νέων γενιών από τη φύση | για την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση \(peekpemagazine.gr\)](https://www.ertnews.gr/eidiseis/epistimi/i-taktiki-epafi-me-ti-fysi-apotelei-farmako-gia-tin-psychosomatiki-ygeia-deichnei-finlandiki-ereyna/)

¹¹⁰ <https://www.ertnews.gr/eidiseis/epistimi/i-taktiki-epafi-me-ti-fysi-apotelei-farmako-gia-tin-psychosomatiki-ygeia-deichnei-finlandiki-ereyna/>

Οι θεραπευτικοί κήποι (Ulrich, 1999; Hartig and Marcus, 2006), οι περίπατοι σε φυσικά περιβάλλοντα (Marselle, 2012), η απασχόληση σε μεγάλα αγροκτήματα, η υποβοηθούμενη θεραπεία με ζώα έχει αποδειχθεί ότι σχετίζονται με μείωση της κατάθλιψης, αύξηση της αίσθησης προσωπικού ελέγχου και τη βελτίωση της ψυχικής υγείας. Παράλληλα, έχει διαπιστωθεί ότι η αυξημένη πρόσβαση σε χώρους πρασίνου σχετίζεται με μείωση στους δείκτες εγκληματικότητας, βίας και επιθετικότητας (Σταμούλας, 2017).

Η θεωρία κατά την οποία ο κυριότερος παράγοντας που οδηγεί σε Υπεύθυνη Περιβαλλοντικά Συμπεριφορά είναι η σύνδεση, πνευματική, ψυχολογική, καθημερινή του ανθρώπου με τη φύση βρίσκει όλο και περισσότερους υποστηρικτές. Η αποξένωση του ανθρώπου από τη φύση σχετίζεται άμεσα με την οικολογική κρίση. Η έλλειψη του ανήκειν και η εκτίμηση για τη γη, η ομογενοποίηση του τοπίου και η απώλεια της φυσικής και πολιτισμικής ποικιλότητας ισοδυναμεί με περιβαλλοντική αδιαφορία (Σταμούλας, 2007). Αυτή η βαθιά οικολογική, κοινωνική και πνευματική κρίση αναδεικνύει την ανάγκη για τον επανακαθορισμό των αξιών, αλλαγή του τρόπου ζωής και επανεκπαίδευση της κοινωνίας.

Αναρίθμητες απόψεις έχουν κατά καιρούς καταγραφεί, από συγγραφείς και ερευνητές, για το πώς σχηματίζεται ή μπορεί να αλλάξει η συμπεριφορά του ανθρώπου απέναντι στο περιβάλλον. Στην πραγματικότητα για να επιτευχθεί η μεταβολή της περιβαλλοντικής συμπεριφοράς του συγχρόνου ανθρώπου απέναντι στο περιβάλλον, επιβάλλεται η ολιστική μελέτη του ζητήματος εντός του κοινωνικού, πολιτικού και πολιτιστικού πλαισίου. Πρέπει να εξεταστεί στα πλαίσια της συλλογικής σκέψης και της κουλτούρας του συγκεκριμένου κοινωνικού συνόλου, καθώς το άτομο, συνήθως συμπεριφέρεται στο θέμα αυτό ανάλογα με τις προσδοκίες της ομάδας εντός της οποίας ζει και κινείται.

1.13 Η θεραπευτική δύναμη της Τέχνης

*Το να κάνεις τους ανθρώπους ελεύθερους είναι ο στόχος της τέχνης,
επομένως η τέχνη για μένα είναι η επιστήμη της ελευθερίας.
Joseph Beuys, 2010*

Η τέχνη, ως διαδικασία και αποτέλεσμα της ανάγκης για έκφραση, έχει πανανθρώπινο και υπερχρονικό χαρακτήρα, καθώς υπάρχει σε όλες τις εποχές και τις κοινωνίες, ανεξαρτήτως πολιτισμικού επιπέδου (Γέμτου, 2008). Ο Έρνστ Φίσερ, στο βιβλίο του *Η αναγκαιότητα της τέχνης*¹¹¹ σημειώνει πως «η Τέχνη στις αρχές της ήταν μια μαγεία, μια μαγική βοήθεια». Οι σπηλαιογραφίες αποτελούν τα αρχαιότερα

¹¹¹ Φίσερ, Ε. (2000). *Η Αναγκαιότητα της Τέχνης*. Αθήνα: Θεμέλιο.

δείγματα της ανθρώπινης πίστης στη δύναμη της εικόνας. Έκτοτε δεν υπήρξε λαός ο οποίος δεν ανέπτυξε, δεν επικοινωνήσε και δεν εξέφρασε τα συναισθήματά του και εν τέλει, δεν κατανόησε τον κόσμο μέσω αυτής.

Τα οφέλη της επαφής του ανθρώπου με την τέχνη είναι αναρίθμητα. Η τέχνη προάγει τον πολιτισμό και το πνευματικό επίπεδο. Συμβάλλει στην απόκτηση αυτογνωσίας και τη δημιουργία κοινωνικής συνείδησης, στην ικανότητα ανάπτυξης συμβολικής σκέψης και στη δημιουργία συναισθηματικών βιωμάτων-εμπειριών μέσω εικόνων. Τα μικρά παιδιά από τη στιγμή που καταφέρουν να πιάσουν μολύβι στο χέρι τους δημιουργούν ενστικτωδώς τέχνη στην προσπάθειά τους να νοηματοδοτήσουν τον κόσμο γύρω τους και να δώσουν μορφή στα συναισθήματά τους.

Χωρίς τέχνη και δημιουργικότητα ο κόσμος θα ήταν κενός. Δεν θα υπήρχε ο Παρθενώνας ή το Άγαλμα της Ελευθερίας. Είναι η μόνη παγκόσμια κοινή γλώσσα που καθιστά εφικτή την επικοινωνία μεταξύ όλων των κατοίκων του πλανήτη. Μία συμβολική γλώσσα όπου εκφράζει εσωτερικές σκέψεις, γεγονότα και συναισθήματα που δεν θα μπορούσαν να εκφραστούν με λέξεις.

Ο Αριστοτέλης¹¹² είχε πει ότι η ψυχή δε σκέφτεται χωρίς εικόνα. Οι εικόνες δεν αναπαριστούν μόνο την πραγματικότητα αλλά και τη δημιουργούν. Οι εικόνες, τα σύμβολα, έχουν θεραπευτική, βοηθητική αλλά και καταστροφική δύναμη. Έχουν την ικανότητα να μεταβάλλουν τις αντιλήψεις και τις κοινωνικές αναπαραστάσεις καθώς και να προκαλέσουν δράση για την επίτευξη της κοινωνικής δικαιοσύνης, η οποία αποτελεί έναν κεντρικό στόχο σε πολλές εικαστικές μελέτες με βάση την τέχνη.

Ο Mark Rothko είπε χαρακτηριστικά: *Ένας πίνακας δεν είναι μια εικόνα μιας εμπειρίας. Είναι μια εμπειρία.* Η όραση σχηματοποιεί την αντίληψη και η τέχνη βοηθάει στην αναγνώριση των συναισθημάτων. Πρώτα αντιλαμβανόμαστε την πραγματικότητα με τις αισθήσεις μας και στη συνέχεια κάνουμε τη διανοητική κατασκευή της. Οι Eisner (2002) και McLean (2008) έδειξαν ότι η τέχνη αποτελεί ένα εκφραστικό σχηματισμό της φαντασίας του ατόμου. Η φαντασία είναι η μητέρα της συμβολικής γλώσσας. Ο άνθρωπος εκφράζει μέσω της ενεργητικής συμβολικής έκφρασης τη βιωμένη εμπειρία του και αυτή η διαδικασία έχει ύψιστη θεραπευτική αξία. Τα σύμβολα αποτελούν το δομικό συστατικό των πολιτισμένων κοινωνιών. Η κοινωνία μας πλέον κατακλύζεται από εικόνες και σύμβολα. *Η εικόνα ως ένα συμβολικό στοιχείο συνδέει το Εγώ με τον κόσμο και επαυξάνει τα όρια και τις δυνατότητες για κριτική συνειδητοποίηση* (Cassirer, 1995).

Σκοπός της τέχνης είναι να δώσει στη ζωή σχήμα είπε ο Γουίλιαμ Σαίξπηρ. Η ίδια η λέξη τέχνη κρύβει μέσα της το ρήμα τίκτω που σημαίνει γεννώ. Πράγματι ο άνθρωπος αναγεννιέται μέσω της δημιουργικής διαδικασίας. Η σημασία της τέχνης στην πνευματική και συναισθηματική ωρίμανση είναι τόσο μεγάλη που μια κοινωνία χωρίς τέχνες είναι καταδικασμένη να οδηγηθεί στην αφάνεια και στην εξελικτική οπισθοχώρηση (Αθανασέκου, 2020).

¹¹² Περί ψυχής III, 431a 14-17

Η φύση μας προίκισε με νευροβιολογικούς μηχανισμούς που μας επιτρέπουν να δημιουργήσουμε και να εκτιμήσουμε την τέχνη. Οι μηχανισμοί αυτοί είναι εναρμονισμένοι με το περιβάλλον, και ευαίσθητοι στον πλούσιο συμβολικό και υλικό πολιτισμό μας. Πολλοί ερευνητές έχουν μελετήσει τις εγκεφαλικές διεργασίες που συντελούνται στον ανθρώπινο εγκέφαλο κατά την επαφή του με την τέχνη. Τα συμπεράσματα αυτών των ερευνών οδήγησαν ανάδυση των θεραπευτικών ιδιοτήτων της επαφής με την τέχνη. Είναι πλέον επιστημονικά τεκμηριωμένο πως η ενασχόληση με τις τέχνες μπορεί να λειτουργήσει θεραπευτικά στην ψυχική και πνευματική ισορροπία του ατόμου.

Τις τελευταίες δεκαετίες, πολλές σημαντικές εξελίξεις έχουν συμβεί στις θεραπείες μέσω της τέχνης. Διάφορα μοντέλα παρέμβασης, θεωρητικές προσεγγίσεις και μεθοδολογικά εργαλεία έχουν διαμορφωθεί. Η θεραπεία μέσω τέχνης συνδυάζει την ψυχολογία με την τέχνη για θεραπευτικούς σκοπούς, γνωρίζει ραγδαία ανάπτυξη και προσελκύει το ενδιαφέρον πολλών θεραπευτών και επαγγελματιών υγείας. Πλέον αποτελεί επίσημα αναγνωρισμένο κλάδο και τομέα σπουδών και υπάρχουν πολλές δυναμικές εφαρμογές των δημιουργικών τεχνών στην ψυχοθεραπεία, την ψυχική υγεία και την υγειονομική περίθαλψη.

Στις θεραπείες μέσω της τέχνης, έμφαση δίνεται στη διαδικασία και όχι στη δημιουργία αισθητικά άρτιων έργων. Προτεραιότητα έχει η ανάπτυξη και η εκδίπλωση της δημιουργικότητας, σε οποιαδήποτε μορφή και η σύνδεσή της με τη θεραπευτική διαδικασία (Τσέργας, 2014:246). Η Λουίζ Μπουρζουά, Γαλλίδα γλύπτρια και εικαστικός, έλεγε «για να εκφράσω τις ανυπόφορες οικογενειακές εντάσεις έπρεπε το άγχος μου να διοχετευτεί σε μορφές που μπορούσα να αλλάξω, να καταστρέψω και να επαναδημιουργήσω».

Εν συντομία, οι τέχνες είναι μη λεκτικές παραγωγικές διαδικασίες που συχνά υπερβαίνουν κυριολεκτικές και λογικές έννοιες. Ομοίως οι θεραπείες μέσω δημιουργικών τεχνών αποτελούν προσεγγίσεις που υποστηρίζουν έμμεσες, ενσώματες και μη λεκτικές μορφές επικοινωνίας που διαφοροποιούν αυτές τις πρακτικές από άλλες μορφές ψυχοθεραπείας και παρέμβασης. Μεταξύ των θεραπειών μέσω δημιουργικών τεχνών υπάρχει ευρεία συμφωνία ότι οι τέχνες είναι μορφές σιωπηλής γνώσης (Malchiodi, 2003, 2012, 2015). Η βασική αξία των θεραπειών μέσω δημιουργικών τεχνών ως παραγόντων υγείας και ευεξίας είναι η ικανότητά τους να επεκτείνουν τα όρια της γλώσσας και να δίνουν φωνή σε αυτό που δεν μπορεί να επικοινωνηθεί ή να γνωστοποιηθεί πλήρως μέσω των λέξεων ή της λογικής (Malchiodi, 2021:96).¹¹³

Η άδηλη μνήμη είναι το κλειδί για την υποστήριξη της αποκατάστασης και της ανάρρωσης, ιδιαίτερα στον τομέα του ψυχικού τραύματος (van de Kolk, 2014). Οι θεραπείες μέσω της τέχνης περιλαμβάνουν αισθητηριακές αναμνήσεις και όχι αναμνήσεις γλωσσικά κωδικοποιημένες. Όταν η αφήγηση μιας τραυματικής εμπειρίας είναι αδύνατον να εκφραστεί λεκτικά, η σιωπηλή έκφραση μέσω μιας ή περισσότερων τεχνών μπορεί να αποτελεί το πρώτο βήμα για την επανασύνδεση της αισθητηριακής με

¹¹³ Στο: Εισαγωγή στην Έρευνα με Βάση την Τέχνη, Patricia Leavy, 2021

την αφηγηματική μνήμη (Malchiodi, 2003, 2012, 2015). Η τέχνη ίσως αποτελεί το μοναδικό ανώδυνο μέσο επικοινωνίας λόγω του μη λεκτικού, συμβολικού χαρακτήρα της, στη γεφύρωση των σιωπηρών και των ρητών αναμνήσεων ενός τραυματικού και στρεσογόνου γεγονότος. Διευκολύνει τη δημιουργία μιας αφήγησης μέσω της οποίας το άτομο μπορεί να εξερευνήσει τις αναμνήσεις και τους λόγους για τους οποίους αυτές είναι τόσο ενοχλητικές. Βοηθάει το τραυματισμένο άτομο να σκέφτεται και να αισθάνεται ταυτόχρονα νοηματοδοτώντας θεραπευτικά τη γενική και κοινωνική δυσφορία (Χτούρης, 2022:162). Γι' αυτό οι παρεμβάσεις τέχνης μπορούν εύκολα να προσαρμοστούν ώστε να έχουν ανταπόκριση σε ανθρώπους από διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο και να ενισχύσουν τη δέσμευση στη συμμετοχή μειονοτικών ομάδων ή ομάδων που δύσκολα προσεγγίζονται για συμμετοχή σε άλλες παρεμβάσεις.

Η «ενσώματη εμπειρία» είναι ένας όρος που χρησιμοποιείται για να περιγράψει την αισθητική εμπειρία των τεχνών. Σήμερα, οι θεραπείες μέσω των δημιουργικών τεχνών, θεωρούν την ενσώματη διάσταση ως βασική μορφή επικοινωνίας μέσω των τεχνών καθώς κάθε μορφή τέχνης είναι πολυαισθητηριακή. Οι ενσώματες επικοινωνίες μέσω της καλλιτεχνικής έκφρασης αποτελούν μια πρωταρχική γλώσσα που συνδέεται στενά με το συναίσθημα, την αντίληψη και τη σκέψη, με άλλα λόγια «ανακλά τον τρόπο μας να είμαστε άνθρωποι» (Halprin, 2002, σελ.17).¹¹⁴

Η νευροαισθητική, πεδίο της γνωστικής νευροεπιστήμης που διερευνά τα νευρικά θεμέλια της αισθητικής εμπειρίας κυρίως στις εικαστικές τέχνες, αποδεικνύει πως οι τέχνες ενισχύουν τη λειτουργία του εγκεφάλου. Οι έρευνες δείχνουν πως οι τέχνες έχουν αντίκτυπο στα μοτίβα των εγκεφαλικών κυμάτων, τα συναισθήματα και το νευρικό σύστημα, μπορούν να αυξήσουν τα επίπεδα σεροτονίνης, που επηρεάζει τον ύπνο, την όρεξη και τη διάθεση, αναπτύσσουν νευρικά συστήματα, προάγουν υγιέστερα επίπεδα κυτταροκίνων αλλά έχουν άμεση επίδραση και στη σωματική υγεία.¹¹⁵ Σε μια έκθεση του, το Περιφερειακό Γραφείο του Π.Ο.Υ. για την Ευρώπη (2019), ανέλυσε τα αποτελέσματα 900 μελετών παγκοσμίως και υπογράμμισε ότι κάποιες δραστηριότητες τέχνης όχι μόνο παράγουν θετικά αποτελέσματα για την υγεία, με χαμηλό ρίσκο αρνητικών επιπτώσεων αλλά είναι και οικονομικά αποδοτικές σε σύγκρισή με κλασσικές βιοϊατρικές θεραπείες.¹¹⁶

Μετά την επιστημονική τεκμηρίωση της ευεργετικής επίδρασης των τεχνών στην ψυχική υγεία ανθρώπων με άνοια, κατάθλιψη, εθισμό, τραύματα κ.α., άρχισαν σταδιακά οι θεραπείες μέσω των τεχνών να συνταγογραφούνται σε πολλές χώρες, μέσω Προγραμμάτων Πολιτιστικής Συνταγογράφησης. Τον Σεπτέμβριο του 2021 υπογράφηκε και στη χώρα μας μνημόνιο συνεργασίας των μεταξύ του Υπουργείου

¹¹⁴ Στο: Εισαγωγή στην Έρευνα με Βάση την Τέχνη, Patricia Leavy, 2021

¹¹⁵ [Δες πώς οι τέχνες ενισχύουν τη λειτουργία του εγκεφάλου - OW.GR](#)

¹¹⁶ Fancourt D, Finn S. What is the evidence on the role of the arts in improving health and well-being? A scoping review. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe; 2019 (Health Evidence Network (HEN) synthesis report 67). <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/329834/9789289054553-eng.pdf>

Πολιτισμού και Αθλητισμού και του Υπουργείου Υγείας για την εκπόνηση του έργου της Πολιτιστικής Συνταγογράφησης. Το ερευνητικό σκέλος του καινοτόμου προγράμματος της Πολιτιστικής Συνταγογράφησης του ΥΠΠΟΑ με προϋπολογισμό ύψους €2.654.116 εντάχθηκε στο Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας «Ελλάδα 2.0». Το πρόγραμμα εντάσσει πολιτιστικές δράσεις τόσο στην προληπτική όσο και στη θεραπευτική αγωγή και θωράκιση της ψυχικής υγείας.

Η πιο διαδεδομένη μέθοδος θεραπείας μέσω τέχνης είναι η εικαστική θεραπεία (Art Therapy) ωστόσο τελευταία λόγω της αποξένωσης του ανθρώπου από τη φύση προέκυψε και μία παραλλαγή αυτής της μεθόδου. Η Eco-Art Therapy αναδεικνύει την ανάγκη του ατόμου που κατοικεί στα μεγάλα, αλλοτριωμένα αστικά κέντρα να επανασυνδεθεί με τη φύση, καθώς έχει πλέον αποδειχτεί ότι η αποξένωση του ανθρώπου από τη φύση συμβάλει στη δημιουργία διαταραχών στη συμπεριφορά και στην ανάπτυξή του (Loun 2005, Nisbet & Zelenski 2011). Η τέχνη μπορεί επομένως να αποτελέσει το καταλληλότερο μέσο θεραπείας των επιπτώσεων της περιβαλλοντικής κρίσης στον ψυχισμό του σύγχρονου ανθρώπου και να βοηθήσει στην επανασύνδεση του με τη φύση.

1.14 Τέχνη και κοινωνιολογία

Ανέκαθεν η τέχνη ακολουθούσε παράλληλη πορεία με την εξέλιξη του ανθρώπου και προσαρμοζόταν στις εκάστοτε πολιτικές, οικονομικές και πολιτισμικές συνθήκες. Το επιστημονικό πεδίο της κοινωνιολογίας της τέχνης εξετάζει την τέχνη μέσα από την κοινωνία, σε συλλογικό επίπεδο. Ο Καρλ Μαρξ, υποστηρίζει ότι, κάθε συγκεκριμένη ιστορική περίοδος, δεν παράγει μόνο τα απαραίτητα υλικά αγαθά τα οποία βοηθούν το άτομο να επιβιώσει μέσα στην κοινωνία, αλλά διαδραματίζει σημαντικό ρόλο και στον τρόπο που διαμορφώνεται η συνείδηση του ανθρώπου και κατ' επέκταση η αισθητική του και η κουλτούρα. Ο καλλιτέχνης ως μέρος του κοινωνικού συνόλου, προβάλλει μέσα από τα έργα του την κοινωνική πραγματικότητα (Μερτζάνη, 2020:345).¹¹⁷ *Ο καλλιτέχνης είναι ένα μέσο για τη διασύνδεση της τέχνης με την κοινωνία και το ιστορικό υλικό. Το κοινωνικό στοιχείο ρέει στο Έργο τέχνης και το βασικό καθήκον της κοινωνιολογίας της τέχνης είναι να κατανοήσει πώς η Κοινωνία αντικειμενοποιείται στο έργο τέχνης και πώς ο καλλιτέχνης επιτελεί αυτή την ενέργεια* (Adorno 1997:374).

Τις τελευταίες δεκαετίες η τέχνη αναδείχτηκε ως ένα σημαντικό εργαλείο για τη μελέτη της βιωμένης εμπειρίας και στην Κλινική Κοινωνιολογία με στόχο την κοινωνιοδιάγνωση και την κοινωνική αυτοθεραπεία. Η τέχνη ως εργαλείο κοινωνιοδιάγνωσης βοηθάει στην ανάδυση κοινωνικών προβλημάτων που αποτελούν τη βάση της παθολογίας και για τους περισσότερους θεωρούνται ως στοιχεία

¹¹⁷ Στο: Γιατί με αφορά η Τέχνη, 2020, ηδύεπεια

μιας κοινωνικής κανονικότητας που δεν είναι έτοιμοι έτοιμες να την ανατρέψουν λόγω κοινωνικών συμβάσεων, καταναγκασμών, κοινωνικής ντροπής και δεσμευτικών υποχρεώσεων (Χτούρης, 2022:162).

Η θεραπεία μέσω της τέχνης βοηθάει στη συγκρότηση ενός Κοινωνικού εαυτού και μιας νέας βιωμένης αίσθησης του Εαυτού και του περιβάλλοντος. *Το συναισθηματικό κλίμα που δημιουργείται εντός της ομάδας και το φαντασιακό κεφάλαιο που κομίζουν τα έργα τέχνης των μελών δημιουργούν έναν μεταβατικό χώρο, αλλά και έναν ασφαλή τόπο. Ένας ψυχικός τόπος που μεταβολίζει τις εσωτερικές ανταλλαγές, όπως αυτές ωριμάζουν μέσα στον χρόνο προσδίδοντας στην εμπειρία, ιστορικότητα και σημασία* (Ζήση, 2022:97).

Σημαντικός είναι ο ρόλος της τέχνης στον αγώνα για συλλογική δράση και κοινωνική αλλαγή καθώς δίνει φωνή σε κοινωνικά περιθωριοποιημένες ή καταπιεσμένες ομάδες να επαναδιαπραγματευθούν το πρόβλημα τους μέσα από το πρίσμα της τέχνης αναζητώντας μια νέα αίσθηση ταυτότητας και έναν ορίζοντα αλλαγής.

1.15 Η μέθοδος της Εν-εικόνισης

Η τέχνη μπορεί να λειτουργήσει ως αυτόνομο μέσο θεραπείας αλλά και συνδυαστικά με άλλες μεθόδους ψυχοθεραπείας. Θεραπευτικές ιδιότητες έχουν παρατηρηθεί και στην ανάγνωση ενός έργου τέχνης καθώς αυτή φιλτράρεται μέσα από τις βιωμένες εμπειρίες του κάθε ατόμου. Σε αυτή την περίπτωση εξετάζεται η συνομιλία με το έργο τέχνης και όχι το έργο καθαυτό ή η θέση του στην ιστορία της τέχνης (Χτούρης, 2022:171).

Σύμφωνα με τον Χτούρη (2022) *μια βασική αρχή για τη θεραπευτική διάσταση της τέχνης είναι ότι όλες οι αισθητικές τις διεργασίες μπορούν να είναι θεραπευτικές όταν επεξεργάζονται διαλογικά και στοχαστικά την εμπειρία. Η ουσιαστική διαδρομή από την αίσθηση στο βίωμα ακόμα στην εμπειρία και στην πλήρη στοχαστική ενέργεια είναι μια διαλογική, δημιουργική και ανοικτή διαδικασία όπως μας διδάσκει ο G. Gadamer (1986) αναφερόμενος στον Πλάτωνα, στο Χέγκελ και στον Χούζερλ. Ο εννοιολογικός και αισθητικός διάλογος με το έργο τέχνης οδήγησε στη δημιουργία της μεθόδου της διαλογικής Εν-εικόνισης από τον Σ. Χτούρη (2020).*

Η μέθοδος της Εν-εικόνισης επιχειρεί να μελετήσει περισσότερο και ίσως να δημιουργήσει από την αρχή μία διαδρομή για τη συνάντηση ανάμεσα στο δημιουργό του έργου τέχνης, το ίδιο το έργο και τον θεατή του, χρησιμοποιώντας βέβαια, όπου αυτό είναι αναγκαίο, κατ' οικονομία τα ερμηνευτικά σχήματα και τις έννοιες από τις προαναφερόμενες φιλοσοφικές, αισθητικές και ψυχολογικές προσεγγίσεις.[...] Αναφέρεται σε μια νέα οικολογία της καλλιτεχνικής δημιουργίας και της τέχνης, όπου οι κυκλικές διαλεκτικές διάδρασης με τα έργα τέχνης εξελίσσονται από το ατομικό στο διατομικό και το συλλογικό επίπεδο και με αυτό τον

τρόπο δημιουργούν χωροχρονικά δίκτυα με εναλλασσόμενο βαθμό κλειστότητας και ανοιχτότητας αλλά και μεταβαλλόμενες αισθητικές και κοινωνικές οντολογίες. Σε αυτό το περιβάλλον, το έργο τέχνης, ο καλλιτέχνης και το βίωμα του αποκτούν μια διαφορετική διευρυμένη χωροχρονική υπόσταση ενώ αυθεντικός θεατής ερμηνευτής του έργου είτε θα αποτελέσει λειτουργικό τμήμα του ίδιου του έργου τέχνης είτε αντίθετα θα αποκλειστεί πλήρως από αυτό (Χτούρης, 2020: 14).

Σύμφωνα με τη μέθοδο της Εν-εικόνισης τα έργα τέχνης έχουν φωνή και μπορούν να τροφοδοτήσουν την πράξη και τη δική μας νέα κοινωνική, ψυχολογική και δομική/ μορφολογική γνώση με θέματα, έννοιες και ιδέες που όχι μόνο είχαμε προτού τα συναντήσουμε αλλά πιθανά ούτε υπήρχαν ως τέτοιες στο ίδιο το έργο τέχνης ως συστατικά του μέρη (Χτούρης, 2020: 23). Όπως αναφέρει ο Adorno (ο.π.:19): Ζωντανά είναι ως ομιλούντα, με έναν τρόπο που δεν διαθέτουν τα φυσικά αντικείμενα, όπως και τα υποκείμενα που τα έφτιαξαν. Μιλούν δύναμη της επικοινωνίας όλων των επιμέρους που τα απαρτίζουν. Έτσι έρχονται σε αντίθεση προς την έλλειψη συγκέντρωσης των απλώς υπαρχόντων.

Τα έργα τέχνης μέσω της συγκεκριμένης μεθόδου, οδηγούν στη ανασύσταση του βιώματος μέσω ενός δημιουργικού διαλόγου, ο οποίος δρα θεραπευτικά για όποιον την εφαρμόζει. Η Εν-εικόνιση συνδέεται και με την ανακάλυψη της ουσίας του έργου τέχνης, και ταυτόχρονα του βιώματος του ερευνητή-καλλιτέχνη. Μπορεί να χρησιμοποιηθεί και ως βάση της θεραπευτικής παρέμβασης σε άτομα και ομάδες αλλά και στην παιδαγωγική διαδικασία.

Τέλος ο διάλογος με ένα έργο τέχνης μέσα από την Εν-εικόνιση αποτελεί ένα ερευνητικό-ερμηνευτικό εργαλείο και ένα κεντρικό στοιχείο της μεθοδολογίας του εμπειρικού διαλεκτικού ρεαλισμού (Χτούρης, 2015, 2019β) ο οποίος είναι ένα εξελισσόμενο θεωρητικό και εμπειρικό εργαλείο στην κοινωνική έρευνα (Χτούρης, 2020). Η μέθοδος της Εν-εικόνισης αναζητεί στα πλαίσια του διαλεκτικού ρεαλισμού, τη βαθύτερη ουσία της κοινωνικής πραγματικότητας, που διαγράφεται στο καλλιτεχνικό έργο ως κοινωνικό πόνος, ως κοινωνικό φαινόμενο ή ως αισθητικό φαινόμενο αισθητική μορφή (Χτούρης, 2019).

1.16 Θεωρητικές προσεγγίσεις

Σπουδαίοι κοινωνιολόγοι, φιλόσοφοι και θεωρητικοί ανέπτυξαν κοινωνικές θεωρίες προσπαθώντας να βρουν λύση στο περιβαλλοντικό πρόβλημα. Όλες συγκλίνουν στο συμπέρασμα αποκλειστικά υπεύθυνη για την οικολογική κρίση είναι η ανθρώπινη δραστηριότητα. Κάποιες από αυτές τις θεωρίες έγιναν η βάση για τη δημιουργία σπουδαίων έργων περιβαλλοντικής τέχνης.

Η Οικο-φιλοσοφία αποτελεί ένα φιλοσοφικό ρεύμα που ξεκίνησε από τη Νορβηγία τη δεκαετία του 1970. Ήδη εκείνη την εποχή, η οικολογική σκέψη ήταν χωρισμένη σε 4 τουλάχιστον διαφορετικούς κλάδους: την "οικοσοφία" του Arne Næss, η ηθική της οποίας εδράζεται στην ισότητα μεταξύ των ειδών,

την "οικοφιλοσοφία" του Sigmund Kvaløy, η οποία τονίζει τις συνεχείς αλλαγές στην κοινωνία και στον άνθρωπο, την ιστορική κριτική της επιστημονικής αντίληψης του κόσμου του Hjalmar Heggie και την "βιοσοφία" του Peter Zapf, που υπογραμμίζει τον τρόπο με τον οποίο παράγεται η ανθρώπινη συμπεριφορά (Τσεβρένη & Ξανθόπουλος, 2012).¹¹⁸

Η βαθιά οικολογία ξεκίνησε από τον Νορβηγό φιλόσοφο Arne Naess και είναι μια σύγχρονη σχολή οικολογικής φιλοσοφίας σύμφωνα με την οποία όλα τα έμβια όντα είναι ίσα. Ο φιλοσοφικός πυρήνας πίσω από την Βαθιά Οικολογία είναι η "οικοσοφία". Πρόκειται για μια ολιστική προσέγγιση των παγκόσμιων προβλημάτων, που περιλαμβάνει στοιχεία φιλοσοφικά, συναισθηματικά, μυστικιστικά, αλλά και τρόπους καθημερινής δράσης. Αναδεικνύει ως κεντρική την ιδέα ότι, σε αντίθεση με τον δυτικό ανθρωποκεντρισμό, όλα τα έμβια όντα έχουν τη δική τους αξία, αφ' εαυτού και ως τέτοια πρέπει να αντιμετωπίζονται.

Η πνευματική οικολογία (spiritual ecology) αποτελεί διεπιστημονικό ρεύμα που συνδυάζει την οικολογία με την πνευματικότητα. Ο Thich Nhat Hanh (1926-). Ένας από τους βασικούς εκπροσώπους της πνευματικής οικολογίας, Βιετναμέζος βουδιστής μοναχός και Δάσκαλος του Zen, γράφει ότι όταν αναγνωρίζουμε τις αξίες και την ομορφιά της Μητέρας Γης γεννιέται μέσα μας, ένα συναίσθημα που τείνει να μας συνδέσει με αυτήν – η αγάπη. Η αίσθηση της ενότητας με τη φύση είναι το νόημα της αγάπης (Stanley & Loy 2013, 46).

Ο Felix Guattari ανέπτυξε μία θεωρία για «μία ηθικοπολιτική συνάρθρωση ανάμεσα στα τρία οικολογικά φάσματα, δηλαδή το περιβάλλον, τις κοινωνικές σχέσεις και την ανθρώπινη υποκειμενικότητα» (Guattari 1991 [1989]: 10). Βασισμένος στη νεο-ουλιστική παράδοση, και σε μια σύγχρονη θεώρηση, όπου το οικολογικό ζήτημα τίθεται με όρους παγκοσμιοποιημένης περιβαλλοντικής καταστροφής, ο Félix Guattari αναπτύσσει στο βιβλίο του Οι Τρεις Οικολογίες (1991 [1989]), το σκεπτικό μιας οικοσοφίας ηθικοπολιτικού χαρακτήρα, ως το συνδυασμό της περιβαλλοντικής, κοινωνικής και νοητικής οικολογίας. Υποστήριξε πως «δεν θα υπάρξει αληθινή απάντηση στην οικολογική κρίση παρά σε πλανητική κλίμακα και με την προϋπόθεση ότι θα πραγματοποιηθεί μια αυθεντική πολιτική, κοινωνική και πολιτιστική επανάσταση που θα αποπροσανατολίσει τους στόχους της παραγωγής αγαθών, υλικών και μη» (Guattari 1991 [1989]: 11).

Η Περιβαλλοντική Ηθική είναι ο κλάδος εκείνος της Εφαρμοσμένης Ηθικής που ασχολείται με τα οικολογικά ζητήματα. Ο στόχος της Περιβαλλοντικής Ηθικής δεν είναι μόνο η ανάλυση των αιτίων και η εύρεση λύσης στα οικολογικά προβλήματα που προκύπτουν, αλλά η επανεξέταση της ανθρώπινης ηθικής και της σχέσης του ανθρώπου με τη φύση. Σε αυτή την οικοκεντρική θεώρηση ο άνθρωπος έχει την ηθική υποχρέωση να προστατεύει τη φύση. Ακόμη και αν ο άνθρωπος έλθει σε πολύ δύσκολη θέση δεν έχει δικαίωμα να υπερεκμεταλλευτεί τη φύση για να επιβιώσει (Καραγεωργάκης κ.ά., 2017). Η

¹¹⁸ [Τσεβρένη Ξανθόπουλος Θεραπεύοντας την αποξένωση των νέων γενιών από τη φύση Περιβ. Εκπαίδευση 2015.pdf](#)

βασικότερη συμβολή της στη σύγχρονη συζήτηση περί Περιβαλλοντικής Ηθικής εντοπίζεται στη χρήση του όρου «Κοινωνική», καθώς με τον τρόπο αυτό επιχειρείται η σύνδεση των οικολογικών ζητημάτων με την κοινωνική ανάλυση. Η ηθική υποχρέωση προς τη φύση είναι η προέκταση της ηθικής υποχρέωσης προς τον συνάνθρωπο (Γεωργόπουλος, 2017).

Η κοινωνική οικολογία (social ecology) με θεμελιωτή τον θεωρητικό και συγγραφέα Murray Bookchin (1921-2006) αποτελεί μία από τις σημαντικότερες θεωρίες της Περιβαλλοντικής Ηθικής. Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία οι αιτίες των προβλημάτων που αντιμετωπίζει σήμερα το περιβάλλον είναι κοινωνικές, δηλαδή οφείλονται στο κυρίαρχο σήμερα κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό σύστημα, τον καπιταλισμό ή και στον κομμουνισμό, όπως αυτός εφαρμόστηκε σε διάφορες χώρες κατά τη διάρκεια του 20ου αιώνα. «Πρέπει να στραφούμε προς τις υποκείμενες θεσμικές, ηθικές και πνευματικές αλλαγές στην ανθρώπινη κοινωνία που παρήγαγαν την ιεραρχία και την κυριαρχία όχι μόνο στην αστική, τη φεουδαρχική και την αρχαία κοινωνία, ούτε μόνο τις ταξικές κοινωνίες γενικά, αλλά και στην ίδια την αυγή του πολιτισμού» (Bookchin 1994, 47).

Ο οικολογικός μαρξισμός - οικοσοσιαλισμός αποτελεί μια εναλλακτική κριτική θεώρηση της ιδιοποίησης της φύσης στον καπιταλισμό. Ερμηνεύει την οικολογική υποβάθμιση ως άρρηκτα συνδεδεμένη με την οικονομική, πολιτική και ιδεολογική οργάνωση των καπιταλιστικών κοινωνιών, και καταστεί την έννοια αποτελεί μια ολιστική θεώρηση των πραγμάτων, υπερβαίνοντας τους παραδοσιακούς διαχωρισμούς μεταξύ κοινωνιολογίας, πολιτικής επιστήμης και οικονομικής (Πετραλιάς, 2007:230).¹¹⁹ Ο Marx στη θεωρία του διαλεκτικού υλισμού υποστηρίζει ότι ο άνθρωπος είναι ένα ον του οποίου το κίνητρο είναι η κάλυψη των υλικών αναγκών και πως αυτές επηρεάζουν τις ιδέες. Πίστευε ότι η ταξική πάλη είναι ο κύριος παράγοντας κοινωνικής αλλαγής και πως *τα οικολογικά προβλήματα έχουν μεγαλύτερες πιθανότητες επίλυσης σε μια κοινωνία με συλλογική μορφή παραγωγής και διανομής της υπερεργασίας, δημοκρατική λήψη αποφάσεων και αλληλεγγύη* (Βλάχου, 2007:273).¹²⁰

Ο οικοφεμινισμός είναι ένα οικολογικό κοινωνικό κίνημα που βασίζεται σε φεμινιστικές αρχές και υποστηρίζει ότι η εκμετάλλευση που έχει υποστεί η γυναίκα από τον άνδρα είναι αντίστοιχη με αυτή που έχει υποστεί η φύση από τον άνθρωπο. Η άποψη ότι η ίδια η δυτική τεχνολογία ενσαρκώνει τις πατριαρχικές αξίες, και ότι το έργο της είναι η κυριαρχία και ο έλεγχος των γυναικών και της φύσης, είναι μια σημαντική αρχή του ριζοσπαστικού φεμινισμού, του πολιτιστικού φεμινισμού και του οικοφεμινισμού. Ο οικοφεμινισμός στοχεύει στην αποδόμηση του οικοδομήματος της πατριαρχίας και για τα δύο φύλα. Επιπλέον εστιάζει στην καταπίεση που υφίστανται και άλλες κοινωνικές ομάδες και επιδιώκει ταυτόχρονα την οικολογική και την κοινωνική αλλαγή ερευνώντας τον τρόπο αλληλεπίδρασης μεταξύ των διαφόρων μορφών καταπίεσης. Ουσιαστικά προτρέπει τους ανθρώπους να απαγκιστρωθούν

¹¹⁹ Στο: Φύση, κεφάλαιο, κοινωνία, 2007, εκδόσεις Κριτική

¹²⁰ Στο: Φύση, κεφάλαιο, κοινωνία, 2007, εκδόσεις Κριτική

από την τεχνοκρατική ηθική και να στραφούν στην επαναδόμηση της φυσικής και κοινωνικής ταυτότητας τους και της σχέσης μεταξύ τους μέσα από μορφές μη ιεραρχικές και άρα μη κυριαρχικές/εξουσιαστικές. Είναι ένα κίνημα που στοχεύει στην κοινωνική δικαιοσύνη, την πολιτική και οικονομική αλλαγή, την ανάπτυξη της περιβαλλοντικής συνειδητοποίησης και της οικολογικής συνείδησης.¹²¹

Ο οικοφεμινισμός διατυπώθηκε ιδιαίτερα από συγγραφείς όπως η Carolyn Merchant, η Val Plumwood, η Donna Haraway, η Starhawk, η Greta Gaard, η Karen J. Warren και η Rebecca Solnit. Η Donna Haraway μέσα από τη θεωρία της για τη φύση του πολιτισμού, της επικρίνει τον ανθρωποκεντρισμό και τον καπιταλισμό και προτείνει νέους τρόπους θέασης του κόσμου αμφισβητώντας κοινωνικές νόρμες και όρια. Στο φιλμ *Story Telling for Earthly Survival* (2016) του Fabrizio Terranova ξεδιπλώνει με έναν ιδιαίτερο τρόπο τις απόψεις για το περιβαλλοντικό ζήτημα. Ο οικοφεμινισμός και υποστηρίζει το καλλιτεχνικό έργο πολλών περιβαλλοντικών γυναικών καλλιτεχνίδων όπως είναι οι: Helene Aylon, Betty Beaumont, Jackie Brookner, Betsy Damon, Agnes Denes, Mary Beth Edelson, Harriet Feigenbaum, Donna Henes, Bonita Ely.¹²²

Άλλες θεωρίες οι οποίες επηρέασαν τον πολιτιστικό προβληματισμό και τις καλλιτεχνικές πρακτικές είναι η φιλοσοφία του νέου υλισμού των Graham Harman και Jane Bennett, η θεωρία του Actor-Network του Latour, καθώς και η πολιτική οικολογία.¹²³ Οι ιδέες για την αλλαγή από τον «ανθρωποκεντρισμό» προς τον «οικοκεντρισμό» αναπτύχθηκαν από τους Α. Νας, Ρ. Νας, Φόξ, Μορέν, όταν τέθηκε το ζήτημα της διαμόρφωσης μιας νέας ηθικής απέναντι στο περιβάλλον, της περιβαλλοντικής ηθικής, η οποία τελικά συνδέεται με την αισθητική (Φλογαΐτη, 2006, Σταθοπούλου 2005). Οι θεωρίες του «οικοκεντρισμού» και η επίδραση του κινήματος της «βαθιάς οικολογίας» έφεραν στο προσκήνιο νέες ιδέες για την προστασία των ειδών, με σκοπό την καταπολέμηση της ανθρωποκεντρικής ιδέας, που θεωρήθηκε ως μία από τις αιτίες της οικολογικής καταστροφής (Λουλούδης, 1990 και Γεωργόπουλος, 2002:51). Αυτές οι νεότερες ιδέες πέρασαν γρήγορα τόσο στον χώρο της τέχνης όσο και της εκπαίδευσης, όπου διαμορφώνεται ένα νέο κλίμα με τους Orr, Posch, Bowers (Φλογαΐτη, 2006) δίνοντας ένα προβάδισμα στο ρόλο της κουλτούρας, της καλλιέργειας δηλαδή, του ανθρώπου.

Η έννοια της Πολιτισμικής Οικολογίας αναδύθηκε μέσα από την επιστήμη της ανθρωπολογίας ως μια ολιστική προσέγγιση του οικοσυστήματος που περιλαμβάνει τις δραστηριότητες του ανθρώπου σε σχέση με το περιβάλλον του (Semple 1911, McKenzie, 1926, Forde 1934, Alihan 1938, Kroeber 1939). Η πολιτισμική οικολογική προσέγγιση είναι μια εξέλιξη του κονστρουκτιβισμού και της

¹²¹ [Οικοφεμινισμός: Μια σύνδεση του φύλου με το κλίμα - ΟΜΙΛΟΣ ΔΙΕΘΝΩΝ & ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΘΕΜΑΤΩΝ \(odeth.eu\)](http://odeth.eu)

¹²² https://en.wikipedia.org/wiki/Ecofeminist_art

¹²³ [\(PDF\) The Art of \(Up\)Recycling: How Plastic Debris Has Become a Matter of Art? \(researchgate.net\)](https://www.researchgate.net/publication/312222222)

κοινωνικοπολιτισμικής θεωρίας και αντλεί ιδίως από ιδέες των Dewey (1916), σύμφωνα με τον οποίο η κατανόηση προέρχεται κυρίως από εμπειρίες τις οποίες το άτομο θεωρεί σημαντικές σε προσωπικό επίπεδο, και των Leont'ev (1959) και Vygotsky (1978), κατά τους οποίους το νόημα και η κατανόηση δομούνται συλλογικά μέσα από τη γλωσσική επικοινωνία και άλλες κοινωνικές καταστάσεις. Η οικολογική προσέγγιση προσθέτει στις παραπάνω ιδέες και τη σημασία που έχει το περιβάλλον και ο τρόπος αλληλεπίδρασης με αυτό στην κατανόηση και τη δημιουργία νοήματος (Χάιτα & Λιαράκου, 2017).

1.17 Τέχνη και περιβάλλον

Ένας καλλιτέχνης είναι ταυτόχρονα ένα πολιτικό ον που βρίσκεται συνεχώς σε εγρήγορση για τα τρομακτικά, παθιασμένα ή ευχάριστα γεγονότα στον κόσμο, διαμορφώνοντας τον εαυτό του εντελώς κατ' εικόνα τους... η ζωγραφική δεν γίνεται για να διακοσμήσει διαμερίσματα. Είναι ένα επιθετικό και αμυντικό όπλο ενάντια στον εχθρό.

Πάμπλο Πικάσο

Μπροστά στην απειλή της κλιματικής αλλαγής έχει ξεκινήσει ένας διάλογος για την εύρεση των βέλτιστων αλλαγών ώστε να επιτευχθεί η βιωσιμότητα του πλανήτη καθώς μέχρι τώρα τα μέτρα που έχουν ληφθεί, δεν απέδωσαν τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Στο διάλογο αυτό, έχει τονιστεί η αξία του πολιτισμού και ειδικότερα της τέχνης, την οποία ορισμένοι αποκαλούν «τέταρτο πυλώνα» της βιωσιμότητας (Wilson, 2011). Οι έρευνες αποδεικνύουν ότι οι μέθοδοι που χρησιμοποιούνται στον τομέα των τεχνών δύνανται να προκαλέσουν βαθύτερη ευαισθητοποίηση, δημιουργικές λύσεις προβλημάτων και μια αίσθηση κοινωνικής εμπλοκής. Τα έργα τέχνης έχουν την τάση να οδηγούν σε μια νέα μορφή βίωσης της σχέσης ανθρώπου φύσης και στην ενσυναίσθηση της θέσης μας στον κόσμο, των βιολογικών όντων, της υλικής και υπερβατικής μας βάσης, προσφέρουν ερμηνείες των υλικών μας δεσμών και της ηθικής τους αναγκαιότητας (Χτούρης, 2017 p.p.).

Μέσω της τέχνης η μεταφορά της πληροφορίας γίνεται μέσω συναισθηματικών «καναλιών», διαδικασία πιο αποτελεσματική για ανάληψη πρωτοβουλίας και για περιβαλλοντική δράση, σε σχέση με τη γνωστική διαδικασία (Curtis et al., 2012). Η τέχνη διεγείρει τα συναισθήματα και μεταδίδει την πληροφορία με έναν πιο ελκυστικό τρόπο από ένα επιστημονικό άρθρο. Για το ευρύ κοινό, οι καλλιτέχνες είναι και πιθανότατα θα συνεχίσουν να είναι περισσότερο γνωστοί και αναγνωρίσιμοι, αποτελώντας πόλο έλξης, σε σχέση με τους επιστήμονες που ασχολούνται με τη βιωσιμότητα (Opermanisa et al., 2015). Η δύναμη της τέχνης να προκαλεί τη σκέψη μέσα από ιστορίες, εικόνες και

παραστάσεις, μπορεί με τη σειρά της να οδηγήσει στην επιθυμητή αλλαγή συμπεριφοράς. Η τέχνη δεν αναδεικνύει απλώς το περιβαλλοντικό πρόβλημα, διεισδύει σε αυτό και προσφέρει μία νέα θέαση του προβλήματος, εμπλέκοντας τον θεατή σε μία καθαρτική διαδικασία η οποία τον οδηγεί στη μεταβολή των κοινωνικών του αναπαραστάσεων και στην ανάδυση μιας νέας οπτικής. Η ίδια μπορεί να προκαλέσει, να αποκαλύψει και να αποδομήσει πολιτισμικές αντιλήψεις και κρυμμένες νόρμες (Löytönen & Sava 2011).

Η Τέχνη και το περιβάλλον αλληλοσυνδέονται μεταξύ τους όπως η φύση με τα οικοσυστήματα. Με την έλευση του 20^{ου} αιώνα, γίνονται όλο και πιο εμφανή τα σημάδια της περιβαλλοντικής κρίσης και οι καλλιτέχνες δεν θα μπορούσαν να μείνουν ανεπηρέαστοι. Άρχισαν να απομακρύνονται από τα κυρίαρχα πολιτιστικά κινήματα που ήταν άρρηκτα συνδεδεμένα με την καταναλωτική κοινωνία και ανέλαβαν να διερευνήσουν διεξόδους από αυτή την περιβαλλοντική και κοινωνική κρίση. Στα έργα μεγάλων καλλιτεχνών όπως ο Ζωρζ Μπρακ και ο Πάμπλο Πικάσο εμφανίστηκαν για πρώτη φορά επαναχρησιμοποιημένα υλικά. Επιπλέον ο Πικάσο με την τεχνική της συναρμολόγησης (Assemblage) χρησιμοποίησε ανακυκλωμένα υλικά. Αργότερα στον κυβισμό και στον φουτουρισμό εμφανίζεται η τεχνική του κολάζ και στον ντανταϊσμό η επανάχρηση άχρηστων αντικειμένων πήρε ένα νέο νόημα. Με τα κινήματα της καλλιτεχνικής πρωτοπορίας μετά το 1960, οι εικαστικές τέχνες ξεπερνούν τα όρια του τελέου και καταργούν τα παραδοσιακά υλικά. Η τέχνη πλέον αναπτύσσεται εντός της κοινωνίας, σε δημόσιους χώρους, στο αστικό ή στο φυσικό τοπίο.

Η περιβαλλοντική κρίση και η εξάντληση των φυσικών πόρων ενθάρρυνε την καινοτόμο καλλιτεχνική έρευνα. Οι καλλιτέχνες επαναδιαπραγματεύονται τον ρόλο της τέχνης, τη χρήση υλικών, εισάγουν προβληματισμούς για θέματα έκθεσης, συντήρησης και αποθήκευσης έργων τέχνης σε μουσεία και συλλογές και αναδύουν ζητήματα όπως το κατά πόσο είναι ηθική η δημιουργία έργων με τη χρήση φυσικών πόρων όπως μέταλλο, ξύλο και πέτρα. Η δημιουργία έργων με φυσικά υλικά ή με απορρίμματα δεν έχει στόχο μόνο να μειώσει το οικολογικό αποτύπωμα της τέχνης, αλλά να εμπνεύσει την εκάστοτε κοινότητα να δράσει για την προστασία του περιβάλλοντος. Μία βιώσιμη μορφή τέχνης προϋποθέτει την εναρμόνιση του έργου τέχνης με τις βασικές αρχές της βιωσιμότητας, την οικολογία, την κοινωνική δικαιοσύνη, τη μη βία και τη δημοκρατία. Ο όρος «βιώσιμη τέχνη» (Sustainable art), υποδηλώνει μία τέχνη όπου οι καλλιτέχνες επιλέγουν βιώσιμους τρόπους δημιουργίας των έργων τους με στόχο να μην εξαντλούν τους φυσικούς πόρους αλλά και να εμπνεύσουν κοινωνικές και πολιτιστικές αλλαγές. Οι απαρχές της βιώσιμης τέχνης μπορούν να ανιχνευτούν στην εννοιολογική τέχνη στα τέλη της δεκαετίας του 1960.

Η στροφή προς τη περιβαλλοντική τέχνη (environmental art), ενισχύθηκε μέσα από τα οικολογικά κινήματα και τις περιβαλλοντικές ανησυχίες της δεκαετίας του '60. Σημαντικές προσωπικότητες της εποχής όπως οι Nils Udo, Jean-Max Albert και Piotr Kowalski άνοιξαν τον δρόμο για αυτή τη μορφή καλλιτεχνικής έκφρασης. Είναι ένας ευρύς όρος που περιλαμβάνει μια σειρά από διαφορετικά κινήματα

τα οποία όμως φέρουν τον ίδιο στόχο, την προστασία του περιβάλλοντος μέσω ή από την τέχνη. Πολλά έργα που ανήκουν στην περιβαλλοντική τέχνη είναι εφήμερα, σχεδιασμένα για έναν συγκεκριμένο χώρο και δεν υπάρχουν πλέον. Κάποια άλλα βρίσκονται διασκορπισμένα σε διάφορα μέρη του κόσμου. Σύμφωνα με την έρευνα της Lister (2003) για τις διαβαθμίσεις των περιβαλλοντικών τεχνών, στο Μάρκου (2015), προτείνει τρεις κατηγορίες οι οποίες διακρίνονται ως ακολούθως: α. την τέχνη η οποία παρατηρεί και αλληλεπιδρά με το περιβάλλον, β. την τέχνη που διεκδικεί ή βελτιώνει τα φυσικά περιβάλλοντα και γ. την τέχνη η οποία συνδέεται με το κοινωνικό περιβάλλον με παιδαγωγικές ή και ακτιβιστικές προθέσεις. Ο όρος *οικολογική τέχνη* χρησιμοποιείται όταν το καλλιτεχνικό απότοκο έχει ακτιβιστικό και παρεμβατικό χαρακτήρα και επιδιώκει την κοινωνική δικαιοσύνη και την κοινωνική αλλαγή για ένα βιώσιμο μέλλον.

Ένα από τα πιο διαδεδομένα και θεσμικά αποδεκτά είδη περιβαλλοντικής τέχνης είναι η Land Art ή Earth Art, Environmental Art ή Earthworks που δημιουργεί γλυπτά συνδυάζοντας την δημιουργικότητα με φυσικά και εννοιολογικά στοιχεία του τοπίου (Kastner and Wallis 2005), (Ζιώγας, 2018).¹²⁴ Η Land art είναι ένα είδος εφήμερης τέχνης, εμφανίστηκε για πρώτη φορά ως απόρροια του κινήματος της εννοιολογικής τέχνης Conceptual Art όπως και της μινιμαλιστικής τέχνης Minimal Art του 1960 και του 1970. Οι καλλιτέχνες της Land art, όπως ο Robert Smithson, ο Andy Goldworthy και η Agnes Denes, χρησιμοποιούν υλικά που προέρχονται από τη φύση ώστε τα έργα τέχνης να γίνονται ένα με το φυσικό περιβάλλον, και συνήθως διαπραγματεύονται τη σχέση της τέχνης με το χώρο μέσα από έργα μεγάλης κλίμακας σε απομακρυσμένες τοποθεσίες, για να τονίσουν περαιτέρω τη δύναμη και την ομορφιά της φύσης. Άλλοι καλλιτέχνες που δημιούργησαν έργα Land Art είναι οι Richard Long, Nancy Holt, Walter de Maria, Michael Heizer και Dennis Oppenheim.¹²⁵

Παρότι η Land Art αποτέλεσε ένα πρωτοποριακό είδος τέχνης, το οποίο έβγαλε τους καλλιτέχνες από τα εργαστήρια τους και από τις γκαλερί των αστικών κέντρων, δημιούργησε και προβληματισμούς σχετικά με το κατά πόσο αυτές οι τεράστιες εγκαταστάσεις παρεμβαίνουν στη φύση και τη διαταράσσουν. Ο Robert Morris ήταν ένας από τους υποστηρικτές της άποψης ότι η τέχνη της γης είναι «αντι-οικολογική». Συνεπώς η Land Art αναδεικνύει την ανάγκη του ανθρώπου να έρθει κοντά στη φύση, αλλά δεν αποτελεί απαραίτητα μία μορφή οικολογικού ακτιβισμού.¹²⁶ Στη σύγχρονη εποχή οι καλλιτέχνες επιδιώκουν να εναρμονίσουν την τέχνη τους με τις αρχές του κινήματος Leave No Trace¹²⁷ μέσω των οποίων παρέχεται ένα πλαίσιο κανόνων που επιδιώκει την ελαχιστοποίηση του ανθρώπινου αποτυπώματος στο φυσικό περιβάλλον.

¹²⁴ Στο: Διδάσκοντας την τέχνη σε σύγχρονες μορφές κατανόησης του τοπίου <http://ikee.lib.auth.gr/record/307081?ln=el>

¹²⁵ Βιώσιμη τέχνη: οικολογικός ακτιβισμός ή μια ακόμα ευκαιρία για προβολή; | Τα Νέα Της Τέχνης (theartnewspaper.gr)

¹²⁶ Τέχνη και Φύση: Η Ανάδυση της Οικολογικής Τέχνης - Artsper Magazine

¹²⁷ <https://Int.org/why/7-principles/>

Η «Trash Art» ξεκίνησε από ένα πρώιμο πειραματισμό των ιστορικών «avant gardes», όταν Κυβιστές, Ντανταϊστές και Φουτουριστές θέλησαν να κριτικάρουν και να απομυθοποιήσουν τον κόσμο της τέχνης. Από τότε η χρησιμοποίηση άχρηστων αντικειμένων μπήκε δυναμικά σε όλα τα πεδία της τέχνης δημιουργώντας έργα ζωγραφικά, γλυπτικά και επιβλητικά «murales» στους τοίχους των πόλεων όλου του κόσμου. Η εκρηκτική παραγωγή έργων τέχνης στο πεδίο της «Trash Art», τις τελευταίες δεκαετίες, ανέδειξε μια μεγάλη ομάδα καλλιτεχνών συμπααραταγμένων υπέρ του περιβάλλοντος, οι οποίοι δήλωσαν ευθύς εξαρχής ότι αποτελούν οικο-καλλιτέχνες - «ecological artists». Εκφραστές της Trash Art είναι ο Γερμανός Ha Schult και ο Βραζιλιάνος Vik Muniz, του οποίου το έργο προσπάθησε να καταγγείλει τη σύγχρονη πολιτική, κοινωνική και περιβαλλοντική κατάσταση.¹²⁸

Το upcycling, η πιο δημοφιλής μορφή βιώσιμης τέχνης τα τελευταία χρόνια, αφορά έργα που δημιουργήθηκαν από υλικά που θεωρήθηκαν άχρηστα, ανεπιθύμητα ή κατεστραμμένα. Οι καλλιτέχνες αρχικά χρησιμοποίησαν τα σκουπίδια για να εισαγάγουν το θέμα της «ακατέργαστης πραγματικότητας» στην τέχνη και να σπάσουν τον συμβολικό και μεταφυσικό χαρακτήρα της.¹²⁹ Η χρήση αυτών των υλικών έχει συμβολική σημασία και ενσωματώνει μηνύματα κοινωνικής κριτικής. Στην ουσία της, η Ανακυκλωμένη Τέχνη είναι εννοιολογική και πολιτική.

Με την περιβαλλοντική τέχνη σχετίζονται επίσης, η Οικολογική εφεύρεση (Ecovention) και ο Αρτιβισμός (Artivism). Ο όρος Ecovention¹³⁰ είναι συνδυασμός «οικολογίας και εφεύρεσης», που αποκαθιστά υποβαθμισμένες περιοχές και εγκαταλελειμμένους χώρους μέσω της τέχνης προωθώντας τη σύνδεση του ατόμου με το φυσικό περιβάλλον. Γνωστή ως «Τέχνη Αποκατάστασης» συναντάται ειδικότερα στη τέχνη της Patricia Johanson (Μπόζη-Στεφούδη, 2019). Ο Αρτιβισμός ως έννοια εμφανίστηκε όταν στη Σύνοδο Κορυφής για τη Γη το 1992, μια ομάδα διεθνών «αρτιβιστών» συγκεντρώθηκε στο Ινστιτούτο Sundance στη Γιούτα για να εξελίξει από κοινού ιδέες σχετικά με τον τρόπο διερεύνησης, διεύρυνσης και μετάδοσης της έννοιας της «βιώσιμης ανάπτυξης» μέσω των τεχνών.¹³¹ Από τότε χρησιμοποιείται σε περιπτώσεις όπου η τέχνη και ο ακτιβισμός συνδέονται με στόχο την κοινωνική αλλαγή.

Η Inwood, (Inwood, et.al. 2016) υποστηρίζει ότι οι περιβαλλοντικές τέχνες προωθούν την περιβαλλοντική μελέτη και τη δράση, καλλιεργούν τη φαντασία και τη κριτική σκέψη, προκαλούν προβληματισμό, συμβάλλουν στην επίτευξη πολιτιστικών αλλαγών προς την αειφορία και διερευνούν,

¹²⁸ [Η τέχνη της ανακύκλωσης | Artmajeur Magazine](#)

¹²⁹ [\(PDF\) The Art of \(Up\)Recycling: How Plastic Debris Has Become a Matter of Art? \(researchgate.net\)](#)

¹³⁰ Επινοήθηκε από την καλλιτέχνη/επιμελήτρια Sue Spaid και την επιμελήτρια Amy Lipton για να ορίσει την τέχνη που είχε ως στόχο την παρέμβαση για τη βελτίωση κάποιου ζητήματος. Οι δυο τους επιμελήθηκαν μια έκθεση στο Κέντρο Σύγχρονων Τεχνών στο Σινσινάτι γύρω από αυτή την ιδέα, παρουσιάζοντας διάφορα παραδείγματα περιβαλλοντικής εργασίας, και έγραψαν ένα συνοδευτικό βιβλίο, εδραιώνοντας αυτόν τον όρο ως ένα ξεχωριστό αισθητικό κίνημα. Ανακτήθηκε από: [Environmental Art Movement Overview | TheArtStory](#)

¹³¹ <https://www.mayeast.co.uk/blog/artivism>

αναλύουν και επικρίνουν την πολύπλοκη υλικότητα και τα κοινωνικά περιβάλλοντα των αστικών κέντρων, οδηγώντας συχνά σε καινοτόμες λύσεις βιωσιμότητας.

Η περιβαλλοντική τέχνη, εκ καταβολής, αποτελεί ένα κίνημα που βασίζεται στην ηθική αξία της αμοιβαιότητας και της αλληλεξάρτησης λόγω του βαθμού αμεσότητας της σχέσης του έργου τέχνης με τη φύση και το περιβάλλον. Από τη σκοπιά αυτή, είναι βέβαιο ότι πρόκειται για μια σχέση που δεν ακολουθεί μόνο τις φυσικές και βιολογικές διαδρομές, αλλά συμβαδίζει με την πολιτική, πολιτισμική και ιστορική εξέλιξη των οικοσυστημάτων (Wallen & Lerner, 2004). Παράλληλα, η περιβαλλοντική τέχνη θέτει καίρια ζητήματα της Αισθητικής και της Ηθικής, τα οποία καθορίζουν τελικά τις απόψεις που αφορούν τη διατήρηση και την προστασία της φύσης και του τοπίου (Lier, 1994). Οι *«βασικοί φιλοσοφικοί κλάδοι της Ηθικής και της Αισθητικής, μαζί και της Λογικής, είναι το αντικείμενο κάθε ανθρώπινης γνώσης»* και αυτό συνεπάγεται ότι *«υπάρχει η γνώση του ηθικά αγαθού, του αισθητικά ωραίου και του λογικά αληθινού»*. Οι ίδιοι αυτοί κλάδοι *«δεν καθορίζουν μόνο το τέλος αλλά και την οδό της αγωγής»* (Δανασσης-Αφεντάκης, 1992:57).¹³²

Η περιβαλλοντική τέχνη, έχει συμβάλλει σημαντικά στη βελτίωση της κατανόησης και της ευαισθητοποίησης απέναντι στα περιβαλλοντικά προβλήματα, τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο. Προσελκύει το ενδιαφέρον όλο και περισσότερων καλλιτεχνών επιδεικνύοντας πρωτοποριακά έργα που έχουν αφήσει το αποτύπωμά τους στην ιστορία της τέχνης και αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της. Σε συγκεκριμένες περιπτώσεις μάλιστα, έχει βοηθήσει στο να ξεκινήσουν να εφαρμόζονται νέες πολιτικές και να υλοποιούνται παράλληλα πρακτικά σχέδια, όπως η δημιουργία εθνικών πάρκων, περιβαλλοντικών περιορισμών και έργων αποκατάστασης.

Μετά από μια μακρά πορεία η περιβαλλοντική τέχνη σήμερα θέτει στο επίκεντρο της καλλιτεχνικής ματιάς και του προβληματισμού τη σύγχρονη απομόνωση και αποξένωση του ανθρώπου από την Φύση, τις προεκτάσεις αυτού του φαινομένου, την εκ νέου αναζήτηση των ισορροπιών και τον επαναπροσδιορισμό της σχέσης του με αυτή. Οι οικολογικοί καλλιτέχνες σε αντίθεση με την αδιατάρακτη ακρίβεια της επιστήμης, επιδιώκουν να αποδομήσουν την έπαρση του ανθρώπινου είδους αναφορικά με το περιβάλλον από το οποίο εξαρτώνται για την επιβίωσή τους και να υπογραμμίσουν την ύπαρξη της αβεβαιότητας, του εφήμερου και του τυχαίου ως κομμάτια της ζωής. Ωστόσο, η περιβαλλοντική τέχνη δεν αφορά μόνο τους καλλιτέχνες, αλλά και τον καθένα που μπορεί να συμμετέχει σε αυτή είτε ως απλός παρατηρητής είτε ως δημιουργός.

¹³²http://main.ekke.gr/estia/Cooper/Praktika_Synedrio_Evgenidio/Files/Text_files/III_Paralliles_Sinedries/Eisigisei/s/Stathopoulou_eisigisi.pdf

1.18 Παραδείγματα περιβαλλοντικής Τέχνης [ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι]

Απ' όσο γνωρίζω, κανένας δεν έχει ερευνήσει κατά πόσο η τέχνη μπορεί να κάνει τη διαφορά, αλλά οι άνθρωποι μου λένε ότι η δουλειά μου τους έχει εμπνεύσει να γίνουν πιο ενεργοί στην καθημερινότητά τους για την προστασία του περιβάλλοντος.

Bonita Ely

Ο αριθμός των καλλιτεχνών και καλλιτεχνιδών (eco-artists) που έχουν δημιουργήσει έργα για το περιβάλλον είναι εξαιρετικά υψηλός και δεν είναι εφικτό να αναφερθούν στη συγκεκριμένη μελέτη.¹³³ Θα ήταν παράληψη όμως να μην υπάρξει αναφορά στον Joseph Beuys, έναν πρωτοπόρο ακτιβιστή καλλιτέχνη με βαθιά οικολογική και πολιτική συνείδηση. Κατά την άποψή του η κοινωνία έχει τραυματιστεί απ' τον υλισμό, την λογικοκρατία και την επιστημοσύνη και επιδίωξε μέσω της τέχνης του την κοινωνική θεραπεία αυτού του τραύματος. «Η επανάσταση είμαστε εμείς» είναι μία από τις χαρακτηριστικές φράσεις του που έμειναν χαραγμένες στην ιστορία. Ο Beuys είχε πρότεινε ένα νέο τρόπο αντίληψης της τέχνης, κατά την οποία «κάθε άνθρωπος είναι καλλιτέχνης», ανέπτυξε την ιδέα της κοινωνικής γλυπτικής κατά την οποία «Ο Άνθρωπος είναι το κέντρο του έργου τέχνης. Αυτός είναι το γλυπτό, ένα γλυπτό προικισμένο με σκέψη, ευαισθησία και θέληση».

Ο Joseph Beuys δημιούργησε ένα από τα πιο σημαντικά έργα της ευρωπαϊκής πρωτοπορίας στο Kassel της Γερμανίας. Αρχικά, συγκέντρωσε 7.000 στήλες βασάλτη ύψους 120 εκατοστών, οι οποίες ξεφορτώθηκαν μπροστά από το Friderizianum στο Kassel. Καθώς φυτευόταν κάθε δέντρο, συνδυαζόταν με έναν στύλο βασάλτη. Στη διάρκεια του χρόνου άλλαζαν μορφή οι σχέσεις μεταξύ των μεγεθών: οι ογκόλιθοι από βασάλτη παρέμεναν σταθεροί στο μέγεθος, ενώ τα δέντρα αναπτύσσονταν (Σταθοπούλου & Πολυχρονάτου, 2009). Με το project 7000 βελανιδιές (εικ.19,20) επιδίωξε την επανασύνδεση των κατοίκων με τη φύση και την ανάπτυξη της οικολογικής τους συνείδησης, συμβάλλοντας στην περιβαλλοντική διαμόρφωση της κοινωνίας. «Πιστεύω», ανέφερε, «ότι το φύτεμα αυτών των βελανιδιών είναι απαραίτητο όχι μόνο σε βιοσφαιρικούς όρους, όπως για παράδειγμα στο περιεχόμενο της ουσίας της οικολογίας, αλλά ότι θα αναπτύξει την οικολογική συνείδηση, θα την ανεβάσει αυξανόμενα στα χρόνια που θα έρθουν, γιατί δεν θα σταματήσουμε ποτέ να φυτεύουμε» (Kastner & Wallis, 2005). Πρότεινε να εφαρμοστεί μια διαδικασία «εξανθρώπισης» του ανθρώπου και θεωρούσε πως η κρίση που κυριαρχεί σήμερα σε όλους τους τομείς της ζωής οφείλεται στο ότι ο άνθρωπος έχει αποξενωθεί από το φυσικό

¹³³ Η έρευνα της συγγραφέως σχετικά με την περιβαλλοντική τέχνη παρουσιάζεται με τη μορφή δημοσιεύσεων στη διαδικτυακή κοινότητα που δημιούργησε με τίτλο: [Τέχνη & Περιβάλλον](#).

κόσμο που τον δημιούργησε και που ωστόσο ενυπάρχει μέσα σε αυτόν και σε όλες τις ενέργειες του (Jordan, 2016).¹³⁴

Εικόνα 19. Joseph Beuys - 7000 Oaks (1982)

Εικόνα 20. Joseph Beuys - 7000 Oaks (όπως είναι το 2023), Κάσελ, 1976

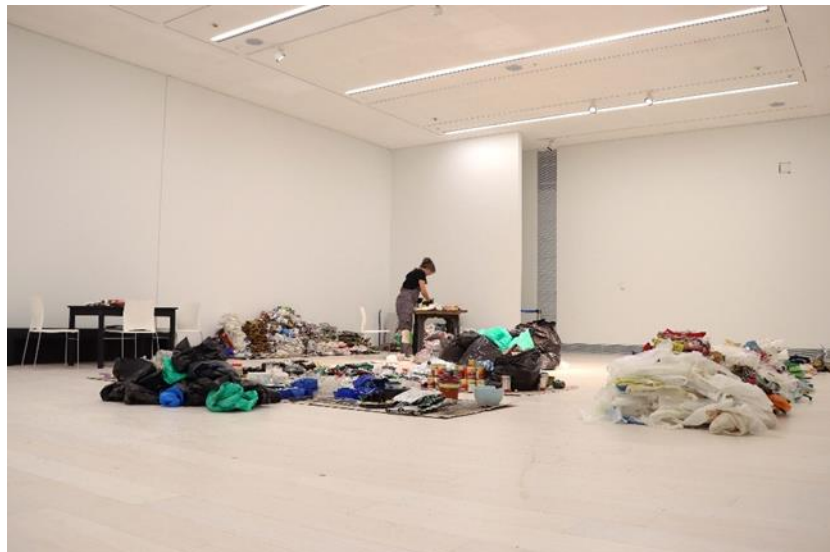
¹³⁴ [Appealing for an Alternative: Ecology and Environmentalism in Joseph Beuys' Projects of Social Sculpture \(seismopolite.com\)](https://seismopolite.com)

Εικόνα 21. Vik Muniz, Waste Land

Το ντοκιμαντέρ του Βραζιλιάνου καλλιτέχνη Vik Muniz με τίτλο “Waste Land” (2010) αφορά τη τέχνη και τις ζωές ανθρώπων που εργάζονταν στη διαλογή ανακυκλώσιμων αγαθών στο Jardim Gramacho, αυτό που κάποτε ήταν η μεγαλύτερη υπαίθρια χωματερή στο Rio de Janeiro. Η ταινία αφηγείται την ιστορία τους και την ιστορία του Vik Muniz ο οποίος χρησιμοποίησε μια ομάδα εργαζομένων από την τοποθεσία για να συμμετάσχουν στη σειρά του τόσο ως θέμα όσο και ως συνδημιουργοί. Με τη βοήθεια τους μεταμορφώνει φαινομενικά σκουπίδια και άλλα πεταμένα υλικά δημιουργώντας εκφραστικά πορτρέτα (εικ.21). Τα έργα που δημιουργήθηκαν όχι μόνο τους έδωσαν υπερηφάνεια και αξιοπρέπεια, αλλά εκτέθηκαν και πωλήθηκαν για να τους παρέχουν χρήματα για να βελτιώσουν τη ζωή τους και τον κόσμο γύρω τους.

ARTIST AT WORK JENNIFER NELSON [Παράρτημα II]

Εικόνα 22. Waste (Inheritance) [Απόβλητα (Κληρονομιά)], 2022,
Μια δημόσια πραγμάτευση του αποθνήσκοντος- ΕΜΣΤ, Photo by Anna Primou

Όλο το 2021 η Jennifer Nelson μάζευε τις χρησιμοποιημένες συσκευασίες και τα στέρεα απόβλητα της οικογένειάς της, όπως πλαστικά, μπουκάλια και χαρτιά. Στο τέλος, ο όγκος και η μάζα των σκουπιδιών, που συνέλεξε, ξεπέρασαν κατά πολύ τον όγκο και το βάρος της ίδιας. Το 2022 και για 6 μήνες, η Nelson μέσα στο Project Room του Εθνικού Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης (εικ.22), δημιουργούσε με αυτά τα υλικά απορρίμματα γλυπτικές μορφές που να μπορεί να τις φοράει στο σώμα της και να τις κουβαλά μαζί της. Η διαδικασία αυτή αντιπαράβαλλε ευθέως τα υλικά απόβλητα ενός ατόμου με τη σωματική του κλίμακα. Αποτέλεσε επίσης μια μορφή λογοδοσίας του σύγχρονου τρόπου ζωής. Οι αρχαιολόγοι μελετούν τα απορρίμματα κάθε εποχής για να ανακαλύψουν τον τρόπο ζωής των ανθρώπων στο παρελθόν. Τι μήνυμα στέλνουν τα απορρίμματα μας για τον τρόπο ζωής μας στις επόμενες γενιές;

Το κοινό ήταν ευπρόσδεκτο στο προσωρινό εργαστήριο, που βρίσκεται μέσα στο Project Room, για να γίνει μάρτυρας της δημιουργικής διαδικασίας, για να εξετάσει και να χρησιμοποιήσει δημιουργικά αυτά τα υλικά ή απλώς για να καθίσει και να συζητήσει γι' αυτά. Στο πλαίσιο της πρακτικής της, η καλλιτέχνης μελέτησε τον κύκλο ζωής αυτών των υλικών και την περιβαλλοντική κληρονομιά τους, το κόστος της οποίας θα αποτιμηθεί στο μέλλον. Η Νέλσον θεωρεί ότι αυτά τα υλικά αποτελούν ένα συλλογικό γλυπτό, το οποίο για να κριθεί απαιτεί να εξετάσουμε τις συνέπειες της χρήσης των υλικών

καθ' όλη τη διάρκεια του κύκλου ζωής τους. Το έργο μας καλεί να αναλογιστούμε τις συνέπειες των συνηθειών μας –αποτέλεσμα της καταναλωτικής κουλτούρας – να αποκτήσουμε συναίσθηση των καταναλωτικών μας συνηθειών που γίνονται απερίσκεπτα.

Το έργο της Nelson μας προέτρεψε να κοιτάξουμε εκ νέου την ύλη επιστρατεύοντας μια ολιστική προσέγγιση ή την πολλαπλή ενεργοποίηση της συλλογικής συνείδησης. Αυτή η συσσωρευμένη μάζα — τα σκουπίδια— είναι η κληρονομιά που αφήνουμε στο μέλλον.¹³⁵

1.19 Περιβαλλοντική εκπαίδευση

Δεν είσαι ποτέ πολύ μικρός για να κάνεις τη διαφορά.

Greta Thunberg

«Η περιβαλλοντική εκπαίδευση όπως εννοείται σήμερα διεθνώς είναι καρπός της συνειδητοποίησης του οικολογικού προβλήματος και του κοινωνικού αιτήματος για τη λύση των προβλημάτων, όπως αυτά αναπτύχθηκαν στο σύνολο τους από το οικολογικό κίνημα» (Φλογαΐτη 2011). Η Εκπαίδευση για την Αειφόρο Ανάπτυξη (Education for Sustainable Development) είναι μετεξέλιξη της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης (ΠΕ) αλλά έχει ευρύτερο προσανατολισμό, καθώς συμπεριλαμβάνει και άλλες θεματικές ενότητες όπως η εκπαίδευση για την ειρήνη, τα ανθρώπινα δικαιώματα και τη διαφορετικότητα και η εκπαίδευση για την υγεία.

Τα τελευταία χρόνια πλήθος προγραμμάτων περιβαλλοντικής εκπαίδευσης εφαρμόζονται στα σχολεία όλων των βαθμίδων. Ωστόσο παρά τις νομοθετικές ρυθμίσεις του Υπουργείου Παιδείας, τα αποτελέσματα δεν είναι τα αναμενόμενα. Όπως αναφέρθηκε νωρίτερα η πληροφόρηση σχετικά με την περιβαλλοντική κρίση και τη κλιματική αλλαγή προκαλεί δυσάρεστα συναισθήματα τα οποία οδηγούν στην απάθεια και στην αποστροφή. Οι μελέτες δείχνουν πως οι εκπαιδευτικοί συνήθως προσεγγίζουν το θέμα επιφανειακά, μη ολιστικά, σε Μίκρο- επίπεδο, εστιάζοντας σε θέματα του φυσικού περιβάλλοντος και όχι στη διερεύνηση της ανθρώπινης δραστηριότητας και τον τρόπο με τον οποίο σχετίζεται με την δημιουργία των περιβαλλοντικών προβλημάτων. Επιπλέον το Αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών είναι τόσο

¹³⁵ <https://www.emst.gr/exhibitions/jennifer-nelson-artist-at-work>
<https://www.emst.gr/category/blog>

επιβαρυνόμενο με τα υπόλοιπα γνωστικά αντικείμενα που δεν αφήνει χώρο στα περιβαλλοντικά προγράμματα τα οποία είναι προαιρετικά.

Δυστυχώς η καπιταλιστική κοινωνία και η τεχνολογική εξέλιξη δεν απομάκρυνε τους ανθρώπους μόνο από τη φύση αλλά και από κάθε τι δημιουργικό. Η ικανότητά μας να κατανοούμε πράγματα με τις αισθήσεις έχει ατονήσει και αχρηστευτεί (Arnheim, 2005, σελ. 13). Για να αντιμετωπιστεί η περιβαλλοντική κρίση πρέπει τα άτομα «να αναπτύξουν “εργαλεία” για τη διερεύνηση του κόσμου και τον ρόλο του ανθρώπου μέσα σε αυτόν με τρόπο κριτικό, αναλυτικό και συνθετικό. Με άλλα λόγια να είναι σε θέση να προσεγγίζουν και να κατανοούν τον κόσμο με συστημική και κριτική σκέψη» (Δημητρίου 2014).

Σύμφωνα με τον Flowers (2012), τα παιδιά απομονώνονται όλο και περισσότερο από το φυσικό περιβάλλον, καθώς ο σύγχρονος τρόπος ζωής, με τα ψηφιακά μέσα και τη τεχνολογία, κρατά τα παιδιά μέσα στο σπίτι. Γι' αυτό τον λόγο ο ρόλος της τέχνης στην εκπαίδευση και στην περιβαλλοντική εκπαίδευση είναι ιδιαίτερα σημαντικός. Διεγείρει τις αισθήσεις και καλλιεργεί την παρατήρηση, τη ενσυναίσθηση, τη μη λεκτική επικοινωνία και τη κοινωνική αλληλεπίδραση και σε αντίθεση με τα παραδοσιακά προγράμματα διδασκαλίας (Wikstrom, 2011). Τα συναισθήματα καθοδηγούν τις αποφάσεις και καλλιεργούν τη συναισθηματική σύνδεση. Όταν μια μαθησιακή εμπειρία περιλαμβάνει συναίσθημα, η εμπειρία γίνεται προσωπική, συναρπαστική και αξέχαστη και ταυτόχρονα ο εγκέφαλος καταγράφει τη μνήμη της εμπειρίας ως πιο σημαντική (Παπαβασιλείου et al, 2020).¹³⁶

Η τέχνη προσφέρει καινοτόμες προσεγγίσεις για την αντιμετώπιση των προβλημάτων της αειφορίας και διευκολύνει τη συλλογική συζήτηση και τη βιωματική μάθηση. Προσεγγίζει το περιβαλλοντικό πρόβλημα μέσω της εικόνας με ένα λιγότερο ανώδυνο τρόπο και ενθαρρύνει το όραμα για έναν βιώσιμο κόσμο και την ελπίδα για το μέλλον. Ο Greene (1995) αναφέρθηκε σε αυτήν την εξουσία ως «κοινωνική φαντασία», δηλαδή στην ικανότητα να επινοήσει οράματα για το τι πρέπει να είναι και τι θα μπορούσε να είναι η κοινωνία που ζούμε. Έχει τη δύναμη να μετατρέψει τη θλίψη σε χαρά και ενδυνάμωση. Ο Eisner (2002), αναγνώρισε την ομοιότητα μεταξύ των τεχνών και των επιστημών: *αυτό κάνουν οι επιστήμονες και οι καλλιτέχνες, αντιλαμβάνονται αυτό που είναι, αλλά φαντάζονται τι μπορεί να είναι και στη συνέχεια χρησιμοποιούν τις γνώσεις τους, τις τεχνικές δεξιότητές τους και την ευαισθησία τους για να επιδιώξουν αυτό που έχουν φανταστεί.*

Η τέχνη μπορεί να γεφυρώσει το χάσμα ανάμεσα στη θεωρία και στην πράξη και να μεταβάλει τις κοινωνικές αναπαραστάσεις των παιδιών μέσω της δημιουργικότητας και της φαντασίας. Η ανάπτυξη της φαντασίας θεωρείται θεμελιώδες στοιχείο της διεργασίας της μάθησης. Η αισθητική εμπειρία σύμφωνα

¹³⁶ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ: Άρθρο στο IJAEDU- Διεθνές ηλεκτρονικό περιοδικό των εξελίξεων στην εκπαίδευση · Δεκέμβριος 2020 DOI: 10.18768/ijaedu.819417

με τον John Dewey στο έργο του *Art as Experience*, αποτελεί το κατεξοχήν μέσο για την ανάπτυξή της. Τα έργα τέχνης, δεν έχουν απλώς μια φυσική υπόσταση αλλά έχουν και μια φανταστική διάσταση που τους προσδίδει ο καλλιτέχνης. Για να κατανοήσουμε τα νοήματά τους απαιτείται η αξιοποίηση της φαντασίας μας. Έτσι η αισθητική εμπειρία αποτελεί σημαντική «*πρόκληση για σκέψη*» καθώς είναι ευρύτερη και βαθύτερη από τις συνήθεις εμπειρίες που αποκτούμε από την πραγματικότητα (Dewey, 1934; 1980).

Η φαντασία είναι απαραίτητη για να αναδημιουργήσουμε αφηγήσεις για το πώς μπορούμε να ζήσουμε σε ένα βιώσιμο μέλλον. Η τέχνη απελευθερώνει δημιουργικότητα και φαντασία. Αναπτύσσει νέα γνωστικά πρότυπα και συναισθήματα φροντίδας και ενδιαφέροντος για τους άλλους. Η δημιουργικότητα αποτελεί μια *εγγενώς κοινωνική πράξη* (Brand & Eagleman, 2020:34) και είναι «σήμερα τόσο σημαντική για την εκπαίδευση όσο και ο αλφαριθμητισμός» όπως είπε χαρακτηριστικά σε μία ομιλία του ο Ken Robinson.¹³⁷ Η πραγματική δουλειά του σχολείου είναι να εκπαιδεύσει τους μαθητές μας να ανασχηματίσουν τις πρώτες ύλες του κόσμου και να γεννήσουν νέες ιδέες (Brand & Eagleman, 2020:204).

Οι άνθρωποι πρέπει να σκέφτονται καινοτόμα για να αντιμετωπίσουν τις μελλοντικές προκλήσεις που σχετίζονται με το περιβάλλον. Η δημιουργική σκέψη, επομένως, θεωρείται η κεντρική ικανότητα της σκέψης και της μάθησης για το περιβάλλον και τα τρέχοντα περιβαλλοντικά ζητήματα για την αντιμετώπισή τους (Stoll et al., 2021).¹³⁸ Και όμως, η δημιουργικότητα απουσιάζει εκπληκτικά από τις θεωρίες της κοινωνικής αλλαγής. Σε προγενέστερη μελέτη της σχετικά με τα έμφυλα στερεότυπα στην εκπαίδευση, η ερευνήτρια είχε οδηγηθεί στο συμπέρασμα ότι σημαντικός ανασταλτικός παράγοντας της δημιουργικότητας είναι οι έμφυλες ανισότητες (Μυλωνά, 2022).

Επιβάλλεται να διασαφηνιστεί σε αυτό το σημείο ότι δεν αναφερόμαστε σε μία ατομιστική δημιουργικότητα συνδεδεμένη με τον καπιταλισμό και τον καταναλωτισμό αλλά σε μία κοινωνικοπολιτισμική θεώρηση αυτής. Μια τέτοια δημιουργικότητα βασισμένη στην τέχνη, συμβάλλει στην κοινωνική αλλαγή, βασίζεται στις κοινωνικές σχέσεις και αλληλεπιδράσεις ενώ τις μεταμορφώνει. Εάν, σε συμφωνία με τον Edelman (1995:7), μπορούμε να πούμε ότι «η τέχνη *δημιουργεί* πραγματικότητες και κόσμους», τότε *αλλάζει* επίσης αυτές τις πραγματικότητες και τους κόσμους συμπεριλαμβάνοντας περισσότερες προοπτικές σε αυτούς και εμπνέοντας δημιουργική δράση (Shusterman, 2009).

¹³⁷ Ο Κεν Ρόμπινσον ήταν συγγραφέας και σύμβουλος σε θέματα εκπαίδευσης και καλλιτεχνικής παιδείας. Το συγκεκριμένο απόσπασμα είναι από την ομιλία του με τίτλο «*Τα σχολεία σκοτώνουν τη δημιουργικότητα*» σε συνέδριο του Ted το 2006: https://www.ted.com/talks/sir_ken_robinson_do_schools_kill_creativity?language=en

¹³⁸ Στο: Εισαγωγή στην Έρευνα με βάση την Τέχνη, Patricia Leavy, Δίσιγμα, 2021

1.20 Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις στην εκπαίδευση

Οι σύγχρονες κοινωνιολογικές προσεγγίσεις για μια *εκπαίδευση του μέλλοντος*, μιλούν για ένα *ανοιχτό σχολείο*, προσανατολισμένο στην κοινωνία. Ολοένα και περισσότεροι σύγχρονοι παιδαγωγοί και κοινωνιολόγοι της εκπαίδευσης υποστηρίζουν πως το σχολείο, αν θέλει να ανταποκριθεί στις προκλήσεις των καιρών, θα πρέπει να βγει από τα στενά του όρια, να ανοιχτεί στην κοινωνία και κυρίως να έρθει σε διάδραση με τον πολιτισμό και τις πολιτισμικές δράσεις της ευρύτερης κοινωνίας στην οποία ανήκει.

Ο John Dewey (1982), ο θεμελιωτής της Νέας Εκπαίδευσης, στο κείμενο του με τίτλο: *Το σχολείο και η Κοινωνία*, υποστηρίζει την ένταξη του σχολείου στο κοινωνικό σύνολο και την ανάπτυξη στα αυριανά μέλη της κοινωνίας ενός πνεύματος της κοινοτικής ζωής. Η αντίληψη της μάθησης ως δράσης και διάθεσης για κοινή δημιουργία και παραγωγή που βασίζεται στην ιστορική ερμηνεία της εξέλιξης του ανθρώπου, την συγκινησιακή ερμηνεία της φύσης και της Τέχνης αποδίδουν στο σχολείο την κοινωνική του διάσταση (Ζήση, 2019).

Ο Freire, βασικός θεμελιωτής της *Κριτικής Παιδαγωγικής* υποστήριξε ότι η εκπαιδευτική διαδικασία αποτελεί πολιτική πράξη. Η *Κριτική Παιδαγωγική* είναι μία παιδαγωγική θεωρία και πρακτική η οποία προωθεί την ισότιμη συμμετοχή και παρέχει στους μαθητές την ικανότητα του κριτικού αναστοχασμού και της κριτικής αυτενέργειας συνδέοντας τη μάθηση με την κοινωνική αλλαγή (Freire, 2009). Στο κλασικό έργο του P. Freire (1974) *Η αγωγή του καταπιεζόμενου*, η παιδαγωγική διαδικασία ενώνει τη σκέψη με τη δράση για να οδηγήσει τους καταπιεσμένους της κοινωνίας στο δρόμο προς την κριτική συνειδητοποίηση των βαθύτερων αιτιών της ανισότητας, της αλλοτρίωσης και της εξάρτησης (Ζήση, 2019). Κατά τον Freire στην λεγόμενη *προβληματίζουσα εκπαίδευση* ο εκπαιδευτικός λειτουργεί ως πομπός και ο μαθητής ως παθητικός δέκτης των συνθηκών, χωρίς καμία συνείδηση. Η "αποταμιευμένη" αντίληψη της εκπαίδευσης αδρανοποιεί την δυναμική των μαθητών να παράγουν και ως εκ τούτου αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης είναι να ενισχύονται τα συμφέροντα των καταπιεστών, δίνοντας για ακόμα μία φορά ταξική απόχρωση στο ρόλο της εκπαίδευσης (Περράκη, 2007: σελ 46-47). Η παιδαγωγική του Freire υπογραμμίζει την ανάγκη να υπάρχει ένα ηθικό κίνητρο της γνώσης. Η αποφυγή της αναπαραγωγής της κατεστημένης γνώσης και της ιδεολογίας μέσα από μια εμπειρικά στέρα θεωρία υποστηρίζει σίγουρα ένα πρόγραμμα μιας κοινωνικά χειραφετητικής και ελευθεριακής επιστήμης (Χτούρης, 2022:38).

Αντίστοιχα και η Παιδαγωγική Freinet, αποτελεί μια παιδαγωγική φιλοσοφία με πολιτικό εκπαιδευτικό όραμα. Σύμφωνα με τον μεταρρυθμιστή παιδαγωγό Freinet, ιδρυτή του *Μοντέρνου Σχολείου*, το σχολείο πρέπει να είναι *σχολείο του λαού*.¹³⁹ Με τον Freinet γεννιέται μια Λαϊκή Παιδαγωγική, παιδοκεντρική,

¹³⁹ Σ. Φρενέ, *Το σχολείο του λαού*, 1969

ελεύθερη από πρακτικές χειραγώγησης, αντιπολεμική και αντιρατσιστική που κυοφορεί μακροπρόθεσμα μια πιο ειρηνική, δημοκρατική και δίκαιη κοινωνία. Στην Παιδαγωγική Freinet, οι μαθητές μαθαίνουν μέσα από την εμπειρία, την λεγόμενη από τον Freinet *ψηλαφητή διερεύνηση* και *φυσική* μέθοδο μάθησης με έμφαση στα ενδιαφέροντα και τις ευαισθησίες τους. Η σχολική τάξη κατά τα πρότυπα της Παιδαγωγικής Freinet λειτουργεί ως κοινότητα, ξεπερνάει τα όρια του σχολείου και η μαθησιακή διαδικασία προκύπτει από τη συνέργεια των δασκάλων, των γονέων, των καλλιτεχνών, των ΜΜΕ, και των δικτύων της πόλης. Η μαθησιακή διαδικασία είναι έτσι διαμορφωμένη έτσι ώστε να επιτρέπουν την ολόπλευρη και φυσική ανάπτυξη των παιδιών, του κιναισθητικού, συναισθηματικού, δημιουργικού και γνωστικού δυναμικού τους, και την καλλιέργεια όλων των τύπων νοημοσύνης μέσα από ομαδικές αλλά και ατομικές δράσεις-εργασίες.

Όπως υποστηρίζει ο Bourdieu, μέσα από τη συλλογιστική του, το σχολείο είναι αλληλένδετο με τον πολιτισμό, γι' αυτό προτείνει πως πρέπει να μεταβληθούν οι προτεραιότητες και οι ιεραρχήσεις και από σχολείο βαθμοθηρίας να μετασηματιστεί σε σχολείο πολιτισμού και έρευνας. Για τον Bourdieu (1999: 65) *το σχολικό σύστημα δεν είναι ιδεολογικός μηχανισμός αλλά πεδίο. Μπορεί οι μαθητές να εισέρχονται στο σχολείο με κάποιο habitus, την έξη, που έχουν κληρονομήσει μέσω της ωσμωτικής διαδικασίας κοινωνικοποίησης στην οικογένεια τους, όμως το σχολείο μπορεί να προσθέσει σε αυτή την έξη, να την τροποποιήσει, να την αξιολογήσει θετικά ή αρνητικά, ή, τέλος, να σταθεί εντελώς αδιάφορο απέναντί της.*¹⁴⁰ Πίστευε πως μέσω μιας ορθολογικής παιδαγωγικής το σχολείο θα μπορούσε να εξουδετερώσει τις κοινωνικές ανισότητες. Θεωρούσε πως για τα άτομα που προέρχονται από τα λιγότερο προνομιούχα στρώματα, το σχολείο παραμένει η μία και μοναδική οδός πρόσβασης στην κουλτούρα γι' αυτό πρότεινε μια διαφορετική πολιτική εκπαίδευσης που δεν θα έχει στόχο τη βαθμοθηρία και τη στείρα γνώση, αλλά την καλλιέργεια του πολιτισμού και της έρευνας. Το σχολείο και ο πολιτισμός είναι δύο επάλληλοι κύκλοι, κατά τον Bourdieu όπου ο ένας αναπτύσσεται μέσα στον άλλο και τον τροφοδοτεί.¹⁴¹

Κατά τον Bourdieu κάθε παιδαγωγική δράση είναι αντικειμενικά μια συμβολική βία καθώς αποτελεί επιβολή μιας πολιτισμικής αυθαιρεσίας από μια αυθαίρετη εξουσία (Bourdieu & Passeron, 2014: 30).¹⁴² Στο βιβλίο του με τίτλο *Για την εκπαίδευση του μέλλοντος* ο Bourdieu υποστηρίζει ότι πρέπει να χρησιμοποιούνται από το δημοτικό όλα τα μέσα για να δίνονται σε όλα τα παιδιά εμπειρίες ή υποκατάστατα αυτών των εμπειριών τις οποίες τα παιδιά των προνομιούχων τάξεων οφείλουν στην οικογένειά τους. Αυτό προϋποθέτει ότι θα παρέχονται στους διδάσκοντες τα θεσμικά και υλικά μέσα (και ιδιαίτερα στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση στους καθηγητές ιστορίας φιλολογικών και καλλιτεχνικών

¹⁴⁰ Στο βιβλίο: Οι ΚΛΗΡΟΝΟΜΟΙ οι φοιτητές και η κουλτούρα, 1996, Καρδαμίτσα

¹⁴¹ [Σχολείο και πολιτισμός: οι απόψεις και προτάσεις του Pierre Bourdieu | ΚΡΙΤΙΚΗ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ \(criticeduc.blogspot.com\)](http://criticeduc.blogspot.com)

¹⁴² Κατά τον Bourdieu συμβολική βία είναι κάθε εξουσία που κατορθώνει να επιβάλει σημασίες ακόμα και να τις επιβάλλει ως νόμιμες συγκαλύπτοντας τις σχέσεις δύναμης στις οποίες θεμελιώνεται η δύναμη της (Bourdieu & Passeron, 2014: 30)

μαθημάτων) για να φέρουν όλα τα παιδιά σε επαφή με τα πολιτιστικά έργα και με τις άλλες όψεις της σύγχρονης κοινωνίας (οργανωμένες επισκέψεις μουσείων, μνημείων, γεωγραφικά και ιστορικά ταξίδια οργανωμένες συχνή επίσκεψη στο θέατρο, προβολή σλάνιτς, δίσκων κ.λπ.)(Bourdieu, 2004:73-74). Με αυτό το πνεύμα η καλλιτεχνική διδασκαλία, με την έννοια της σε βάθος διδασκαλίας κάποιας καλλιτεχνικής πρακτικής, ελεύθερα και ηθελημένα επιλεγμένη, θα μπορούσε να ανακτήσει εξέχουσα θέση (Bourdieu, 2004:96).

Συμπερασματικά, ενώ το κυρίαρχο μοντέλο της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης βασίζεται στην επικράτηση της επιστημονικής γνώσης για τα περιβαλλοντικά προβλήματα, με στόχο αυτή η γνώση να οδηγήσει σε αλλαγή συμπεριφοράς, οι σύγχρονες μελέτες και έρευνες αναδεικνύουν την ανάγκη για την επικράτηση μιας προσέγγισης της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης η οποία στηρίζεται περισσότερο στο συναισθηματικό κόσμο, και βασισμένη στην τέχνη επιχειρεί να εμπλέξει τα παιδιά στα περιβαλλοντικά ζητήματα (Guveritz, 2000, Engel, 1991, Adams, 1991, Hansen-Moller και Taylor, 1991, Snow, 1991, Τσεβρένη, 2008, Τσεβρένη κ.ά. 2008). Η χρήση της τέχνης σε εκπαιδευτικά προγράμματα για την ενίσχυση της επαφής των παιδιών με τη φύση συμβάλλει στην ανάπτυξη της αυτοπεποίθησης και τη ελευθερίας στην έκφραση (Snow, 1991). Σύμφωνα με την Engel (1991), η βίωση του περιβάλλοντος μέσα από μία καλλιτεχνική προσέγγιση βοηθά τα παιδιά να συσφίξουν τη σχέση τους με το περιβάλλον και να εμβαθύνουν τη γνώση τους γι' αυτό. Η τέχνη συμβάλλει ουσιαστικά στην ανάπτυξη της σχέσης των παιδιών με το περιβάλλον, καθώς καλλιεργεί μέσα από μία συναισθηματική προσέγγιση την οικειοποίηση και την ανάπτυξη δεσμού με το χώρο (Adams, 1991).

Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση μέσω της Τέχνης, απόρροια του κινήματος της Περιβαλλοντικής Τέχνης, καλλιεργεί την περιβαλλοντική ευαισθητοποίηση μέσω της τέχνης, αντικρούοντας την παραδοσιακή και μονοδιάστατη επιστημονική προσέγγιση (Conkey & Green, 2018). Η Τέχνη ως εργαλείο γίνεται γέφυρα στην δημιουργία μιας νέας σχέσης μεταξύ περιβάλλοντος και ανθρώπου, με στόχο μία βιώσιμη συνύπαρξη καθώς και την αποκατάσταση του περιβάλλοντος με καλλιτεχνικούς τρόπους (Greenmuseum.org, 2016). Η Inwood (2008) χαρακτηρίζει την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση μέσω της Τέχνης ως μία καινοτόμο διαδικασία που ισορροπεί μεταξύ των παραδοσιακών προσεγγίσεων της εκπαίδευσης της επιστήμης με τις πιο σύγχρονες που αφορούν την καλλιτεχνική εκπαίδευση και την δημιουργικότητα.

Η έρευνα της Inwood (2013) βασίζεται στη βασική ιδέα ότι η καλλιτεχνική εκπαίδευση μπορεί και πρέπει να χρησιμοποιηθεί για την ενίσχυση του *περιβαλλοντικού αλφαριθμητισμού*. Η ανάπτυξη αυτής της μορφής αλφαριθμητισμού θεωρείται απαραίτητη για τη συνεχή ύπαρξη της ανθρώπινης ζωής στον πλανήτη. Προσφέρει έναν δυναμικό τρόπο ενίσχυσης της δύναμης της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης παρέχοντας εναλλακτικά μέσα για την επέκταση του περιβαλλοντικού αλφαριθμητισμού των μαθητών. Η χρήση της τέχνης στην περιβαλλοντική εκπαίδευση μπορεί να συμβάλει στη δημιουργία ενός ελεύθερου και

ποιοτικού εκπαιδευτικού περιβάλλοντος, στην ανάπτυξη ενός συνεργατικού πνεύματος και επικοινωνίας.

Οι έννοιες της βιώσιμης ανάπτυξης ή ενός βιώσιμου μέλλοντος μπορούν να ενσωματωθούν ξανά στον κόσμο και στην διαδικασία μάθησης βασισμένη στην τέχνη (Ernstman & Wals 2013). Οι τέχνες μπορούν να παρέχουν το χώρο και τα μέσα για την εκπαίδευση αναφορικά με τα καίρια περιβαλλοντικά ζητήματα και της κλιματικής αλλαγής, μέσα από την συναισθηματική συμμετοχή, την προσωπική αντίληψη, την κριτική σκέψη, τον ενεργό ρόλο και το δημιουργικό οραματισμό (Lehtonen 2012, 2015a,b). Μέσω της τέχνης, ο ορθολογικός τρόπος σκέψης μπορεί να εμπλουτιστεί με υλικό που διεγείρει τη φαντασία τόσο σε επίπεδο υποσυνείδητου όσο και σε επίπεδο προ αισθητού, και αντίστροφα, η επιστημονική γνώση μπορεί να εμπνεύσει την καλλιτεχνική μάθηση και τις ερευνητικές διαδικασίες. Διαφορετικές καλλιτεχνικές προσεγγίσεις και μέθοδοι βασισμένες στην τέχνη μπορούν να βοηθήσουν σημαντικά την εκπαίδευση να υποστηρίξει την πολιτισμική αλλαγή, απαραίτητη για την επίτευξη της βιωσιμότητας (Μπότζη-Στεφούδη, 2019).

Ο Kant πρώτος εξήγησε ότι η αισθητική εμπειρία προσφέρει στον αποδέκτη τη δυνατότητα να αντιλαμβάνεται την εμπειρική πραγματικότητα με μια εναλλακτική, δημιουργική προοπτική. Ο Dewey υπογράμμισε το ρόλο που έχει η αισθητική εμπειρία στην ανάπτυξη της φαντασίας. Ο Gardner απέδειξε ότι η επαφή με την τέχνη είναι απαραίτητη για την καλλιέργεια του συνόλου των ειδών της νοημοσύνης. Ισχυρή τεκμηρίωση στις παραπάνω θεωρητικές προσεγγίσεις και δραστηριότητες προήλθε από τους μελετητές της επικοινωνίας στο Palo Alto, οι οποίοι εξετάζοντας μελέτες της λειτουργίας του εγκεφάλου απέδειξαν ότι η ολοκληρωμένη ανάπτυξη της προσωπικότητας προϋποθέτει να καλλιεργείται όχι μόνο η λογική, αλλά και η φαντασία, η διαίσθηση και η έκφραση των συναισθημάτων, πράγμα στο οποίο μπορεί τα μέγιστα να συμβάλει η επαφή με την τέχνη (Κόκκος, 2009). Επομένως για την αντιμετώπιση της περιβαλλοντικής κρίσης ο πολιτιστικός παράγοντας είναι εξίσου σημαντικός με τον οικονομικό και τον κοινωνικό. Διότι, ο πολιτισμός, όπως αυτός διαμορφώνεται από τον τόπο, το φυσικό τοπίο, το οποίο και καθορίζει σε πρώτο επίπεδο τις ηθικές και αισθητικές αξίες του ανθρώπου, αποτελεί το συνεκτικό ιστό ενός λαού, τις ρίζες του μέσα στον παγκόσμιο ιστό (Σταθοπούλου & Πολυχρονάτου, 2009).

Ο όρος *«Περιβαλλοντική εκπαίδευση βασισμένη στις τέχνες»* (art environmental education) χρησιμοποιήθηκε πρώτη φορά τη δεκαετία του 1990 από τη Φινλανδή δασκάλα τέχνης Meri-Helga Mantere η οποία την όρισε ως μία μορφή μάθησης που στοχεύει στην ανάπτυξη περιβαλλοντικής κατανόησης και υπευθυνότητας *«κάνοντας το άτομο πιο δεκτικό στις αισθητηριακές αντιλήψεις και παρατηρήσεις και χρησιμοποιώντας καλλιτεχνικές μεθόδους για να εκφράσει προσωπικές περιβαλλοντικές εμπειρίες και σκέψεις»* (Mantere, 1995).

Η περιβαλλοντική εκπαίδευση με βάση τις τέχνες (ΑΕΕ) συνδυάζει την καλλιτεχνική εκπαίδευση και την περιβαλλοντική εκπαίδευση σε ένα εγχείρημα. Η προσέγγιση έχει δύο βασικά χαρακτηριστικά. Το πρώτο είναι ότι αναφέρεται σε ένα συγκεκριμένο είδος περιβαλλοντικής

εκπαίδευσης που ξεκινά από μια καλλιτεχνική προσέγγιση, δηλαδή η τέχνη αποτελεί το σημείο εκκίνησης στην προσπάθεια εξεύρεσης τρόπων με τους οποίους οι άνθρωποι μπορούν να συνδεθούν με το περιβάλλον τους. Ένα δεύτερο θεμελιώδες χαρακτηριστικό είναι ότι η ΑΕΕ είναι μια από τις πρώτες σύγχρονες προσεγγίσεις συνένωσης της καλλιτεχνικής πρακτικής και της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης στην οποία οι επαγγελματίες έκαναν επίσης μια προσπάθεια να διατυπώσουν μια επιστημολογία.¹⁴³ Η περιβαλλοντική εκπαίδευση με βάση τις τέχνες αντιπροσωπεύει έναν άλλο τρόπο γνώσης ο οποίος δεν βασίζεται σε επιστημονικά δεδομένα αλλά σε συναισθήματα και αντιλήψεις.¹⁴⁴ Όπως είπε η Mantere χαρακτηριστικά: «Στοχεύω σε ένα άνοιγμα στην ευαισθησία, νέους και προσωπικούς τρόπους για να αρθρώσει και να μοιραστεί κανείς τις περιβαλλοντικές του εμπειρίες»

Το 1992 σε ένα συνέδριο InSEA στη Φινλανδία, η Mantere διατύπωσε πληρέστερα τη συγκεκριμένη φινλανδική προσέγγιση σε ένα διεθνές αναγνωστικό κοινό στο σημαντικό άρθρο της *"Οικολογία, Περιβαλλοντική Εκπαίδευση και Διδασκαλία της Τέχνης"*.¹⁴⁵ Εκεί διατύπωσε και την άποψη ότι η οικολογική σκέψη και δράση πρέπει να θεωρείται κατευθυντήρια αρχή όλης της εκπαίδευσης. Υποστήριξε ότι στην καλλιτεχνική εκπαίδευση, *το καλλιτεχνικό αποτέλεσμα δεν είναι τόσο σημαντικό, αλλά η επιδίωξη είναι να εμπλακούν συναισθηματικά οι μαθητές και να αναπτυχθεί η ικανότητά τους να βλέπουν τα ανθρωπογενή ίχνη στο τοπίο. [...] Τα ζητήματα των αξιών και του τρόπου ζωής, που εγείρονται από την οικολογική κρίση, μπορούν να προσεγγιστούν με καλλιτεχνικές μεθόδους, φτάνοντας σε κατά τα άλλα ανέφικτα πεδία εμπειρίας* (Mantere, 1995).

Καταλήγοντας, οι μελέτες αποδεικνύουν πως η καλλιτεχνική εκπαίδευση με βάση το περιβάλλον θα μπορούσε να χρησιμεύσει στην αισθητική συνειδητοποίηση και την περιβαλλοντική ευαισθητοποίηση, ωστόσο ελάχιστα τέτοια προγράμματα έχουν υλοποιηθεί παγκοσμίως.

1.21 Σύνοψη-συμπεράσματα

Η βιβλιογραφική ανασκόπηση στόχευσε στη διερεύνηση της περιβαλλοντικής κρίσης μέσα από ένα κοινωνιολογικό πρίσμα, έτσι ώστε να εντοπιστούν τα βαθύτερα κοινωνικά αίτια που εμποδίζουν την αλλαγή αντιμετώπισης της ύλης, της φύσης και του περιβάλλοντος. Από τη διερεύνηση του προβλήματος αναδύθηκαν κάποια σημαντικά συμπεράσματα.

Η περιβαλλοντική κρίση είναι μια κρίση βαθιά κοινωνική και πνευματική. Αποτελεί μια δυναμική διαδικασία που δημιουργεί κοινωνικές ταυτότητες και καθορίζει τους κοινωνικούς δεσμούς. Έχει τις

¹⁴³ [Arts-based environmental education \(wikipedia.net\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Arts-based_environmental_education)

¹⁴⁴ [The role of art in environmental education | etui](#)

¹⁴⁵ Το οποίο εμφανίστηκε στην έκδοση Του InSEA *Power of Images*, 1992/ Arts-based environmental education (wikipedia.net)

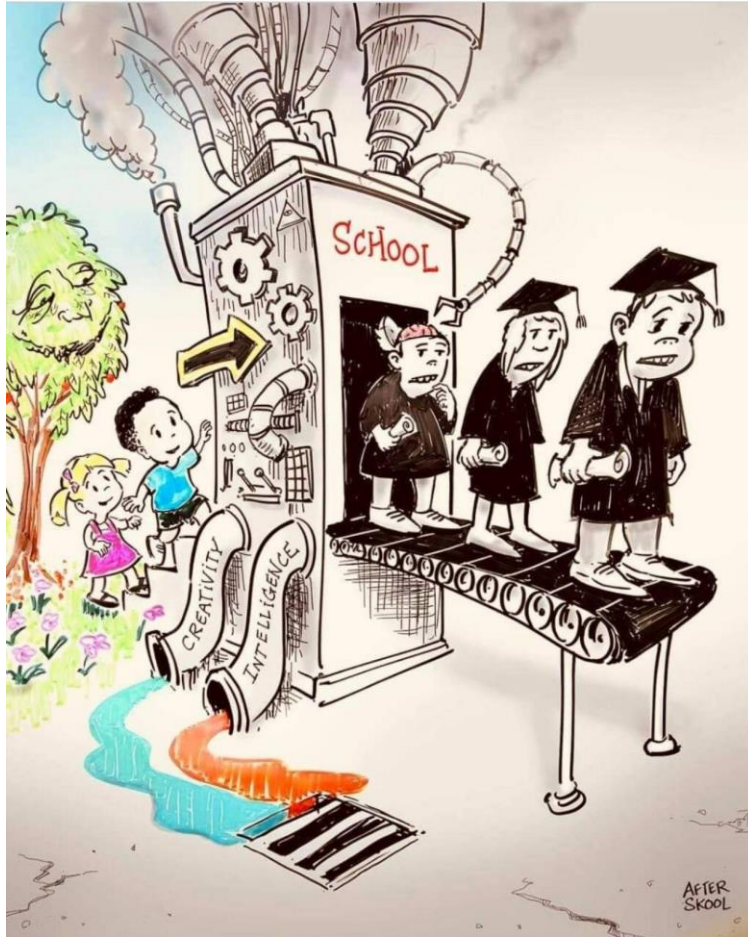
ρίζες της στην ίδια τη συγκρότηση της κοινωνίας όπως αυτή έχει διαμορφωθεί από τις σχέσεις εξουσίας του καπιταλιστικού συστήματος και η υπέρβασή της θα επέλθει μέσα από τη δημιουργία μιας νέας ισορροπίας μεταξύ φυσικού και κοινωνικού κόσμου, η οποία θα προκύψει από τη ριζική ανασυγκρότηση της κοινωνίας προς μια οικολογική κατεύθυνση.

Οι επιπτώσεις της περιβαλλοντικής κρίσης πλήττουν περισσότερο τις ευάλωτες κοινωνικά ομάδες και το γυναικείο φύλο. Η πλαστική ρύπανση αποτελεί μία από τις σημαντικότερες μορφές ρύπανσης και η ανακύκλωση δεν αποτελεί λύση στο πρόβλημα. Τα μέτρα που έχουν ληφθεί παγκοσμίως δεν έχουν φέρει τα επιθυμητά αποτελέσματα. Η υπέρβαση αυτής της κρίσης θα προκύψει μόνο μέσα από μία ριζική ανασυγκρότηση της κοινωνίας και τον προσανατολισμό της σε μία οικολογική κατεύθυνση. Απαιτούνται, θεσμικές, ηθικές και πνευματικές αλλαγές οι οποίες θα εξαλείψουν τη φτώχεια και τις ανισότητες και θα εξασφαλίσουν την κοινωνική δικαιοσύνη. Σύμφωνα με τον P. Bourdieu (2007), *για να αλλάξουμε τον κόσμο, πρέπει να αλλάξουμε τους τρόπους με τους οποίους κάνουμε τον κόσμο, δηλαδή τη θεώρηση του κόσμου και τις πρακτικές διεργασίες μέσω των οποίων οι ομάδες παράγονται και αναπαράγονται.*

Για να αφυπνιστεί και να ενεργοποιηθεί ο απλός πολίτης απαιτείται σωστή ενημέρωση και εκπαίδευση ώστε να αποκτήσει την εικόνα ενός ενεργού πολίτη με περιβαλλοντική συμπεριφορά και δράση. Ο πολίτης θα πρέπει να γνωρίζει τα καθήκοντα, τις υποχρεώσεις, αλλά και τα δικαιώματά του ώστε να αποτελέσει ενεργό μέλος της Κοινωνίας των Πολιτών. Αυτό προϋποθέτει μια ριζική αλλαγή του εκπαιδευτικού συστήματος το οποίο μέσω των στερεοτύπων και της στείρας γνώσης «ρομποτοποιεί» τους ανθρώπους και τους αποκόπτει από κάθε τι δημιουργικό, βιωματικό και επαναστατικό (εικ.23). Δημιουργεί πολίτες χωρίς κριτική σκέψη που δέχονται το πεπρωμένο τους αδιαμαρτύρητα νιώθοντας ανήμποροι να διεκδικήσουν την ελευθερία τους και ένα καλύτερο μέλλον.

Αυτές οι διαπιστώσεις είναι που κάνουν τον ρόλο της Τέχνης τόσο σπουδαίο. Η πρακτική της τέχνης είναι μία δημιουργική και κριτική διαδικασία κατά την οποία γίνονται άλματα φαντασίας σε αυτό που δεν γνωρίζουμε, καθώς αυτό μπορεί να οδηγήσει σε κρίσιμες ιδέες που μπορούν να αλλάξουν αυτό που γνωρίζουμε (Sullivan, 2011). Η τέχνη μπορεί να γεφυρώσει το χάσμα ανάμεσα στην επιστήμη και τη κοινωνία, στη θεωρία και την πράξη και να μεταφέρει την πληροφορία με έναν πιο απλό, άμεσο και ανώδυνο τρόπο μέχρι και στον τελευταίο πολίτη. Η τέχνη καλλιεργεί τη φαντασία και την καινοτόμο σκέψη και αυτό είναι πολύ σημαντικό καθώς όπως είπε χαρακτηριστικά και ο Αϊνστάϊν, «Τα προβλήματα δεν μπορούν να λυθούν με τον τρόπο σκέψης που τα δημιούργησε».

Συνοψίζοντας θα λέγαμε ότι η παραπάνω διερεύνηση οδηγεί στο συμπέρασμα πως για να αντιμετωπιστεί η οικολογική κρίση είναι απαραίτητο να υπάρξουν δομικές αλλαγές στην κοινωνία, την εκπαίδευση και τη θέση της τέχνης σε αυτές.

Εικόνα 23

2. ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ- ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

2.1 Σχέδιο

Υιοθετήθηκε ερευνητικό σχέδιο ποιοτικής μεθοδολογίας με την χρήση ερμηνευτικής φαινομενολογικής ανάλυσης ΕΦΑ. Ο λόγος που επιλέχθηκε η ΕΦΑ είναι για να διερευνηθούν σε βάθος οι σκέψεις και οι βιωμένες εμπειρίες των συνεντευξιζόμενων. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο θεμελιωτής αυτής της προσέγγισης Jonathan Smith (1997: 189), είναι «Μια προσπάθεια να ξεδιπλώσουμε τα νοήματα που κρύβονται στις [...] περιγραφές των ατόμων μέσω μιας διεργασίας ερμηνευτικής εμπλοκής με τα κείμενα και τις μετεγγραφές των συνεντεύξεων».

Η επιλογή της ημιδομημένης συνέντευξης ως ερευνητικό εργαλείο είχε ως στόχο την συλλογή όσο το δυνατόν καλύτερης ποιότητας εμπειρικού υλικού. Η ευελιξία που χαρακτηρίζει την ημιδομημένη συνέντευξη και η δυνατότητα προσαρμογής της στην ροή της συζήτησης (Ιωσηφίδης, 2003) αποτέλεσαν τα βασικά κριτήρια για την επιλογή της. Οι συμμετέχουσες και οι συμμετέχοντες είχαν την ευκαιρία να εκφράσουν ελεύθερα τις απόψεις τους σχετικά με το υπό μελέτη ζήτημα, ενώ η εξέλιξη της συνέντευξης μπορούσε να ελεγχθεί από την ερευνήτρια, ώστε να καλυφθούν όσο το δυνατόν πληρέστερα τα θέματα που θα ικανοποιούσαν τον σκοπό της έρευνας.

Για την συλλογή των ερευνητικών δεδομένων και τη διεξαγωγή των συνεντεύξεων συντάχθηκε ένας οδηγός συνέντευξης με ερωτήσεις ανοιχτού τύπου, οι οποίες θα μπορούσαν να δώσουν απαντήσεις στους βασικούς άξονες/ερωτήματα της μελέτης.

Ενδεικτικά κάποια ερωτήματα του οδηγού συνέντευξης ήταν τα εξής:

- Τι θεωρείτε πως έχει αλλάξει στη διαχείριση της ύλης και των απορριμμάτων σε σχέση με τις προηγούμενες δεκαετίες;
- Τι πιστεύεται πως ευθύνεται για την περιβαλλοντική κρίση που βιώνουμε;
- Ποιες είναι οι επιπτώσεις της περιβαλλοντικής κρίσης; Πλήττουν κάποιες κοινωνικές ομάδες περισσότερο;
- Ποια είναι η άποψη σας για την ανακύκλωση και τα προβλήματα εφαρμογής της;
- Ποιος είναι ο ρόλος της διαφήμισης και των ΜΜΕ;
- Υπάρχει ενημέρωση για τα περιβαλλοντικά θέματα; Ποιος είναι ο ρόλος των περιβαλλοντικών προγραμμάτων στην εκπαίδευση;
- Μπορεί η τέχνη να αποτελέσει εργαλείο περιβαλλοντικής ευαισθητοποίησης και κοινωνικής αλλαγής;

- Τι θα προτείνατε να αλλάξει; Μπορεί η αλλαγή να ξεκινήσει από τους απλούς πολίτες;

2.2 Μέθοδος συλλογής υλικού: Διαδικασία

Η προσέλευση των συμμετεχόντων έγινε μέσω τηλεφωνικής συνομιλίας και το έντυπο ενημέρωσης και συγκατάθεσης τους στάλθηκε μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου. Πριν από τη συμμετοχή τους στην έρευνα οι συμμετέχοντες ενημερώθηκαν λεπτομερώς για τον τρόπο διεξαγωγής της έρευνας και υπέγραψαν το έντυπο συγκατάθεσης το οποίο είχαν λάβει μέσω του ηλεκτρονικού ταχυδρομείου. Οι συνεντεύξεις διεξήχθησαν τον Νοέμβριο του 2022, απογευματινές ώρες, σε απόσταση μιας εβδομάδας η μία από την άλλη και είχαν διάρκεια μία ώρα περίπου η καθεμία. Οι συναντήσεις έγιναν διαδικτυακά μέσω της πλατφόρμας Webex προς διευκόλυνση των συμμετεχόντων και τηρήθηκαν όλοι οι κανόνες δεοντολογίας. Η επιλογή του τόπου και της χρονικής στιγμής έγινε με γνώμονα την επίτευξη της καλύτερης συνθήκης κάτω από την οποία οι συνεντευξιαζόμενες θα ένιωθαν άνεση, οικειότητα και ηρεμία έτσι ώστε να ανταποκριθούν κατά το μέγιστο δυνατό στις απαιτήσεις της συνέντευξης.

Ξεκινώντας τη συνέντευξη οι συνεντευξιαζόμενες/οι απάντησαν σε κάποιες δημογραφικές ερωτήσεις και ακολούθησε το κυρίως θέμα της συνέντευξης η οποία ηχογραφήθηκε μέσω του κινητού τηλεφώνου της ερευνήτριας με την συναίνεση των συμμετεχόντων όπως είχε προ συμφωνηθεί. Αμέσως μετά τη λήξη της συνέντευξης κρατήθηκαν κάποιες σημειώσεις στο ημερολόγιο της έρευνας αναφορικά με κάποιες σκέψεις και παρατηρήσεις σχετικά με τη γλώσσα του σώματος των συνεντευξιαζόμενων.

2.3 Θεωρητική μεθοδολογική προσέγγιση

Στην παρούσα μελέτη ακολουθήθηκε η χρήση της ποιοτικής μεθόδου, καθώς κρίθηκε ως η καταλληλότερη μέθοδος για την επίτευξη του κύριου σκοπού της έρευνας. Οι μέθοδοι και οι τεχνικές της κοινωνιολογικής έρευνας είναι εργαλεία που έχουν ως στόχο την όσο πιο δυνατόν πιο έγκυρη επιστημονική προσέγγιση της κοινωνικής πραγματικότητας και την παραγωγή της επιστημονικής γνώσης (Κυριαζή, 2011). Μέσω της ποιοτικής μεθόδου αναφερόμαστε σε μια διαδικασία παραγωγής δεδομένων, καθώς μέσω αυτής οι ερευνητές «χτίζουν» με ενεργό τρόπο τη γνώση για αυτόν τον κόσμο ακολουθώντας συγκεκριμένες αρχές και δομούν μια πολύπλοκη και ολιστική εικόνα. Αυτό σημαίνει ότι ο ερευνητής εμβυθίζεται στο κοινωνικό χώρο που μελετά και προσπαθεί να δει τα πράγματα από την πλευρά των ερευνώμενων, με άλλα λόγια να γνωρίσει τους ερευνώμενους όσο τον δυνατόν καλύτερα και να κατασκευάσει την πραγματικότητα όπως οι ίδιοι την κατασκευάζουν (Κυριαζή, 2011). Γι' αυτόν τον

λόγο στην ποιοτική έρευνα ο όρος μέθοδος αποδεικνύει κάτι περισσότερο από μια πρακτική τεχνική ή διαδικασία απόκτησης δεδομένων (Maison, 2011). Η ποιοτική έρευνα παρέχει στον ερευνητή την δυνατότητα να αποκτήσει όσο το δυνατόν περισσότερες πληροφορίες για το ζήτημα που τον ενδιαφέρει, μένοντας ευέλικτος και ανοιχτός στις νέες ιδέες που παρουσιάζονται κατά την συλλογή δεδομένων και προσεγγίζοντας το θέμα με ευαισθησία, προκειμένου να μάθει από τα υποκείμενα της έρευνας (Ισαρης & Πουρκός, 2015).

2.4 Συμμετέχοντες - Σκόπιμο Δείγμα

Αναφορικά με την σκόπιμη δειγματοληψία (purposive sample) που πραγματοποιήθηκε επιλέχθηκαν άτομα τα οποία εξειδικεύονται σε ζητήματα που αφορούν το περιβάλλον, τη τέχνη και την εκπαίδευση έτσι ώστε να επιτευχθεί ο σκοπός της έρευνας. Το δείγμα δεν απαιτείται να είναι αντιπροσωπευτικό καθώς η έρευνα δεν στοχεύει σε γενικά και αντικειμενικά χαρακτηριστικά αλλά η βαθύτερη κατανόηση και ερμηνεία των υποκειμενικών εμπειριών και των προσωπικών αντιλήψεων των συμμετεχόντων/ουσών

Οι συμμετέχουσες και συμμετέχοντες στην έρευνα επέλεξαν να διατηρήσουν την επωνυμία τους, καθώς πρόκειται για καταξιωμένα άτομα στο χώρο τους και στο αντικείμενο τους και είναι οι Σοφία Κυριακού, Jennifer Nelson, Ελένη Νιάρχου, Νίκος Νικήσιανης, Μυρτώ Πισπίνη.

Στη θεματική ανάλυση χρησιμοποιήθηκαν επίσης: α) η ομιλία της Αγγελικής Κοσμοπούλου στην ανοιχτή συζήτηση με τίτλο *Η περιβαλλοντική αφύπνιση μέσα από την τέχνη*,¹⁴⁶ που διοργάνωσε το Ίδρυμα Β&Ε Γουλανδρή (10/2021) και β) η συνέντευξη του Αντώνη Μαυρόπουλου στον Θοδωρή Αντωνόπουλο (5/ 2019)¹⁴⁷ καθώς και η ομιλία του στην παρουσίαση του Σχεδίου Δράσης για το Περιβάλλον και το Κλίμα μέχρι το 2030 από το Ίδρυμα Μποδοσάκη (11/2022).¹⁴⁸

Για λόγους διευκόλυνσης της θεματικής ανάλυσης χρησιμοποιήθηκε η παρακάτω κωδικοποίηση: Σοφία Κυριακού: [ΣΚ], Jennifer Nelson: [JN], Ελένη Νιάρχου: [EN], Νίκος, Νικήσιανης: [NN], Μυρτώ Πισπίνη: [ΜΠ], Αγγελική Κοσμοπούλου: [ΑΚ], Αντώνης Μαυρόπουλος: [ΑΜ].

2.5 Παρουσίαση των συμμετεχουσών και συμμετεχόντων

Αγγελική Κοσμοπούλου: [ΑΚ], 55 ετών: Σπούδασε αρχαιολογία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, και συνέχισε τις σπουδές τις ΗΠΑ, όπου πήρε μεταπτυχιακό (MA) και διδακτορικό τίτλο (PhD) στην

¹⁴⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=WaCco1wg4Kk>

¹⁴⁷ [Αντώνης Μαυρόπουλος: «Η υπόθεση σκουπίδια θυμίζει το μαρτύριο του Σίσυφου» | LiFO](#)

¹⁴⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=M8z6niQtUcc>

Κλασική Αρχαιολογία από το Bryn Mawr College. Στην πρώτη της καριέρα, δραστηριοποιήθηκε επαγγελματικά στο χώρο της πολιτιστικής διαχείρισης (Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Μέγαρο Μουσικής), έκανε επιστημονική έρευνα και δίδαξε στο πανεπιστήμιο. Στη δεύτερη καριέρα -επιλογή συνειδητή- στράφηκε στην επικοινωνία. Επέστρεψε στα θρανία, σε άλλο κλάδο, και απέκτησε MBA από το Leicester University της Μεγάλης Βρετανίας. Ίδρυσε μια boutique εταιρία επικοινωνίας με αντικείμενο την κειμενογράφηση και την παροχή συμβουλευτικών υπηρεσιών. Συνεργάστηκε με πολυεθνικές εταιρίες, μικρές επιχειρήσεις, οργανισμούς του ιδιωτικού και του δημοσίου τομέα, καθώς και εκπροσώπους της πολιτικής, της τέχνης και της επιστήμης. Δίδαξε σεμινάρια copywriting και storytelling τόσο στο ευρύ κοινό όσο και σε επαγγελματίες του χώρου της επικοινωνίας. Σήμερα διευθύνει το Κοινωφελές Ίδρυμα Αθανασίου Λασκαρίδη και είναι μέλος του Δ.Σ. του The People's Trust, το οποίο ενισχύει και ενδυναμώνει τους επιχειρηματίες του αύριο. Είναι μαραθωνοδρόμος, και αρθρογραφεί τακτικά στα έντυπα και ηλεκτρονικά μέσα για την επικοινωνία, την πολιτική και το τρέξιμο.¹⁴⁹

Σοφία Κυριακού [ΣΚ], 49 ετών: Εικαστικός και εκπαιδευτικός εικαστικών μαθημάτων στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Σπούδασε στην Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών Αθήνας. Το χρονικό διάστημα 2007-2011 δίδαξε ζωγραφική και σκηνογραφία στο Τμήμα Εικαστικών και Εφαρμοσμένων Τεχνών του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας στη Φλώρινα ως Ειδικός επιστήμονας. Το 2019 ολοκλήρωσε το διατμηματικό μεταπτυχιακό «Εφαρμοσμένη Κλινική Κοινωνιολογία και Τέχνη» πραγματοποιώντας την εικαστική παρέμβαση «Flèves- The eco art project». Έχει στο βιογραφικό της πολλές ατομικές και ομαδικές εκθέσεις και είναι ιδρυτικό μέλος της καλλιτεχνικής ομάδας Eco Flaneur.

Αντώνης Μαυρόπουλος [ΑΜ]: Ίδρυτής και διευθύνων σύμβουλος της D-Waste και μέλος της διεθνούς συμβουλευτικής επιτροπής του UNEP's International Environmental Technologies Centre. Υπηρετεί ως σύμβουλος στρατηγικής για το Let's Do It Foundation. Υπηρέτησε για 4 χρόνια ως Πρόεδρος της Διεθνούς Ένωσης Στερεών Αποβλήτων (ISWA) και 8 χρόνια ως Πρόεδρος της Επιστημονικής και Τεχνικής Επιτροπής ISWA. Συμμετέχει σε έργα διαχείρισης στερεών αποβλήτων τα τελευταία 25 χρόνια σε πάνω από 30 χώρες. Έχει εφεύρει τον Άτλαντα απορριμμάτων και έχει σχεδιάσει πολλά συστήματα πληροφοριών και εφαρμογές για κινητά για σκοπούς ανάκτησης πόρων. Το πρόσφατο βιβλίο του «Industry 4.0 and Circular Economy» (συν-συγγραφέας με τον Anders Waage Nilsen) πραγματεύεται τη δυναμική μεταξύ της συνεχιζόμενης τέταρτης βιομηχανικής επανάστασης και της πρόκλησης της κυκλικής οικονομίας. Αρκετά από τα έργα του έχουν μεταφραστεί σε πολλές γλώσσες και διατίθενται online στο blog του.¹⁵⁰

¹⁴⁹ [Αγγελική Κοσμοπούλου • Women On Top](#)

¹⁵⁰ <https://www.onassis.org/el/people/%CE%BIntonis-mavropoulos>

Jennifer Nelson [JN]: Γεννήθηκε στην Πενσυλβάνια και ζει στην Αθήνα από το 2004. Σπούδασε New Genres στο San Francisco Art Institute και έκανε το μεταπτυχιακό της στο University of California, Los Angeles. Είναι μέλος του διδακτικού προσωπικού του Αμερικανικού Κολλεγίου Ελλάδος, όπου βοήθησε στην ίδρυση του προγράμματος Εικαστικών Τεχνών. Ως περφόρμερ, η Nelson έχει χορέψει με το Feld Ballet στη Νέα Υόρκη και το Ballet du Grand Théâtre στη Γενεύη της Ελβετίας. Έχει πραγματοποιήσει πολλές εκθέσεις και παρουσιάσεις στην Ελλάδα και στο εξωτερικό.

Ελένη Νιάρχου [EN], 51 ετών: Μουσικός, εκπαιδευτικός στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση με σπουδές στον Ευρωπαϊκό Πολιτισμό και μεταπτυχιακές σπουδές στην Εκπαίδευση και Τεχνολογία σε συστήματα εξ αποστάσεως διδασκαλίας και μάθησης. Από το 2008 μέχρι και σήμερα υπηρετεί στην Π.Ε. Γ΄ Αθήνας ως Υπεύθυνη Περιβαλλοντικής εκπαίδευσης. Έχει πραγματοποιήσει πολυάριθμες περιβαλλοντικές δράσεις, προγράμματα και σεμινάρια περιβαλλοντικής ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης για εκπαιδευτικούς.

Νίκος, Νικήσιανης [NN], 41 ετών: Βιολόγος, καθηγητής στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Στην διδακτορική του διατριβή με τίτλο: *"Η κυρίαρχη ιδεολογία της αρμονίας στην επιστήμη της Οικολογίας. Το παράδειγμα της Βιοποικιλότητας"*, ερεύνησε τον τρόπο με τον οποίο η κυρίαρχη ιδεολογία μιας κοινωνίας επηρεάζει τις διεργασίες στο εσωτερικό της επιστήμης και νοηματοδοτεί με διαφορετικό τρόπο τις διαδικασίες της, τις έννοιες κτλ. Έχει εργαστεί σε πολλά περιβαλλοντικά προγράμματα και έχει συμμετάσχει σε επιστημονικά συνέδρια και ερευνητικά προγράμματα για το περιβάλλον.

Μυρτώ Πισπίνη [ΜΠ], 52 ετών: πτυχιούχος Οικονομικών Επιστημών από το Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, με μεταπτυχιακό στο Περιβάλλον, την Ανάπτυξη και την Πολιτική από το Πανεπιστήμιο Sussex, Ηνωμένο Βασίλειο. Με περισσότερα από 20 χρόνια εμπειρίας στο σχεδιασμό και την ανάπτυξη περιβαλλοντικών εκστρατειών σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο με την Greenpeace και άλλες ΜΚΟ. Προωθήτρια και συντονίστρια του κινήματος Plastic Free Ibiza (2018-2020), μέλος του παγκόσμιου κινήματος *Break Free From Plastic*, συντονίστρια ενός πρότζεκτ για την εξάλειψη των πλαστικών μιας χρήσης στις Βαlearίδες Νήσους για το BEMED (2020-2022). Επί του παρόντος συνεργάζεται με την Greenpeace Hellas ως Διαχειρίστρια προγραμμάτων για την εκστρατεία κλίματος και ενέργειας καθώς και με το Δίκτυο για τα Δικαιώματα του Παιδιού σ' ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα για τα πλαστικά.

2.6 Αναλυτική προσέγγιση

Οι συνεντεύξεις και οι ομιλίες απομαγνητοφωνήθηκαν κατά λέξη και αναλύθηκαν με τη χρήση της ΕΦΑ και βάση των αρχών της θεματικής ανάλυσης των Braun, V., & Clarke, V. (2021). Η θεματική

ανάλυση περιεχομένου είναι μια μέθοδος που επιτρέπει την εις βάθος διερεύνηση του περιεχομένου μέσω της συστηματικής κωδικοποίησης και συμβάλλει στην μετατροπή του δευτερογενούς υλικού ποιοτικής φύσης σε μορφή ποιοτικών δεδομένων (Κυριαζή, 2011). Η επιλογή της θεματικής ανάλυσης για την διεξαγωγή της συγκεκριμένης έρευνας στηρίζεται στην άποψη ότι η μέθοδος αυτή μπορεί να ρίξει φως στις πεποιθήσεις, στις στάσεις και στις εμπειρίες των συμμετεχόντων, εντοπίζοντας και «θεματοποιώντας» τα νοήματα που αυτοί προσδίδουν στο υπό μελέτη φαινόμενο. (Willig, 2015).

Τα μετεγγραμμένα κείμενα αναγνώστηκαν πολλαπλές φορές κρατώντας σημειώσεις στο περιθώριο. Σταδιακά εντοπίστηκαν τα αναδυόμενα θέματα και ακολούθως μελετήθηκαν ώστε να εντοπιστούν οι κωδικοί, πιθανά μοτίβα, συνδέσεις ή αντιφάσεις και να ομαδοποιηθούν σε σύνολα. Τέλος δόθηκαν τίτλοι στα τελικά θέματα που αναδύθηκαν.

2.7 Παρουσίαση Ευρημάτων

Οι βασικοί κωδικοί που εντοπίστηκαν είναι οι εξής:

- Η διαχείριση των απορριμμάτων
- Οι επιπτώσεις του πλαστικού στον ανθρώπινο οργανισμό
- Τα αίτια της υπερκατανάλωσης
- Η κλιματική κρίση
- Οι παραγωγικές σχέσεις
- Εμπόδια στην αλλαγή
- Τα εμπόδια της ανακύκλωσης
- Τα συμφέροντα των κρατών
- Σχέση πολιτών και επιστήμης
- Οικολογικό άγχος
- Εκπαίδευση και έλλειψη ενημέρωσης
- Η δύναμη της συνεργασίας στην εκπαίδευση
- Διεπιστημονικότητα στην εκπαίδευση
- Η δύναμη της τέχνης
- Τέχνη και επιστήμη
- Η δύναμη της μονάδας και του ενεργού πολίτη
- Λύσεις και προτάσεις

2.8 Ανάλυση ευρημάτων

Από την ανάλυση δεδομένων με την ΕΦΑ αναδύθηκαν 5 κύρια θέματα:

1. Η κλιματική κρίση
2. Διερευνώντας τα αίτια και τις πιθανές λύσεις του περιβαλλοντικού προβλήματος
3. Η δύναμη της μονάδας
4. Η περιβαλλοντική εκπαίδευση
5. Η Τέχνη σε συνάρτηση με την κοινωνία, την εκπαίδευση και την επιστήμη

Η ανάλυση θα εξηγηθεί με την χρήση αποσπασμάτων από τον λόγο των συμμετεχουσών και των συμμετεχόντων. Στα μετεγγραμμένα κείμενα τα αποσιωπητικά σε αγκύλες δηλώνουν υλικό που έχει παραληφθεί.

2.8.1 Κύριο Θέμα 1: Η κλιματική κρίση

Αναφορικά με την κλιματική αλλαγή οι συνεντευξιαζόμενες και οι συνεντευξιαζόμενοι εστιάζουν ιδιαίτερα στα αντικρουόμενα οικονομικά συμφέροντα των κρατών τα οποία υποσκάπτουν την εύρεση και εφαρμογή των πιθανών λύσεων.

Η ΕΝ τονίζει πως πρέπει να ληφθούν μέτρα για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής: [...] *Οι καύσωνες φέρνουν πυρκαγιές, γίνεται ξηρασία, έρχονται πλημμύρες κ.ο.κ. είναι ένας κύκλος, η φύση είναι ένας κύκλος. Θα πρέπει να υπάρξει πρόληψη, κατάλληλη πρόληψη ώστε να μην έχουμε αυτά τα φαινόμενα γιατί είναι ένας κύκλος ένας φαύλος κύκλος.*

Η ΜΠ θέτει και εδώ το ζήτημα των κοινωνικών αναπαραστάσεων. Οι παραγωγικές σχέσεις έχουν ενσταλάξει στον σύγχρονο άνθρωπο την απαξίωση της ύλης και την αναζήτηση της ευκολίας. Θεωρεί ότι ο πόλεμος μεταξύ Ρωσίας και Ουκρανίας είναι ένα δείγμα των καταστροφικών συνεπειών στις οποίες θα οδηγήσει η κλιματική κρίση: *Το πιο επείγον είναι οι κλιματικές αλλαγές και πλέον το λένε climate emergency δηλαδή υπάρχει κάτι το επείγον σε σχέση με την αλλαγή του κλίματος θα πρέπει να σταματήσουμε την άνοδο της θερμοκρασίας και από ότι φαίνεται δεν το πολυκαταφέρνουμε ή μάλλον οι χώρες δεν συμφωνούν στο να πάρουν τα αντίστοιχα μέτρα και οι άνθρωποι επίσης... μοιάζει λίγο αυτό το θέμα δύσκολο να το φέρει κάποιος στην καθημερινότητα και να αλλάξει συνήθειες που είναι τόσο εδραιωμένες μέσα μας, όπως να πάρουμε το αυτοκίνητο, η θέρμανση..., βλέπουμε και τώρα με τον πόλεμο στην Ουκρανία ότι έχουν πάει σε διάφορα σχήματα σε σχέση με την ενέργεια οπότε όλο αυτό το θέμα είναι πολύ επείγον πρέπει να αλλάξουν συνήθειες να αλλάξουν πρακτικές διότι μετά οι επιπτώσεις θα είναι καταστροφικές, ήδη τις βλέπουμε να έχουμε έντονα καιρικά φαινόμενα, ακραία καιρικά φαινόμενα παντού*

σε όλο τον πλανήτη έχουμε ακραία καιρικά φαινόμενα οπότε πραγματικά αν δεν λάβουμε τώρα μέτρα θα υποφέρουμε. Οι άνθρωποι δεν πολυσκέφτονται τις επόμενες γενιές.

Ο AM αναφέρει σχετικά: Ζούμε σε μια μεταβατική εποχή η οποία συγκλονίζεται από την τέταρτη βιομηχανική επανάσταση και από την τριπλή κρίση κλιματικής αλλαγής ρύπανσης και βιοποικιλότητας. Αυτή η μεταβατική εποχή θα αλλάξει τον τρόπο που δουλεύουμε τον τρόπο που καταναλώνουμε τον τρόπο που αλληλοεπιδρούμε με τη φύση. Αλλάζει ήδη τη μορφή και τη φύση των πολιτευμάτων σε πολλές χώρες αλλάζει τον τρόπο που ερωτευόμαστε και σχετιζόμαστε μεταξύ μας. Σ' αυτή τη μεταβατική εποχή τα πράγματα δεν είναι ρόδινα. Κάτω από τις ισορροπίες που κρατιούνται εμφανώς υπάρχει μια αδυσώπητη μάχη. Να την περιγράψουμε με έναν απλό τρόπο. Όσο άνθρωποι σαν όσους βρίσκονται εδώ σήμερα κάνουν τα πάντα για να ανοίξει ο δρόμος για τη μετάβαση σε μια κλιματικά ουδέτερη κοινωνία άλλο τόσο το *business as usual* λυσσάει να συνεχίσει την κατάσταση όπως είναι. Και λέω λυσσάει γιατί δεν είναι μια συζήτηση με αβρότητες και ευγένειες. Όσο εμείς συζητάμε πόσο ακόμα θα ψάχνουμε να βρούμε λεφτά για να χρηματοδοτηθούν οι αναγκαίες δράσεις σε παγκόσμιο επίπεδο οι επιδοτήσεις των ορυκτών καυσίμων αυξάνονται από 6.8 τρισεκατομμύρια δολάρια το 2020 θα φτάσουν τα 8 τρισεκατομμύρια δολάρια το 2025.

Ο NN υποστηρίζει: Σε παγκόσμια κλίμακα το πιο καθοριστικό θέμα το πιο σημαντικό θέμα είναι σίγουρα η κλιματική κρίση και αναδεικνύεται αυτό και από τις κοινωνικές ας πούμε διεργασίες και από τις κοινωνικές αντιδράσεις αλλά και από τον τρόπο που το αντιμετωπίζουν και τα κράτη και οι κυρίαρχες τάξεις διεθνώς. [...] Αντικειμενικά μιλώντας σε σχέση με την κλιματική αλλαγή είναι ανεπίστρεπτη η αλλαγή που έχει ήδη γίνει. Δεν είναι ένας κίνδυνος για το μέλλον, είναι ήδη 1,3 βαθμοί σε 20 χρόνια θα είναι 1,5 με 2 και πάει λέγοντας. Τα δε μοντέλα που συζητιούνται στις παγκόσμιες συνόδους κτλ. ώστε να συγκρατηθεί η αλλαγή στους 2 βαθμούς ή στους 2,5 κτλ. θέλουνε τόσο απότομες αλλαγές που δεν συμβαδίζουν με τίποτα με την πραγματική πολιτική και παραγωγική οικονομική κατάσταση.

Θεωρεί ότι το όριο των 2 βαθμών κελσίου είναι αυθαίρετο: Έχουμε μάθει στο δημόσιο λόγο να τις αποδεχόμαστε ως ένα στόχο και έχουμε έτσι λίγο εκπαιδευτεί ότι από τους 2 βαθμούς και πάνω καταστρέφεται η γη, μέχρι τους 2 βαθμούς είμαστε οκ, δεν ισχύει τίποτα τέτοιο και μέχρι τους 2 βαθμούς θα έχουμε περισσότερες φυσικές καταστροφές και μετά τους 2 βαθμούς κατά πάσα πιθανότητα θα έχουμε φυσικές καταστροφές περισσότερες, αλλά δεν θα καταστραφεί και ο κόσμος, ούτε η ζωή, ούτε πιθανότατα η ανθρωπότητα. Δεν είμαι δηλαδή καθόλου σύμφωνος με αυτή τη συνήθεια της οικολογίας να έχει έναν λόγο έτσι Αποκαλυπτικό με Α κεφαλαίο ότι έρχεται η συντέλεια του κόσμου κάθε τόσο, σε 20 χρόνια θα καταστραφούμε αν δεν κάνουμε σήμερα αυτό. Δεν θα κάνουμε σήμερα αυτό κατά πάσα πιθανότητα, ούτε θα καταστραφούμε σε 20 χρόνια κατά πάσα πιθανότητα! Τα πράγματα θα είναι κάπως πιο μέτρια αλλά με πολύ μεγαλύτερες ζημιές, φυσικές καταστροφές, καύσωνες, ξηρασίες, πλημμύρες κοκ. Για τους 2 βαθμούς κελσίου πρέπει να μην καούνε το 20% των ορυκτών καυσίμων που ήδη εκμεταλλευόμαστε, οι πετρελαιοπηγές, οι πηγές φυσικού αερίου κτλ. που ήδη αυτή τη στιγμή αντλούνται θα πρέπει να

συμφωνήσουν να αφήσουν μέσα αφού έχουν επενδύσει τεράστια ποσά για να γίνουν αυτές οι αντλήσεις ακόμα και ποσά που δεν είναι άμεση επένδυση για την άντληση αλλά είναι ξέρω εγώ επένδυση για να κάνω πόλεμο για να πάω στη χώρα για να κάνω στην άντληση κοκ και αφού έχουν γίνει αυτές οι επενδύσεις να αφήσουν μέσα το 20% από όσο μπορεί να αντληθεί. Αυτοί όχι απλώς δεν υπάρχει περίπτωση να αφήσουν το 20% μέσα αλλά την ίδια στιγμή που γίνονται αυτές οι εξορύξεις προγραμματίζονται και επενδύονται πολλές ακόμα! Και σε live χρόνο δηλαδή λέμε από τη μία να η κλιματική αλλαγή και να σταματήσει κτλ. και από την άλλη συνεχίζουν να επενδύονται τεράστια ποσά σε νέες εξορύξεις. Αυτά τα ποσά πρέπει να πάνω κάτω για να μην βγάλουμε το κόστος της επένδυσης τους αυτά που επενδύονται τώρα. Οπότε είναι απίθανο αν δεν έρθουν τεράστιες κοινωνικές ανατροπές να περιοριστεί η κλιματική αλλαγή στους 2 ή στους 3 ή στους 4 βαθμούς. Άρα στο τελευταίο που ρωτήσατε ναι η αλλαγή είναι μη αντιστρεπτή και όσο γρηγορότερα καταφέρουμε ως ανθρωπότητα να μειώσουμε τις εκπομπές, τόσο θα μειώσουμε το εύρος αυτής της αλλαγής και τόσο θα έχουμε χρόνο να προσαρμοστούμε στις επιπτώσεις της.

Ο ΝΝ επισημαίνει: Νομίζω ότι στην οικολογία κάνουμε το συνηθισμένο λάθος να τα εξετάζουμε όλα αυτά τα ζητήματα στο πρώτο πληθυντικό: τι μπορεί να κάνει η ανθρωπότητα, σαν να υπήρχε ένα τραπέζι που να μαζεύεται η ανθρωπότητα και να συμφωνεί ότι θα κάνω το α' ή θα κάνω το β'. Τέτοιο τραπέζι και δεν υπάρχει και δεν μπορεί να υπάρξει δηλαδή στο βαθμό που η οικολογική κρίση είναι απόρροια του τρόπου παραγωγής, των παραγωγικών σχέσεων οι παραγωγικές σχέσεις είναι ανταγωνιστικές σχέσεις, ανταγωνιστικές ανάμεσα σε τάξεις, ανάμεσα στην εργασία και στο κεφάλαιο, ανάμεσα σε ανταγωνιστικά κράτη, ανάμεσα σε ανταγωνιστικούς πολυεθνικούς οργανισμούς την Ευρώπη, την Κίνα, την ΗΠΑ κτλ. Από τη στιγμή λοιπόν που η οικολογική κρίση είναι παραγωγικές σχέσεις και οι παραγωγικές σχέσεις είναι ανταγωνιστικές και η οικολογική κρίση είναι ανταγωνιστική, δεν υπάρχει ένα πράγμα που μπορούμε να κάνουμε σαν ανθρωπότητα. Στο τι πρέπει να γίνει απέναντι στην οικολογική κρίση υπάρχουν λοιπόν ανταγωνιστικές οπτικές και προσεγγίσεις. Δεν θα γίνει το α' ή το β' θα γίνει αυτό που θα προκύψει από τη σύγκρουση του α' και του β'! Και πολλές φορές ακόμα και όταν ο στόχος διακηρυγμένος είναι κοινός, κάτω από το διακηρυγμένο στόχο το ουσιαστικό υπόβαθρο είναι πάλι η σύγκρουση.

Για να τεκμηριώσει τα λεγόμενα του ο ΝΝ αναφέρει το εξής παράδειγμα: Για παράδειγμα η διεθνής σύσκεψη για την κλιματική αλλαγή προχθές έγινε στην Αίγυπτο στην Taha, ένα τουριστικό θέρετρο αποκλεισμένο πολυεκατομμυριούχων, που είναι κατ' εξοχήν παράδειγμα μιας μη βιώσιμης περιβαλλοντικά πρακτικής τουρισμού, τέλος πάντων και έγινε εκεί πέρα η σύνοδος για την κλιματική αλλαγή. Στις συνόδους αυτές επιφανειακά φαίνεται σαν να συζητάμε αν το όριο είναι οι 2 βαθμοί και πόσο πρέπει να μειωθούν οι εκπομπές για να φτάσουμε τους 2 βαθμούς σε ένα πρώτο πληθυντικό. Στην πραγματικότητα αυτό που συζητάνε χωρίς πρώτο πληθυντικό είναι: για να πάμε μέχρι τους 2 έχουμε να κάψουμε τόσους τόνους πετρέλαιο, θα τους κάψεις εσύ ή θα τους κάψω εγώ; Θα τους κάψει η Δύση επειδή μπορεί και δεν μπορεί να κατεβάσει τώρα τους διακόπτες από γραμμές παραγωγής που δουλεύουν ήδη ή πρέπει να τους κάψει ο

νότος που δεν τους έχει κάψει ιστορικά και θεωρεί δικαίωμα του να κάψει αυτά που έχουνε κάψει οι άλλοι. Θα τους κάψει η Αμερική ή θα τους κάψει η Κίνα; Θα τους κάψει η Ευρώπη ή θα τους κάψει η Αφρική; Η μία σύγκρουση είναι αυτή και η δεύτερη σύγκρουση είναι: τους κάψατε που τους κάψατε εσείς και έχουμε κλιματική κρίση, τις επιπτώσεις της κλιματικής κρίσης θα τις πληρώσετε εσείς ή θα τις πληρώσω εγώ που πέφτει η πλημμύρα σε εμένα; Αυτά είναι τα πραγματικά πεδία αντιπαράθεσης εκεί πέρα και απ' έξω προκύπτει ένας ή δύο βαθμοί και πόσο πρέπει γενικά όλοι μαζί να μειώσουμε τις εκπομπές για να πιάσουμε τους 2 βαθμούς. Το θέμα είναι πως μοιράζονται οι εκπομπές και πως μοιράζονται και οι επιπτώσεις. Άρα εκεί πέρα δεν υπάρχει θέλω να πω ένα πράγμα που πρέπει να κάνουμε, είναι αντικρουόμενα συμφέροντα, αντικρουόμενα στρατόπεδα και ο καθένας σαν άτομο σαν κοινωνία σαν ομάδα σαν τάξη παίρνει μία θέση σε αυτά που επίσης μπορεί να μην είναι και πολύ σταθερή να είναι λίγο ρευστή.

Για τα αίτια της κλιματικής κρίσης ο ΝΝ υποστηρίζει: Η οικολογική κρίση ευρύτερα όχι μόνο η κλιματική όλες οι εκδοχές της οικολογικής κρίσης μπορεί να έχουν τα αίτια τους στις κοινωνικές σχέσεις σε πιο αφηρημένες κατηγορίες αλλά προφανώς από τον κάθε άνθρωπο βιώνονται ατομικά μέσω των συνθηκών της ζωής του κτλ. Εννοείται ότι ένας άνθρωπος που ζει σε ένα υποβαθμισμένο περιβάλλον που στερείται την επαφή με το πράσινο, με τους ανοιχτούς ορίζοντες, με τη φύση, εντός εισαγωγικών τη φύση. Με τη φύση όπως την αντιλαμβάνεται, όπως την έχει φτιάξει μέσα στο μυαλό του, όχι ότι έχει μια αντικειμενική πραγματικότητα, αυτή εκεί έξω. Εννοείται ότι αυτό σίγουρα φαντάζομαι θα τον επηρεάζει καθοριστικά και στην ψυχολογία του. Άλλωστε εμείς τις διάφορες μορφές οικολογικής κρίσης ουσιαστικά τις αντιλαμβανόμαστε ως μια υποβάθμιση των συνθηκών ζωής μας, τη ρύπανση, την υπερσυγκέντρωση στις πόλεις, την υπερσυγκέντρωση ρύπων, τις συνέπειες της κλιματικής αλλαγής που μπορεί να είναι οι φυσικές καταστροφές, ή μεγαλύτεροι καύσωνες, ή μεγαλύτερες ξηρασίες κτλ. Όλα αυτά τα αντιλαμβανόμαστε ως μια υποβάθμιση των συνθηκών της ζωής μας. Δεν είναι δηλαδή κάτι αφηρημένο, δεν είναι ένας κίνδυνος για το μέλλον, είναι μια πραγματικότητα που ήδη τη βιώνουμε, όλοι οι άνθρωποι, άλλοι λιγότερο, άλλοι περισσότερο, ανάλογα και με τη χώρα που βρίσκονται, την κοινωνική θέση που βρίσκονται, το τι άμυνες έχουν απέναντι σε όλα αυτά τα φαινόμενα, όλοι λοιπόν λίγο πολύ την αντιλαμβάνονται ως μια υποβάθμιση της ζωής τους και αυτή η υποβάθμιση προφανώς θα λειτουργεί πολλαπλασιαστικά αρνητικά και στο ψυχισμό τους, ειδικά όταν έρχεται σε συνδυασμό με άλλους λόγους και με άλλες συνθήκες υποβάθμισης ή κρίσης ή αγωνίας.

Για την κλιματική αλλαγή η ΣΚ αναφέρει πως οι περισσότεροι την αμφισβητούν και πιστεύουν πως πρόκειται για ένα σενάριο επιστημονικής φαντασίας, πιστεύει δε πως τα σημάδια της είναι ήδη ορατά στον πλανήτη μας και πως αν δεν αλλάξει κάτι σύντομα κινδυνεύει το μέλλον της ανθρωπότητας.

Το ίδιο υποστηρίζει και η ΜΠ: Οι οικολόγοι από το εβδομήντα ήξεραν για αυτό το θέμα αλλά η κλιματική αλλαγή φάνταζε κάτι πιο μακρινό, «εντάξει τώρα δεν είμαστε και σίγουροι», και πάντα υπάρχει και η αντίθετη άποψη φυσικά. Υπάρχουν τα lobby που προσπαθούν να πουν το αντίθετο. Επίσης έχει να

κάνει με τις ισχυρές εταιρείες, έχει να κάνει με το πετρέλαιο, έχει να κάνει με τη βενζίνη, με τα αυτοκίνητα, με τη θέρμανση... Είναι θέματα που ήταν λίγο πιο μακρινά, πιο δύσκολα να αλλαχτούν αμέσως και ενώ υπάρχουν τεχνολογίες πχ ανανεώσιμες πηγές ενέργειας, αιολική μετά ηλιακή ενέργεια και θερμική, πολλά και ακόμα θα δούμε και πολύ περισσότερες πλέον τεχνολογίες αιχμής που θα εμφανιστούν, επειδή είναι τόσο ισχυρά τα lobby του πετρελαίου στον πλανήτη μας όλες αυτές οι τεχνολογίες αργούν πάρα πολύ να εφαρμοστούν, είναι τόσο ακριβές που δεν είναι προσβάσιμες. [...] Στην κλιματική αλλαγή οι λύσεις είναι τεχνολογικές, πιο ακριβές τουλάχιστον μέχρι στιγμής, οπότε δεν είναι τόσο απτές, τόσο εύκολες και δεν είναι εύκολο κάποιος να πάει να βάλει στο σπίτι του φωτοβολταϊκά. Στην Ελλάδα πχ αυτό τώρα προσπαθούμε με την Greenpeace να δημιουργηθούν ενεργειακές κοινότητες ώστε να μπορέσει η ενέργεια να είναι στα χέρια των ανθρώπων και να μην είναι πολυτέλεια για κάποιους πλούσιους που μπορεί να επενδύσουν στα ηλιακά και βλέπουμε ότι τώρα και το κράτος πάει σε αυτή την κατεύθυνση.

Σχετικά με τις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής η EN υποστηρίζει ότι πλήττουν εντονότερα τις ευάλωτες κοινωνικά ομάδες. Η ΜΠ αναφέρει: *Ναι σχετικά με τις κλιματικές αλλαγές σίγουρα οι γυναίκες θεωρούνται ότι θα υποστούν μεγαλύτερες επιπτώσεις διότι είναι αυτές που στο μεγαλύτερο μέρος του κόσμου έχουν περισσότερες ευθύνες για τη διατήρηση της οικογένειας, την εύρεση τροφής, νερού, στη γεωργία συμμετέχουν περισσότερο.. οπότε ναι οι κλιματικές αλλαγές θα τις επηρεάσουν περισσότερο. Γενικά κάθε περιβαλλοντική καταστροφή σίγουρα επηρεάζει περισσότερο τις γυναίκες, τους πιο ευάλωτους, δηλαδή ηλικιωμένους που δεν θα μπορούν να μετακινηθούν εύκολα, ασθενείς, παιδιά.[...] Σίγουρα όλα τα περιβαλλοντικά προβλήματα επηρεάζουν πολύ περισσότερο τους ευάλωτους μιας κοινωνίας και αναδεικνύουν τις ανισότητες που υπάρχουν σε μια κοινωνία, είτε αυτές αφορούν το φύλο, είτε τις ηλικιακές ομάδες.*

Ο ΝΝ πιστεύει πως παρόλο που οι ευάλωτες κοινωνικά ομάδες πλήττονται περισσότερο: *Σε επίπεδο και πάλι εντός της χώρας πάλι ίσως τα φτωχότερα στρώματα είναι αρκετά πιο ευάλωτα σε φυσικές καταστροφές και στις επιπτώσεις της περιβαλλοντικής κρίσης και στην ποιότητα ζωής τους γιατί δεν έχουν διέξοδο. Ένας που μένει σε μια υποβαθμισμένη αστική γειτονιά ας πούμε και δεν έχει τα μέσα να πάει και εκδρομή για παράδειγμα βιώνει πολύ πιο έντονα υποβαθμισμένο περιβάλλον από έναν που ζει ας πούμε σε πιο καλό προάστιο ή έχει την δυνατότητα να ταξιδεύει περισσότερο. Οπότε και αυτοί έχουν μεγαλύτερο αντίκτυπο μεγαλύτερο ρίσκο στις φυσικές καταστροφές μεγαλύτερο κίνδυνο να χάσουν πράγματα και μεγαλύτερη απώλεια όταν χάνουν πράγματα: άλλο να πλημμυρίσει το εξοχικό σου και άλλο να πλημμυρίσει το ένα και μοναδικό σου σπίτι και ούτω καθ' εξής αλλά πάλι αυτό δε σημαίνει ότι αναμένουμε έτσι με ένα γραμμικό τρόπο ότι είναι αυτοί που θα κινητοποιηθούν περισσότερο για αυτά τα ζητήματα.*

Σχετικά με το γυναικείο φύλο ο ΝΝ αναφέρει: *Κοιτάζτε αν το δούμε αρκετά ευρύτερα και σε παγκόσμια κλίμακα οι γυναίκες και ειδικά οι γυναίκες στον τρίτο κόσμο οι οποίες είναι κάπως πιο συνδεδεμένες με την αγροτική παραγωγή εκεί πέρα σε σχέση με τους άντρες που φεύγουν πιο εύκολα μετανάστες κτλ. προφανώς*

θα είναι πιο ευάλωτες απέναντι και σε φυσικές καταστροφές και στην κλιματική αλλαγή δηλαδή έχοντας έτσι μια πολύ αδρή σύνδεση των αγροτικών οικονομιών με τη γυναίκα ειδικά στον παγκόσμιο νότο. Εντός ας το πούμε των δυτικών κοινωνιών δεν ξέρω αν υπάρχει κάποιο υλικό μέτρο που να μας πει ότι οι γυναίκες έχουν περισσότερες επιπτώσεις πέρα από το ότι σε πολύ γενικές γραμμές οι γυναίκες είναι κοινωνικά και οικονομικά πιο ευάλωτες, έχουν μεγαλύτερη ανεργία, έχουν χαμηλότερους μισθούς κατά μέσο όρο οπότε από αυτή τους τη θέση θα είναι πιο ευάλωτες και στις επιπτώσεις της κλιματικής κρίσης. Αν εννοούμε όμως μια έτσι πιο αφηρημένη σύνδεση της φύσης με τη γυναίκα και το πώς το αισθάνεται μπορεί να υπάρχει κάτι τέτοιο αλλά δεν θα είμαι και ο κατάλληλος να απαντήσω.

Αλλά επισημαίνει ότι αυτές οι ομάδες δεν είναι απαραίτητα και αυτές που θα κινητοποιηθούν περισσότερο καθώς αυτό εξαρτάται από τη διαπλοκή διαφόρων ζητημάτων: Δηλαδή θέλω να πω ότι ο άνθρωπος είναι ένα σύνολο ένας φορέας πολλών διαφορετικών κοινωνικών σχέσεων και πολλές φορές αντιφατικών μεταξύ τους. Δεν καθορίζει μόνο μία από αυτές τη στάση τους. Ένας εργάτης σε ορυχεία χρυσού μπορεί να είναι πολύ δύσκολο να πάρει μια οικολογική θέση απέναντι ας πούμε στην εξόρυξη χρυσού γιατί η θέση εργασίας του είναι πιο καθοριστική για τη συνείδηση του δεν μπορείς να το κρίνεις αποκλειστικά σε κάθε χωριστό πεδίο όπως αντίστροφα ας πούμε ένας ξενοδόχος μπορεί να πάρει πολύ εύκολα μια περιβαλλοντική θέση απέναντι στην εξόρυξη χρυσού αλλά ταυτόχρονα να μην μπορεί να πάρει το ίδιο εύκολα μια θέση για τις περιβαλλοντικές επιπτώσεις του τουρισμού ας πούμε στην κατανάλωση πόρων ή νερού, όλα αυτά διαπλεκόνται μεταξύ τους φτιάχνουν ιδιαίτερες συνθήκες όχι μόνο τοπικές και χρονικές, ακόμα και εντός μιας περιοχής και μιας εποχής που για να υπάρξει ας πούμε ένα κύμα αντιδράσεων ένα κίνημα απέναντι σε ένα οικολογικό ζήτημα συνήθως διαπλέκεται και με άλλα κοινωνικά ζητήματα αυτό. [...] Είναι πολύ πιο σύνθετο το κοινωνικό τοπίο κάθε τέτοιας κοινωνικής αντίθεσης, κάθε τέτοιας κοινωνικής σχέσης και εξαρτάται πολύ από τη στιγμή και από τον τόπο αλλά εξαρτάται και από την αλληλεπίδραση μεταξύ των διαφορετικών σχέσεων.

Συνοψίζοντας συμπεραίνουμε σύμφωνα με όσα προαναφέρθηκαν πως τη λήψη μέτρων για την κλιματική αλλαγή παρεμποδίζουν τα διαπλεκόμενα οικονομικά συμφέροντα των κρατών και οι ψευδείς εντυπώσεις που δημιουργούνται εξαιτίας αυτών γύρω από τη κλιματική αλλαγή. Επιπλέον εμπόδιο στην αλλαγή αποτελεί το δομικό στίγμα που πλήττει τις ευάλωτες κοινωνικά ομάδες, το οποίο της οδηγεί στον κοινωνικό αποκλεισμό και στην αδράνεια

2.8.2 Κύριο Θέμα 2: Διερευνώντας τα αίτια και τις πιθανές λύσεις του περιβαλλοντικού προβλήματος

Η ανάλυση των δεδομένων κατέδειξε πως όλοι οι συνεντευξιαζόμενοι και οι συνεντευξιαζόμενες πιστεύουν πως τα πλαστικά αποτελούν μία από τις σοβαρότερες απειλές για το περιβάλλον και την υγεία και πως η ανακύκλωση δεν αποτελεί λύση.

Ο ΝΝ αναφέρει για το πλαστικό ότι: *κάνει σίγουρα το μεγαλύτερο κακό στο περιβάλλον. Όταν καταλήξει στα απορρίμματα θα παραμείνει για χιλιάδες χρόνια. Κάνει πολύ μεγάλο κακό για να παραχθεί γιατί είναι ένα παραπροϊόν της πετρελαϊκής βιομηχανίας και τέλος η ανακύκλωση του είναι προβληματική γιατί θέλει πολύ προσπάθεια να μαζευτεί ο όγκος που χρειάζεται για να έχει νόημα για να φτάσει μέχρι το σημείο της επεξεργασίας που θα αποδώσει μια άπειρο ελάχιστη αξία. Δηλαδή είναι τόσο φτηνό να παράγεις καινούριο πλαστικό σε σχέση με το να ανακυκλώνεις το υφιστάμενο που δεν έχεις κίνητρο να ανακυκλώνεις, ουσιαστικά ξοδεύεις πολύ ενέργεια για να τα μαζέψεις να τα πας και να ανακυκλωθούν τα πλαστικά, είναι η πιο προβληματική διαδικασία.*

Η ΜΠ αντίστοιχα αναφέρει: *Τα πλαστικά είναι μεγάλο πρόβλημα γιατί έχει διαστάσεις, ειδικά δηλαδή τα επιστημονικά στοιχεία δείχνουν ότι πλέον υπάρχουν δισεκατομμύρια δηλαδή πιο πολλά μικροπλαστικά στους ωκεανούς από ότι αστέρια στο σύμπαν, είναι πολύ δύσκολο να καθαριστούν, παίρνει εκατοντάδες χρόνια να διαλυθούν και επίσης εμείς θα συνεχίσουμε να ρίχνουμε σκουπίδια, σκουπίδια και αυτά τελικά γίνονται μικροπλαστικά τα τρώνε τα ψάρια και επανέρχονται μέσα από την τροφική αλυσίδα σε εμάς. Πλέον έχουν βρει μικροπλαστικά στους πνεύμονες, στο σώμα μας, στο αίμα μας, στο μητρικό γάλα οπότε είναι τεράστιο θέμα, πρέπει άμεσα να μειωθεί η κατανάλωση καταρχάς, η παραγωγή σκουπιδιών, να επικρατήσει το zero waste ως τρόπος ζωής.[...] Έχει κάποιες καλές ιδιότητες το πλαστικό, είναι φτηνό, είναι εύκαμπτο, είναι αδιάβροχο, είναι ανθεκτικό οπότε γι' αυτό το χρησιμοποιούμε, αλλά δε γίνεται πια.. Οι επιπτώσεις είναι τεράστιες και στην υγεία μας! Γιατί το πλαστικό μπορεί να επηρεάσει το ορμονικό μας σύστημα το ενδοκρινικό, υπάρχουν μελέτες που έχουν συσχετισμούς ακόμα και με καρκίνο, αυτές οι δισφαινόλες και οι φαινόλες που υπάρχουν σε κάποια πλαστικά όπου μπορούν από το μπουκάλι να περάσουν στο υγρό, στο νερό, στο λάδι, ή στην τροφή μας ότι είναι λιπαρό. Πρέπει να αλλάξει η αγορά, πρέπει να αλλάξει...*

Η ΣΚ επίσης αναφέρθηκε τις επιπτώσεις του πλαστικού στην υγεία: *Το πλαστικό διασπάται τόσο πολύ γίνεται αέρας, γίνεται νερό, γίνεται μικροοργανισμοί, τροφή την οποία τρώμε κι εμείς και τα ζώα, δηλαδή σίγουρα κι εμείς τρεφόμαστε από αυτό το στοιχείο και γι' αυτό είναι πολύ επιβλαβές.*

Αλλά και η JN επισημαίνει: *Αυτό που μας έκανε τρομερή εντύπωση και μέσα από την έρευνα που έχουμε κάνει είναι πόσο τοξικά είναι τα πλαστικά. Όλες οι νέες έρευνες δείχνουν ότι τα μπουκάλια νερού έχουν μικροπλαστικά, χημικά και βακτήρια. Δεν είναι καθαρό καθόλου. Έχουμε αυτήν τη λάθος εντύπωση ότι αυτό το μπουκάλι, που μας έχουν εκπαιδεύσει να χρησιμοποιούμε, είναι καθαρό και ότι είναι πρακτικό. Δεν ξέρουμε ότι είναι επικίνδυνο, ότι αλλάζει το ορμονικό σύστημα, ότι σχετίζεται με καρκίνο και άλλα προβλήματα. Τώρα δεν θέλω να έχω τα πράγματα πια σε πλαστικά οπότε χρησιμοποιώ ανοξείδωτα ή γυάλινα όσο γίνεται. Είναι τόσο δύσκολο! Όλα τα πράγματα έχουν κάτι πλαστικό μέσα! Όλα! Και πράγματα*

που δεν περιμένεις να έχουν πλαστικό έχουν πλαστικό! Γενικά υπάρχει μία κατηγορία πλαστικών που περιέχουν BPA μία χημική οργανική ένωση η οποία είναι βλαβερή για τον άνθρωπο. [...] Τα περισσότερα πλαστικά όπως δείχνουν οι νέες έρευνες δεν αντέχουν στη θερμοκρασία. Αποβάλλουν χημικές ουσίες. Όπως και τα μπουκάλια με νερό στον ήλιο κατά τη μεταφορά τους.. Επίσης τα γυναικεία προϊόντα είναι πολύ επιβαρυνμένα με πλαστικό κατά τη JN.

Ο AM και η AK υποστηρίζουν πως αν δεν μεταβληθεί το υπάρχον πολιτικό-οικονομικό-κοινωνικό σύστημα καθώς και η κουλτούρα των πολιτών, είναι πολύ δύσκολο να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα.

Ο AM πιστεύει πως ακόμα και να αντιμετωπιστεί η πλαστική ρύπανση θα προκύψει κάποια άλλη μορφή εξίσου επιβλαβής για το περιβάλλον: *Η παραγωγή νέων προϊόντων και υλικών είναι, αλίμονο, πολύ ταχύτερη από την ικανότητά μας να τα διαχειριστούμε! [...] Το ανθρώπινο αποτύπωμα στον πλανήτη και ειδικά αυτό που σχετίζεται με τα στερεά απόβλητα μεγαθύνεται διαρκώς, γι' αυτό και οι επιστήμονες λένε ότι εισερχόμαστε σε μια νέα γεωλογική εποχή, την ανθρωπόκαινο. [...] Υπάρχουν έπειτα σήμερα τρία δισ. άνθρωποι δίχως καμία υπηρεσία συλλογής απορριμμάτων. Τα ξεφορτώνονται όπου να 'ναι, στη θάλασσα ή σε ανοιχτές χωματερές, συνήθως πολύ κοντά ή και μέσα στον τόπο διαμονής τους με ό,τι αυτό συνεπάγεται.*

Και η AK αντίστοιχα αναφέρει: *Όμως φοβάμαι ότι έρχονται και καινούρια πράγματα καινούριοι ρυπαντές. Ένας από τους συχνότερους ρυπαντές τα συχνότερα απορρίμματα που βρίσκουμε στις παράλιες είναι αποτσιγάρα. Τα αποτσιγάρα τα λέω life style απορρίμματα.¹⁵¹ Κάνουμε διάφορα πειράματα για το πως μπορούμε να αντιμετωπίσουμε τα αποτσιγάρα στις θάλασσες και αυτό που βλέπουμε είναι ότι αυτό που αλλάζει είναι απλώς η καταναλωτική συνήθεια δηλαδή είχαμε κανονικά φίλτρα από τσιγάρα του εμπορίου μετά αρχίσαμε να έχουμε φίλτρα από στριφτά τσιγάρα και τώρα έχουμε και icos δηλαδή μαζέψαμε πριν 2 εβδομάδες στην Κέρκυρα 2700 γόπες σε 100 μέτρα παράλιας που ήταν αυτά τα 3 είδη. Αυτό που μας νοιάζει να δούμε τώρα είναι να πάμε στην καπνοβιομηχανία που μας παρακαλάει να της δώσουμε δεδομένα και να καθαρίσουμε μαζί παραλίες αλλά χωρίς να πούμε πόσο μεγάλο είναι το πρόβλημα. Δηλαδή να εμφανιστούν αυτοί ως ήρωες ενός προβλήματος το οποίο δεν συμμετέχουν. Φυσικά δεν πρόκειται να το κάνουμε ποτέ. Τι βλέπουμε λοιπόν ότι κλείνουμε μια στρόφιγγα και ανοίγει αυτομάτως μια άλλη.*

Ο AM εξηγεί πως: *Η παραγωγή αποβλήτων κατά τη διαδικασία εξόρυξης, σχηματισμού αντικειμένων - υλικών και κατανάλωσης είναι αναπόσπαστο χαρακτηριστικό κάθε κοινωνικο-οικονομικού συστήματος όντας προϊόν του αστικού μεταβολισμού. Ο καπιταλισμός ως το πλέον βιομηχανοποιημένο κοινωνικό-οικονομικό σύστημα είναι δίκαια στην κορυφή της μοναδιαίας παραγωγής αποβλήτων ανά άτομο και ανά μονάδα προϊόντος. Η υπερθέρμανση του πλανήτη καθώς επίσης η βαριά πλαστική ρύπανση των ωκεανών θεωρούνται τρανταχτές, πλανητικών διαστάσεων αποτυχίες της ελεύθερης αγοράς ακόμα κι από*

¹⁵¹ Τα φίλτρα των τσιγάρων είναι κατασκευασμένα από ένα είδος πλαστικού, ένα βιοαποικοδομήσιμο υλικό, την οξική κυτταρίνη.

συντηρητικούς πολιτικούς όπως ο λόρδος Στερν, συντάκτης της πρώτης έκθεσης για την πλανητική υπερθέρμανση.

Ο ΑΜ τεκμηριώνει με στοιχεία τις σοβαρές επιπτώσεις του πλαστικού στην υγεία, αναφέρεται στα ιδιαίτερα χαμηλά ποσοστά ανακύκλωσης της χώρας μας και στέκεται ιδιαίτερα στη ρύπανση και στα τεράστια προβλήματα που προκαλεί η εναπόθεση τους στις ανοιχτές χωματερές. Συγκεκριμένα για τον ΧΥΤΑ Φυλής αναφέρει ότι πρόκειται για τον μεγαλύτερο ΧΥΤΑ στην Ευρώπη όπου υπάρχουν πάνω από 60 εκ. τόνοι σκουπιδιών κι εξακολουθούν να εναποτίθενται 6 χιλιάδες τόνοι ημερησίως. [...] Μπαίνει επιπλέον ζήτημα περιβαλλοντικής δικαιοσύνης. Ποιος έχει καταδικάσει τους δημότες της Φυλής και της ευρύτερης περιοχής (Πετρούπολη, Καματερό κ.λπ.) σε ακτίνα μέχρι και 10χλμ. –μιλάμε για κάπου 1 εκ. κόσμο– να φορτώνονται τα σκουπίδια όλου του νομού, της μισής δηλαδή Ελλάδας πληθυσμιακά, ενόσω οι υπόλοιποι σφουρίζουμε αδιάφορα; Μήπως επειδή θεωρούνται «παρακατιανοί»; [...] Η ανακύκλωση δεν επαρκεί, εξίσου σημαντική είναι η επεξεργασία και ξέρετε κάτι; Ούτε ένα τέτοιο έργο δεν έγινε την τελευταία εικοσαετία. [...] Η υπόθεση Αττική παραμένει ένα μελανό στίγμα στις προσπάθειες προόδου που καταβάλλει η χώρα, όσο δε «τρενάρει» η δρομολόγηση μιας βιώσιμης λύσης τόσο επιδεινώνεται η κατάσταση. Όταν πια «εκραγεί», η τελευταία δικαιολογία που θα δεχτούμε είναι ότι «δεν προλάβαμε». Όχι κύριοι, είχατε άφθονο χρόνο να προλάβετε και απλώς αδρανήσατε.

Όπως περιγράφει χαρακτηριστικά σε χώρες όπως η Βραζιλία ένα 15-20% των απορριμμάτων ανακυκλώνεται από ρακοσυλλέκτες, επάγγελμα επίσημα αναγνωρισμένο που το ασκούν περί τα 2 εκ. άνθρωποι (όχι λόγω οικολογικής συνείδησης αλλά για λόγους επιβίωσης). Οι επίσης πολυπληθείς Ινδοί ρακοσυλλέκτες έχουν οργανωθεί διεκδικώντας αφενός εργασιακά δικαιώματα, αφετέρου την αναγνώριση της προσφοράς τους και τον αποστιγματισμό τους ως κατώτερης κάστας.

Και η JN θίγει το θέμα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων: Η ανακύκλωση είναι ένα τεράστιο θέμα. Διάβαζα τώρα τελευταία ότι τα σκουπίδια από την Ελλάδα και τις άλλες χώρες της Ευρώπης πηγαίνουν σε άλλες χώρες και μπορεί να ανακυκλώνονται εκεί σε συνθήκες που πιθανόν να μην είναι καθόλου κατάλληλες. Πολλά από αυτά τα απορρίμματα της Ευρώπης πηγαίνουν στη Τουρκία και είναι μετανάστες και παιδιά που τα ξεχωρίζουν...

Στα παραπάνω εντοπίζουμε το στίγμα το οποίο βιώνουν οι άνθρωποι που πλήττονται από την περιβαλλοντική μόλυνση. Τα άτομα που ανήκουν σε κατώτερα κοινωνικά στρώματα βιώνουν το δομικό στίγμα, συλλογικά με τη μορφή του κοινωνικού εκτοπισμού, κοινωνικών διακρίσεων, καταπάτησης των δικαιωμάτων τους και συνεχούς υποβάθμισης του επιπέδου διαβίωσης τους. Σύμφωνα με τη Ζήση (2013), η σύνδεση ορισμένων ανθρωπίνων διαφορών με ανεπιθύμητα χαρακτηριστικά και απαξιωμένη κοινωνική ταυτότητα προκαλούν εκδηλώσεις αρνητικής διάκρισης και άνισης μεταχείρισης προς τα μέλη των κοινωνικών ομάδων που διαφέρουν από τις κυρίαρχες. Αυτή η «φυσικοποίηση» και η «αντικειμενοποίηση» της διαφοράς είναι αποτέλεσμα μιας δράσης πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων

που σκόπιμα εγκαθιδρύθηκε στοχεύοντας στην δημιουργία αλλά και στην διαιώνιση ορισμένης τάξης σχέσεων (Ζήση, 2019).

Ο ΑΜ τονίζει πως ακόμα και τα καλύτερα συστήματα διαχείρισης απορριμμάτων δεν παύουν να τροφοδοτούν το περιβάλλον με πλαστικό, δείγμα και των εγγενών συστημικών αδυναμιών και υποστηρίζει ότι πρέπει να εξασφαλιστούν ασφαλείς χώροι των απορριμμάτων, διαλογή ανακυκλώσιμων υλικών, διαχωρισμός του οργανικού κλάσματος και σωστή διαχείριση των επικίνδυνων αποβλήτων των εργοστασίων.

Για τις δυσκολίες της ανακύκλωσης η JN αναφέρει: *Η ανακύκλωση είναι καλή. Παρόλα αυτά είμαστε τέσσερα παιδιά κι εγώ και δουλεύουμε εδώ πέρα από τον Ιούνιο με τα απορρίμματα μόνο της οικογένειάς μου για έναν χρόνο. Οπότε η ανακύκλωση δεν είναι η λύση αν έχουμε τόσα πολλά σκουπίδια.[...] Είναι η ίδια η συσκευασία των προϊόντων που συχνά αποτελείται από διαφόρων κατηγοριών υλικά τα οποία δεν γίνεται να ανακυκλωθούν. Επίσης πολλές συσκευασίες δεν αναγράφουν πάνω όλα τα υλικά κατασκευής. Δεν δίνουν πληροφορίες για το πως πρέπει να τα αντιμετωπίζουμε. Ακόμα κι αν κάποιος έχει τη θέληση να το κάνει είναι πολύ δύσκολο. Θα πρέπει να διαχωρίσει τα υλικά από τα οποία αποτελείται η συσκευασία και υπάρχουν συσκευασίες που δεν γνωρίζει σε ποια κατηγορία ανήκουν. Κάποιες συσκευασίες από αυτές που συλλέξαμε για το πρότζεκτ, φάνηκαν μόνο με την πάροδο του χρόνου. Κλεισμένες μέσα στη σακούλα απορριμμάτων για έναν ολόκληρο χρόνο άρχισαν κάπως να διαχωρίζονται και να βλέπεις ξαφνικά ότι κάτι που νόμιζες ότι ήταν μόνο χαρτί ήταν χαρτί και πλαστικό.*

Η ΜΠ για το ίδιο θέμα αναφέρει: *Η ανακύκλωση είναι το τελευταίο σκαλοπάτι γιατί πλέον έχουμε τόσα πολλά πράγματα που δεν μπορούμε να τα ανακυκλώσουμε και επίσης πολλά πλαστικά δεν ανακυκλώνονται ενώ μπορεί να έχουν πάνω ένα σηματάκι που να λέει ανακύκλωση στην ουσία μπορεί να είναι πλαστικά που να έχουν πολλές στρώσεις πλαστικού και δε μπορούν να ανακυκλωθούν. Το ότι έχει το σήμα της ανακύκλωσης σημαίνει ότι η εταιρεία έχει πληρώσει ένα αντίτιμο αλλά στην πράξη δεν ανακυκλώνεται. [...]Υπάρχει το λεγόμενο green washing, πράσινο ξέπλυμα, πολλές εταιρείες κάνουν δηλώσεις που δεν είναι αληθείς..*

Ο ΝΝ: υποστηρίζει ότι στην πραγματικότητα αντικειμενικά το ιδανικό είναι να μην ανακυκλώνουμε καθόλου να μην παράγονται υλικά που θα χρειαστεί να ανακυκλωθούν. Όλες οι σύγχρονες τάσεις είναι ότι πρέπει πρώτον να έχουμε επανάχρηση στις συσκευασίες για παράδειγμα ή ακόμα περισσότερο να παράγουμε προϊόντα που ο χρόνος ζωής τους δεν είναι μικρός, σε καμία περίπτωση δεν είναι μιας χρήσης, ακόμα και οι συσκευές, οχήματα, σπίτια, οτιδήποτε, η πιο οικολογική προσέγγιση είναι να προσπαθούμε να ζούμε για το μεγαλύτερο δυνατό διάστημα και όταν παθαίνουν κάτι να μπορούν να επισκευάζονται εύκολα και όχι να αλλάζουν. Οι σύγχρονες παραγωγικές σχέσεις ωστόσο, θέλουν ακριβώς το αντίθετο. Στο βαθμό που θέλεις να έχεις ένα κύκλο αγοράς που θα ανανεώνεται διαρκώς σε συμφέρει προφανώς τα εμπορεύματα να έχουν μικρό κύκλο ζωής και να πρέπει να ξαναγοραστούν πολύ τακτικά. [...] Η τάση του σύγχρονου

καπιταλισμού, των σύγχρονων παραγωγικών σχέσεων (και είναι αντικειμενικό δηλαδή δεν είναι θέμα κακίας) είναι, γιατί έτσι συμφέρει το κεφάλαιο, να ανακυκλώνεται πιο γρήγορα.

Ο ΝΝ έδωσε ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αναφερόμενος στις ηλεκτρικές συσκευές οι οποίοι οδηγούνται σε ηθικό θάνατο καθώς κυκλοφορούν. νεότερα μοντέλα πιο εξελιγμένα, ή η εταιρία δεν υποστηρίζει πλέον την αναβάθμιση τους με αποτέλεσμα να ωθεί τον κάτοχο της συσκευής στην αντικατάσταση τους χωρίς να υπάρχει βλάβη ή φθορά. Και συμπληρώνει: *Αλλά υπάρχει μια στρέβλωση: με όλες τις καμπάνιες της οικολογίας και του κυρίαρχου λόγου της οικολογίας, έχουμε μάθει να συνδέουμε πάρα πολύ την οικολογία με την ανακύκλωση και η ανακύκλωση να είναι κάτι καλό. Νιώθω για παράδειγμα ότι ένα παιδί θα θεωρήσει ότι έκανε κάτι καλό στο περιβάλλον άμα πάρει ένα πλαστικό μπουκάλι νερό και το πιει και το ανακυκλώσει σε σχέση με το να πάρει ένα ποτήρι νερό και να το πιει! Θα θεωρήσει ότι η πρώτη κίνηση, δεν ξέρω τώρα αίσθηση είναι αυτό, έχει ένα θετικό κατάλοιπο, αφήνει κάτι θετικό πίσω...το ανακύκλωσα, δεν είναι καν μηδενικό, στην πραγματικότητα είναι αρνητικό, παρήγαγα πλαστικό μιας χρήσης που ακόμα και αν ανακυκλωθεί θα ξοδέψει τεράστια ενέργεια για να ξανά ανακυκλωθεί κτλ., η βιομηχανία του πετρελαίου που βρίσκεται από πίσω και όλες οι επιπτώσεις κοκ. Με τα καπάκια επίσης, που θεωρούμε ότι κάνουμε κάτι θεάρεστο μαζεύοντας τα καπάκια και έτσι νιώθουμε οκ να καταναλώσουμε άπειρες πλαστικές συσκευασίες μιας χρήσης.*

Σχετικά με τον τρόπο ανακύκλωσης στην Ελλάδα ο ΝΝ. αναφέρει ότι ο τρόπος που επιλέχθηκε στην Ελλάδα συστηματικά να γίνεται η ανακύκλωση είναι εξαιρετικά λανθασμένος. Δηλαδή έχουμε τον μπλε κάδο που καταλήγουν όλες οι γραμμές εκεί, δεν έχουμε διαχωρισμό απορριμμάτων στο σπίτι ο οποίος γενικά θεωρείται ο σωστός τρόπος και γιατί εμπλέκει τον καταναλωτή περισσότερο αλλά και γιατί δίνει πιο καθαρά υλικά προς ανακύκλωση. Το πραγματικό ποσοστό που ανακτάται από τους μπλε κάδους είναι αμφίβολο, πολλές φορές είναι μικρό άλλες φορές είναι φουσκωμένο, η όλη βιομηχανία της ανακύκλωσης κατηγορείται πολλές φορές για διαπλοκή για διάφορα τέτοια ζητήματα, είναι τεράστια συμφέροντα εκεί πέρα, οπότε και η ανακύκλωση που γίνεται νομίζω ότι γίνεται με συστηματικά λάθος τρόπο.

Η ΣΚ υποστηρίζει ότι η ανακύκλωση δεν γίνεται σωστά γιατί κοστίζει ακριβά στις βιομηχανίες οπότε προτιμούν να πάρουν την πρώτη ύλη από το να κάνουν ανακύκλωση. Ωστόσο εικάζει ότι αυτό ίσως αυτό είναι μια δικαιολογία πίσω από την οποία κρύβονται οι πραγματικοί λόγοι. Θα μπορούσε, όπως υποστηρίζει, το ζήτημα του υψηλού κόστους να λυθεί με ένα φόρο ανακύκλωσης μέσω του οποίου να συμβάλουν όλοι οι πολίτες. Θα μπορούσε να υπάρχει ο σχεδιασμός για την ανακύκλωση κάτι το οποίο για μένα είναι πολιτισμός. Ο πραγματικός πολιτισμός είναι για μένα αυτός ο σχεδιασμός και μετά μιλάμε για ρήτρα στον πολίτη. Άρα ένας σημαντικός παράγοντας είναι το κράτος και να κάνει τις απαραίτητες ενέργειες. Αν δεν μπορεί το κράτος, ας δώσει σε κάποιους ιδιώτες, σε κάποιον φορέα τον συντονισμό. Να το κάνει. Υπάρχουν άνθρωποι και σε ερευνητικό επίπεδο που κάνουν τέτοιες προσπάθειες αλλά είναι μεμονωμένες και δεν είναι συντονισμένες.

Η ΣΚ πιστεύει ότι ο κόσμος έχει χάσει την εμπιστοσύνη του στο κράτος και γι' αυτό αδρανεύει στο ζήτημα της ανακύκλωσης. *Οι άνθρωποι, πιστεύουν ότι όλο αυτό γίνεται (η ανακύκλωση) γιατί κάποιος θα επωφεληθεί χρηματικά, γιατί αυτό έχει μάθει τόσα χρόνια, κάποιος κρύβεται, ακόμα και πίσω από δομές που αφορούν τέτοιες περιπτώσεις πάντα είναι το χρήμα και όχι το ουσιαστικό κομμάτι. Δηλαδή όταν σου λένε ότι θα γίνει ανακύκλωση και η ανακύκλωση δεν γίνεται κάποιος σου λέει ψέματα έτσι δεν είναι; Οπότε εσύ πως να πειστείς να κάνεις το οτιδήποτε δεν είσαι και χαζός. Όταν λες συνέχεια ψέματα στον κόσμο δυσκολεύεται και να πειστεί για το οτιδήποτε. Βέβαια οι περισσότεροι θα ήθελαν κάτι συντονισμένο, δεν πιστεύω ότι αν υπήρχε κάτι ουσιαστικό αν γινόταν σωστά η ανακύκλωση και όντως υπήρχε κάποιο δίκτυο ανακύκλωσης και ξέρουμε ότι πηγαίνουν εκεί και γίνεται συντονισμένα δεν νομίζω ότι κανένας θα αντιδρούσε. Αναφέρει πως στο εξωτερικό η οικιακή διαλογή των απορριμμάτων προηγείται της ανακύκλωσης. Όταν τα ρίχνεις όλα μαζί σε ένα κάδο, μετά η διαλογή είναι δύσκολη κι εσύ τα ξέρεις, πολλές φορές πετιούνται στη χωματερή και πηγαίνουν για καύση και λες ποιος ο λόγος να γίνεται όλο αυτό; για τα μάτια του κόσμου; ποιος λέει ψέματα σε ποιον;*

Ο ΑΜ τονίζει: *Η απαράδεκτη καθυστέρηση και οι ευκαιριακοί, αλλοπρόσαλλοι χειρισμοί δημιούργησαν φοβάμαι μια κατάσταση μη αναστρέψιμη, με τους πολίτες πλέον δύσπιστους απέναντι σε οποιαδήποτε σχετική πρωτοβουλία. Αν όμως δεν κερδίσεις την εμπιστοσύνη του κόσμου –κάτι που φυσικά δεν γίνεται με την αστυνομική καταστολή– δεν πας πουθενά. Διότι και οι τοπικές κοινωνίες δικαιούνται απόλυτα να αντιδρούν σε «λύσεις» που αποφασίζονται ερήμην τους.*

Εντοπίζουμε στα παραπάνω επιχειρήματα των συνεντευξιζόμενων τον ρόλο του κράτους και την έλλειψη εμπιστοσύνη των πολιτών σε αυτό που τους ωθεί στην αδράνεια. Επίσης διαπιστώνουμε τα διαπλεκόμενα οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα που έχουν καθορίσει τις παραγωγικές σχέσεις και κινούν τα νήματα με μοναδικό κίνητρο το κέρδος. Η απουσία κοινωνικής δικαιοσύνης αφαιρεί από τους πολίτες το δικαίωμα της συμμετοχής στη δημοκρατική λήψη των αποφάσεων.

Η έλλειψη εμπιστοσύνης σε συνδυασμό με την έλλειψη ενημέρωσης από το κράτος οδηγεί σε αντιδράσεις όπως αυτή που περιγράφει παρακάτω η ΜΠ για την κατάργηση στα πλαστικά καλαμάκια: *Πολλοί βέβαια το χλευάσανε έβλεπα και στην Ελλάδα κάτι σχόλια του τύπου «τι θα γίνει άμα το καλαμάκι...» και από τον κοινωνικό μου περίγυρο «καλά το ένα καλαμάκι θα μας σώσει τώρα το πλαστικό;» αλλά δεν καταλαβαίνουν ότι το καλαμάκι δεν ανακυκλώνεται. Άμα τους δείξεις μια φωτογραφία με μία χελώνα που το καλαμάκι έχει μπει στη μύτη της και την έχει πληγώσει ή άμα τους δείξεις κάποιες τέτοιες φωτογραφίες με πουλιά που έχουν μέσα τους καλαμάκια ή ποτήρια ή όλα αυτά τα πλαστικά μιας χρήσης που τα χρησιμοποιούμε για πέντε λεπτά και μετά τα πετάμε και όταν βρεθούν στο θαλάσσιο περιβάλλον σκοτώνουν τα πουλιά, τα θαλάσσια είδη, τα ψάρια. Πλέον έχω δει και φάλαινες γεμάτες πλαστικά, δελφίνια, χελώνες, υπάρχουν κάτι τραγικές φωτογραφίες. Τότε εκεί, όταν βλέπεις αυτές τις φωτογραφίες τότε καταλαβαίνεις το πρόβλημα γιατί το καλαμάκι είναι ένα θέμα και δεν πειράζει ας μην*

χρησιμοποιήσεις καλαμάκι, πιες τον καφέ σου χωρίς καλαμάκι. Αλλά θέλει.., θέλει συνεχή ενημέρωση, εκπαίδευση και δράσεις!

Η ΜΠ υποστηρίζει ότι η ανακύκλωση είναι το τελευταίο σκαλοπάτι της πυραμίδας και ακολουθεί η επαναχρησιμοποίηση. Ενώ το σημαντικότερο είναι η μείωση της παραγωγής και της κατανάλωσης και η επιλογή προϊόντων λιγότερο επιβλαβή για το περιβάλλον όπως το γυαλί. Το ίδιο πιστεύουν και οι ΣΚ και ΕΝ.

Η JN πιστεύει πως είμαστε ρυθμισμένοι από το σύστημα να καταναλώνουμε έτσι και εξηγεί πως ο σύγχρονος άνθρωπος θα συνειδητοποιήσει το πρόβλημα μόνο αν έρθει αντιμέτωπος με αυτό: Ας μαζέψουν όλοι τα σκουπίδια τους για ένα μήνα! Εγώ έμαθα τόσα πολλά πράγματα μαζεύοντας τα σκουπίδια μου και ξεχωρίζοντας τα! Είναι μία πολλή απλή διαδικασία! Να τα καθαρίσουν και έπειτα να προσπαθήσουν να ξεχωρίσουν τα υλικά. Έτσι πιάνεις ψηλαφείς με τα χέρια σου τη συσκευασία, ακούς τον ήχο που κάνει, το ένα ακούγεται έτσι το άλλο αλλιώς, βλέπεις το σχέδιο.. Ουάου αυτό το καπάκι είναι φανταστικό!.. Αυτή η συσκευασία έχει 3 διαφορετικές επιστρώσεις από μέσα ώστε να κλείνει αεροστεγώς! Και μερικά είναι πολύ όμορφα! Αλλά δεν το βλέπουμε καν. Ανοίγουμε και το πετάμε κατευθείαν..

Οπότε αυτή η διαδικασία σε κάνει να σκεφτείς! Πώς δημιουργήθηκε αυτό το αντικείμενο, πως σχεδιάστηκε, πως συσκευάζονται τα προϊόντα.. Σκέφτεσαι την μαζική κατανάλωση.. πάλι ένα πακέτο μακαρόνια, πάλι ένα πακέτο μακαρόνια.. Σκέφτεσαι αυτή είναι η ζωή μου, ένα ημερολόγιο, η προσωπική μου αρχαιολογία, πως έζησα αυτόν τον μήνα. Οι αρχαιολόγοι κοιτούν τα σκουπίδια για να ανακαλύψουν πως ζούσαν οι άνθρωποι κάθε εποχής.

Η ΜΠ πιστεύει πως ο καταναλωτισμός λειτουργεί ως υποκατάστατο της απώλειας της επαφής του ανθρώπου με τη φύση.

Για τον ΝΝ οι παραγωγικές σχέσεις διαμορφώνουν την αντίληψη μας για τη φύση: *Ο τρόπος που αντιλαμβανόμαστε τη φύση καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τον τρόπο που οι κοινωνίες μας την επεξεργάζονται και την μετασχηματίζουν και ο τρόπος που μετασχηματίζουν την φύση οι κοινωνίες μας εξαρτάται σε καθοριστικό βαθμό όχι από τις αντιλήψεις που έχουμε αλλά από τον τρόπο παραγωγής και τις παραγωγικές σχέσεις που έρχονται άμεσα σε επαφή και μετασχηματίζουν την ύλη το φυσικό αντικείμενο. Αυτές οι διεργασίες είναι που διαμορφώνουν σε πολύ μεγάλο βαθμό στη συνέχεια και την αντίληψη μας για τη φύση. Οπότε ναι ισχύει ότι η αντίληψη για τη φύση είναι πολύ διαφορετική σε κάθε εποχή αλλά νομίζω ότι είναι πιο αποτελεσματικό να ψάχνουμε την αιτία αυτής της αλλαγής στις ίδιες τις κοινωνικές σχέσεις και όχι τόσο στην αντίληψη αυτή καθαυτή.*

Η ΑΚ επισημαίνει την αποσύνδεση του ανθρώπου από το φυσικό του κόσμο και την εξάρτηση του από τις ευκολίες του σύγχρονου τρόπου ζωής: *Καμωνόμαστε ότι δεν ζούμε στο περιβάλλον δηλαδή δεν καταλαβαίνουμε τι είναι το περιβάλλον. Θα σας θυμίσω τι μας συνέβη στο πρώτο λοκντάουν με τον κωδικό 6. Πάρα πολύ άνθρωποι ανακάλυψαν την πόλη και τα παρκάκια και τον Λυκαβηττό και το Ζάππειο τότε*

θυμήθηκε ο άνθρωπος τη φύση. Δεν την παρακολουθούμε τη φύση, έχουμε χάσει την αίσθηση των εποχών, έχουμε χάσει την αίσθηση της παραγωγής. Παίρνουμε ένα κουτάκι ντοματοχυμό για να βάλουμε στα μακαρόνια και δεν μπορούμε να θυμηθούμε αυτό έχει πηγή μία πραγματική ντομάτα. Έχουμε απομακρυνθεί πάρα πολύ από πολλές ευκαιρίες που έχουμε να συνδεθούμε με τη φύση και αυτό γίνεται διαρκώς χειρότερο, και αυτό μας προκαλεί μία εξάρτηση από την ευκολία. Υπάρχουν πάρα πολλές λειτουργίες καθημερινές μας που δεν μας απασχολούν καθόλου. Ανάβουμε το air-condition γιατί κρυώνουμε ή ζεσταινόμαστε. Η μπαίνουμε στο αυτοκίνητο τα έχουμε όλα πολύ εύκολα. Θέλουμε να πιούμε καφέ την ώρα που πηγαίνουμε στο γραφείο σαν να είναι αυτό φυσιολογικό και χρησιμοποιούμε πλαστικά μιας χρήσης που είναι ο μεγαλύτερος ρυπαντής αυτή την στιγμή επειδή δεν μπορούμε να κρατηθούμε αυτά τα 5 λεπτά για να πάρουμε τον καφέ από το σπίτι ή να τον φτιάξουμε στο γραφείο. Θέλουμε καλαμάκι χωρίς να είμαστε ασθενείς ούτε ανήμποροι γιατί απλώς μας αρέσει δεν πειράζει 200 χρόνια κάνει το καλαμάκι να αποσυντεθεί ή να μετατραπεί σε κάτι άλλο που ακόμα δεν ξέρουμε και δεν μπορούμε να το μετρήσουμε. Όλα αυτά τα πράγματα λοιπόν συμβαίνουν γύρω μας δεν μας αφορούν γιατί η ευκολία μας είναι πάντοτε πιο σημαντική από όλα αυτά. Οι φορές που θυμόμαστε αυτή τη σύνδεση είναι λίγες. Θα σας θυμίσω για το κομμάτι των σκουπιδιών ότι πετάμε τα σκουπίδια μας και την ανακύκλωση μαζί πολλές φορές και κάποιος τα παίρνει. Δεν μας νοιάζει,, ξέρουμε εμείς ποιος είναι ο κύκλος των σκουπιδιών; Μας νοιάζει όταν έχουν απεργία οι οδοκαθαριστές και γεμίζουν οι δρόμοι της Αθήνας σκουπίδια. Όλα αυτά λοιπόν τα πράγματα συμβαίνουν γύρω μας αλλά δεν τα παρατηρούμε και όσο δεν τα παρατηρούμε χάνετε αυτή η σύνδεση. Και φοβάμαι ότι ο κόσμος πηγαίνει σε μία κατάσταση που είναι μονόδρομος. Πραγματικά κι εγώ δεν είμαι καθόλου αισιόδοξη. Θα πρέπει να συμβεί κάτι πολύ μεγάλο, πολύ δραματικό ή να είναι τόσο πολλοί αυτοί οι άνθρωποι που είναι διατεθειμένοι να θυσιάσουν ένα μέρος της ευκολίας τους για να αλλάξει κάτι σιγά σιγά προς τα πίσω ξέρετε ότι η αλλαγή είναι μεγάλος φόβος του ανθρώπου δεν αγαπάμε καθόλου την αλλαγή είμαστε όλοι άνθρωποι της συνήθειας.

Εντοπίζουμε εδώ τον τρόπο με τον οποίο έχουν μεταβληθεί οι κοινωνικές αναπαραστάσεις της ύλης μέσω των παραγωγικών σχέσεων και των οικονομικών συμφερόντων τα οποία σταδιακά οδήγησαν τον άνθρωπό στην αποξένωση του από τη φύση και στην αναζήτηση της ευκολίας και της ευχαρίστησης μέσω της υπερκατανάλωσης. Σε αυτή τη μεταβολή καθοριστικός ήταν και ο ρόλος της διαφήμισης. Τα ΜΜΕ χρησιμοποίησαν την δύναμη της εικόνας αρνητικά.

Η ΕΝ περιγράφει την μεταβολή της κοινωνικής αναπαράστασης της ύλης με γλαφυρό τρόπο: Η υπερκατανάλωση και τα πρότυπα, τα λανθασμένα πρότυπα, τα οποία περνάνε μέσα από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και γενικότερα τα καθημερινά πρότυπα, είναι πολύ λάθος και λάθος είναι και ο τρόπος που μεγαλώνουμε τα παιδιά μας. Δίνοντας τα πάντα, δημιουργούμε νέους που δεν ικανοποιούνται με τίποτε, γιατί έχουν τα πάντα. Άρα ο υπερκαταναλωτισμός είναι ένας τρόπος για να μπορέσουν να καλύψουν όλο αυτό το κενό το οποίο πιθανόν να νιώθουν χωρίς όμως κανέναν να τους έχει μιλήσει, να βάλουμε στο

λεξιλόγιο μας τη λέξη μειώνω! [...] Ας πάρουμε το παράδειγμα των προηγούμενων γενεών που δεν χρησιμοποιούσαν πολλά και ήταν χαρούμενοι και με τα λίγα που είχανε με μια καλή φορεσιά που θα βγαίναν έξω και πολύ απλά ρούχα και ήταν χαρούμενοι. Η ευτυχία δεν είναι στα πολλά και στην υπερκατανάλωση η ευτυχία είναι και στα λίγα αρκεί να ψάξουμε λίγο τον εαυτό μας μέσα από διαφορετικούς δρόμους.

Η ΕΝ τονίζει με έμφαση: Η λέξη μειώνω είναι η λέξη που θα έπρεπε να την έχουμε βάλει σε μεγάλη γραμματοσειρά μέσα στο σπίτι μας στο σαλόνι μας παντού και να τη βλέπουμε καθημερινά και τι σημαίνει μειώνω όχι ανακυκλώνω μόνο η ανακύκλωση είναι το τελευταίο μειώνω είναι το πρώτο η επαναχρησιμοποίηση είναι το δεύτερο και η ανακύκλωση είναι το τρίτο. Μειώνω όσα δεν έχω ανάγκη τελείωσε! Ή να τα χρησιμοποιήσω με κάποιον άλλο τρόπο, επαναχρησιμοποιώ πράγματα τα οποία έχω ξεχάσει ότι υπάρχουν, πιθανότατα με μια πολύ όμορφη αναπαλαίωση με έναν διαφορετικό τρόπο να τα ξανακάνω χρηστικά θα ήταν και πάρα πολύ ωραίο με αλλαγή κουμπιών ή με αλλαγή χρώματος και μετά αφού έχουμε οδηγηθεί σε όλα αυτά τα δύο βήματα πάμε και κάνουμε ανακύκλωση.

Και η ΣΚ προτείνει γιορτές γειτονιάς και ανταλλάξιμες αγορές σε συνδυασμό με καλλιτεχνικά workshop. Μία ιδέα για παράδειγμα θα ήταν καλλιτέχνες να πάρουν τέτοια αντικείμενα που κάποιος έβγαζαν έξω από το σπίτι τους και να δείξουν πως μπορούν να τα επαναχρησιμοποιήσουν με έναν διαφορετικό τρόπο ή να τα μεταμορφώσουν με κάποιον τρόπο. Δηλαδή αυτό θα ήταν το ισχυρό μάρκετινγκ ενός δήμου θεωρώ.

Ο ΝΝ υποστηρίζει: Σίγουρα το καθοριστικό πεδίο επιμένω σε αυτό είναι οι σχέσεις παραγωγής, στη συνέχεια είναι το κράτος και οι πολιτικές και ο τρόπος που μπορούν να ρυθμίσουν ως ένα βαθμό τουλάχιστον τις σχέσεις παραγωγής και στη συνέχεια προφανώς υπάρχει και ο ρόλος και της εκπαίδευσης και της ευαισθητοποίησης κτλ. μην το μηδενίζουμε αυτό το πράγμα.

Ο ΑΜ προτείνει: Εκείνο που χρειάζεται είναι ισχυρή πολιτική βούληση και μια ολοκληρωμένη, συστηματική και με συγκεκριμένο χρονοδιάγραμμα διαβούλευση με όλους τους εμπλεκόμενους την οποία θα διαχειριστεί και θα υλοποιήσει μια ανεξάρτητη επιστημονική ομάδα ενώ δήμοι, περιφέρειες και κόμματα θα δεσμευθούν πως τα αποτελέσματά της θα αποτελέσουν «μπούσουλα» ενοποίησης, ανεξάρτητα από το πολιτικό κόστος.

Και σε άλλο σημείο: Στην Ελλάδα έχουμε ανάγκη από έναν ολιστικό σχεδιασμό που να ξεπερνάει τις τετραετίες των κυβερνήσεων και τους πολιτικούς ορίζοντες της καριέρας. Και ένας τέτοιος σχεδιασμός πρέπει να έρθει με έναν όσο το δυνατό πιο ουδέτερο τρόπο και να αποτελέσει αντικείμενο συζήτησης.

Ο ΑΜ θεωρεί πως η λύση μπορεί να δοθεί μόνο αν απορρίψουμε την καπιταλιστική δομή της κοινωνίας και οδηγηθούμε σε ένα πλαίσιο σταδιακής αποανάπτυξης: Μια κοινωνία με λιγότερα απόβλητα, φιλικότερη στον πλανήτη και σε καλύτερη σχέση με τη βιοποικιλότητα και το φυσικό περιβάλλον είναι οπότε

αναγκαστικά μια κοινωνία οικονομικής αποανάπτυξης που θα περιθωριοποιήσει κοινωνικά, πολιτικά και οικονομικά τη θρησκεία της διαρκούς οικονομικής μεγέθυνσης.

2.8.3 Κύριο Θέμα 3: Η δύναμη της μονάδας

Η ΜΠ υποστηρίζει ότι οι καταναλωτές έχουν τη δύναμη στα χέρια τους και γι' αυτό θα πρέπει να ασκούν πίεση στις εταιρείες. Φέρει ως παράδειγμα τη δική της εμπειρία κατά τη συμμετοχή της στην εκστρατεία της Greenpeace για τα μεταλλαγμένα κατά την οποία η πίεση έφερε το επιθυμητό αποτέλεσμα: *Τουλάχιστον όσον αφορά τα μεταλλαγμένα καταφέραμε να τα σταματήσουμε στην Ευρώπη και στην Ελλάδα, ήμασταν μία από τις χώρες που τα σταματήσαμε αρκετά πρώτες και μάλιστα ανέλαβε και πρωτοβουλία η χώρα μας στο ευρωπαϊκό κοινοβούλιο που δεν υπήρχε η νομοθεσία η ευρωπαϊκή. Έτσι θεωρεί πως αν οι καταναλωτές σταματήσουν να αγοράζουν πλαστικά οι εταιρείες θα αναγκαστούν να τα αντικαταστήσουν με ένα πιο οικολογικό υλικό όπως το γυαλί. Και εξηγεί: Δηλαδή βλέπουμε ότι η δουλειά που κάνουμε μπορεί να μη φαίνεται.. ότι τα βήματα που κάνουμε είναι μικρά ή ότι είμαστε ο μικρός Δαβίδ ενάντια στο Γολιάθ, αλλά τελικά κάθε τι που κάνουμε μπορεί να φαίνεται μικρό αλλά μπορεί να έχει ένα πολύ μεγάλο αντίκτυπο και πάντα είμαι θετική, με την άποψη ότι πάντα πρέπει να προσπαθούμε ακόμα και αν αποτύχουμε χρειάζεται να προσπαθούμε, γιατί τι άλλο μπορούμε να κάνουμε για να.....υπάρχουν τόσα πολλά προβλήματα σε περιβαλλοντικό επίπεδο που οι άνθρωποι ακόμα χρειάζεται να αφυπνιστούν και να αλλάξουν συνήθειες, οπότε πάντα το βλέπω με θετικό τρόπο ακόμα και αν το πρόβλημα μοιάζει τεράστιο. Όπως τώρα οι κλιματικές αλλαγές ή το θέμα των πλαστικών που φαίνεται σα να έχει μολύνει όλο τον πλανήτη με πλαστικά από θάλασσες, βουνά, μέχρι τα πιο απόμακρα μέρη. Πιστεύω ότι πάντα κάτι πρέπει να κάνουμε γιατί μπορεί η αλλαγή μπορεί να μη φανεί αμέσως αλλά σίγουρα θα γίνει κάτι.*

Επιπλέον αναφέρει το κίνημα Zero Waste και το Break Free From Plastic το οποίο σε συνεργασία με τη Greenpeace, την Oceana, τους Φίλους της Γης και χιλιάδες άλλες οργανώσεις, μέσω έρευνας και επιστημονικής μελέτης, (Brand audit) εντοπίζει τους μεγαλύτερους ρυπαντές πλαστικών στο κόσμο με στόχο μέσω της δημοσιοποίησης να τους ασκήσει πίεση. Και συμπληρώνει: *Το πλαστικό θεωρώ ότι είναι πιο κοντά επίσης στον άνθρωπο, οι πολίτες μπορούν να κάνουν κάτι, έχουν αρχίσει και αφυπνίζονται, το ακούνε, το βλέπουν με τους καθαρισμούς που γίνονται στις παραλίες, με ντοκιμαντέρ, έχει προβληθεί αρκετά το θέμα και στην Ευρώπη έγινε ρεκόρ...επεξεργασία μιας νομοθεσίας μέσα σε έξι μήνες υιοθετήθηκε μια οδηγία να απαγορευτούν μια σειρά από πλαστικά μιας χρήσης που δεν έχει ξαναγίνει. Δηλαδή σε έξι μήνες να γραφτεί, να συνταχθεί μια νομοθεσία και να ψηφιστεί από τα κράτη μέλη, να περάσει από τα κοινοβούλια και την επιτροπή δεν έχει ξαναγίνει. Δείχνει το επείγον του θέματος δείχνει ότι και οι πολιτικοί πλέον είναι θετικοί στο να μπει ένα φρένο σε όλα αυτά.*

Αντίθετα για το θέμα της κλιματικής αλλαγής η ΜΠ θεωρεί ότι είναι πιο δύσκολη η ενεργοποίηση της αλλαγής από τους πολίτες γιατί είναι ένα φαινόμενο που αμφισβητείται, φαντάζει μακρινό και οι συνέπειες του μακροπρόθεσμες. Πιστεύει ότι για να ενεργοποιηθούν οι πολίτες πρέπει αρχικά να ενημερωθούν για το πρόβλημα. Η ΜΠ προτείνει: *Να δούμε τι μπορούμε να κάνουμε και εμείς, δηλαδή μην περιμένουμε από τους άλλους. Σαν άνθρωποι δεν ξέρω...[...] Αν έχεις ένα πρόβλημα πρέπει να πάρεις εσύ την ευθύνη όχι να περιμένεις πάντα από την Greenpeace ή από το κράτος ή από την κυβέρνηση. Μόνο έτσι αλλάζουν τα πράγματα, μου αρέσει πολύ ένα γνωμικό της Margaret Mead που λέει: “Μια μικρή ομάδα σκεπτόμενων και αποφασισμένων ανθρώπων μπορεί να αλλάξει τον κόσμο. Στην πραγματικότητα, είναι το μόνο πράγμα που το έχει κάνει ποτέ”. Άρα πρώτα αρχίζει από εμάς και σιγά σιγά η δράση μας σίγουρα θα επηρεάσει και το περιβάλλον μας και φυσικά μπορούμε και...πχ αν δεν έχουμε έναν κάδο για να βάζουμε τα οργανικά που μπαίνουν σε διάφορους δήμους μην περιμένουμε ιδιαίτερα, να πάρουμε τηλέφωνο τον Δήμο την επόμενη: που είναι ο κάδος γιατί δεν είναι έξω πρέπει να διεκδικούμε.. αυτό δεν υπάρχει άλλος τρόπος νομίζω.*

Η άποψη της JN είναι: *Πάντα πιστεύω ότι μπορούμε να κάνουμε κάτι γι’ αυτό κάνω δράσεις. Αλλά θέλει γνώσεις και πολιτική θέληση. Πρέπει να έρθουμε αντιμέτωποι με το πρόβλημα. Να δούμε ότι στην κοινωνία που ζούμε υπάρχει πάντα η ανάγκη να αγοράσουμε κάτι καινούριο. Υπάρχουν οικονομικά συμφέροντα που το προωθούν αυτό. Εκεί έχουμε ένα μεγάλο λάθος.*

Η JN επίσης επισημαίνει πως όταν βλέπουμε ότι σε μία συσκευασία δεν αναγράφονται όλες οι πληροφορίες πρέπει να πάρουμε τηλέφωνο στην εταιρεία κατασκευής. Πρέπει να απαιτήσουμε να αναγράφονται και όλες οι επιστρώσεις και όχι μόνο το εξωτερικό υλικό. Πρέπει να απαιτήσουμε να το αναγράφουν αυτό οι εταιρείες και τα καταστήματα! Ήταν η ιστορία από το Green Party στη Γερμανία παλιά στην αρχή του οι άνθρωποι άρχισαν να αφήνουν τις άδειες συσκευασίες κατευθείαν στο σούπερ μάρκετ . Οπότε ξαφνικά το σούπερ μάρκετ βρέθηκε με όλα τις συσκευασίες εκεί πεταμένες και έπρεπε να κάνει κάτι. Έτσι άρχισαν να πιέζουν οι ιδιοκτήτες σούπερ μαρκετς τους παραγωγούς να μειώσουν τις συσκευασίες! Με αυτό τον τρόπο έγινε μετατόπιση της ευθύνης από τους πολίτες (ανακύκλωση, δεν ανακύκλωσα) και έγινε πρόβλημα του σούπερ μάρκετ το οποίο κάλεσε τον παραγωγό και του ζήτησε να μην δίνει τόσες πλαστικές συσκευασίες. Υπάρχει ο όρος *Extended producer responsibility* (Διευρυμένη ευθύνη παραγωγού). Είναι μία ενέργεια που θα θέλαμε να προωθήσουμε. Οι παραγωγοί σύμφωνα με αυτό πρέπει να πληρώνουν για ολόκληρο τον κύκλο ζωής των προϊόντων τους. Ακόμα και όταν φτάσει στον κάδο πρέπει να έχουν προβλέψει αν αυτό είναι τόσο τοξικό ή αφήνει μικροπλαστικά στο χώμα και να πληρώνουν χρήματα γι’ αυτό.

Αλλά και η EN αναφέρει πως παρόλο που η ανακύκλωση είναι λιγότερο σημαντική, οι πολίτες πρέπει να ασκούν κριτική στους δήμους όταν εντοπίζουν λάθη και παραλείψεις και να διεκδικούν την σωστή και αποτελεσματική λειτουργία της. Παρόλα αυτά πιστεύει ότι όλα είναι θέμα πολιτικής, πολιτικής

βούλησης.[...] Όταν είμαστε ένα κράτος το οποίο δεν θέτει όρια στον πολίτη μην περιμένουμε ότι θα πρέπει ο πολίτης από μόνος του όλα να τα πετύχει. Φτάσαμε στο να μειωθεί το πλαστικό η πλαστική σακούλα όταν εξαντλήσαμε την ευρωπαϊκή οδηγία και πλέον ήμασταν στο όριο του να υπάρξουν κυρώσεις.[...] Προσαρμοστήκαμε όλοι! Η πλαστική σακούλα έφυγε από τα σούπερ Μάρκετ. Έχουν μπει οι πολλαπλών χρήσεων Έχει μειωθεί πολύ το ποσοστό σύμφωνα τους οργανισμούς που μελετάνε το θέμα. Άρα καταλαβαίνεις ότι και εμείς δεν είμαστε ένας λαός ο οποίος δε μπορούμε να παιδευτούμε σε τέτοια πράγματα ή δεν μπορούμε να ακολουθήσουμε αρκεί κάποιος να μας θέσει τα όρια, είμαστε ένας λαός χωρίς όρια. Όταν μπουν τα όρια μπορούμε. Δηλαδή εδώ εναπόκειται όλα στον πατριωτισμό του καθενός. Αλλά εδώ είναι κόντρα γιατί δεν υπάρχει η κατάλληλη παιδεία! [...] Εκεί βρίσκω το μεγαλύτερο κενό εκεί θα ήθελα να εστιάσω ότι θα έπρεπε τα υπουργεία και το υπουργείο περιβάλλοντος και τα αντίστοιχα η τα συνεργαζόμενα υπουργεία να μπορέσουν να πάρουν μέτρα και να κάνουμε μεταρρυθμίσεις τις οποίες να είναι προς την κατεύθυνση της σωστής περιβαλλοντικής συμπεριφοράς. Θα ήθελα να είναι προς αυτή την κατεύθυνση και να μπορέσουμε να δούμε κάποιες αλλαγές. Μπορούμε να κάνουμε αλλαγές κι εμείς στην Ελλάδα.

Η ΣΚ πιστεύει ότι το πιο δύσκολο είναι να βγει ο άνθρωπος από τις συνήθειες που έχει μάθει, αλλά θεωρεί ότι μαζί με την ενεργοποίηση των πολιτών απαιτούνται και αλλαγές στο πολιτικό και οικονομικό σύστημα ώστε να υπάρξει κάποια βελτίωση. Αναφέρεται στην ανθρωπόκαινο εποχή η οποία είναι καπιταλόκαινος καθώς έχει ως βάση της τον καπιταλισμό. Η οικονομία έχει βασιστεί πάνω σε συγκεκριμένες προδιαγραφές που είναι το κέρδος, που είναι η αύξηση της παραγωγής και όταν σου λέει ότι εγώ έχω κάποιους στόχους κάθε χρονιά να πετύχω, αυτοί οι στόχοι δεν είναι προς τα πίσω αλλά προς τα μπροστά, που το μπροστά είναι πάντα στην τσέπη.

Η άποψη της ΑΚ: Είμαστε στην πρώτη γραμμή και δουλεύουμε και εμείς οι ίδιοι στο πεδίο. Συνεργαζόμαστε με πάρα πολλούς για να βρούμε λύσεις, δουλεύουμε με την πολιτεία και ένα μέρος της δουλειάς αυτής είναι να συμβουλευόμαστε την πολιτεία για να βρεθούν λύσεις πραγματικές και όχι προσηματικές και ένα άλλο είναι να πιέζουμε τη πολιτεία γιατί ξεχνάμε ότι όταν μιλάμε για επίλυση περιβαλλοντικών προβλημάτων, ένα μέρος της λύσης δεν είναι το να κάνουμε εμείς αυτή τη δουλειά, το να ρυπαίνουμε λιγότερο και να αλλάζουμε τη συμπεριφορά μας, είναι να ασκούμε και τη δύναμη που έχουμε ως πολίτες ψηφίζοντας, μιλώντας, βρίσκοντας τρόπους στη δημόσια σφαίρα να μοχλεύσουμε και άλλους ανθρώπους προς την ίδια κατεύθυνση. [...] Πραγματικά αυτό που κάνουμε αφορά λίγο κόσμο αλλά βέβαια πολλά από τα πράγματα που συμβαίνουν στον κόσμο μας ξεκινούν από λίγο κόσμο αυτό από μόνο του δεν είναι δηλωτικό μιας αδυναμίας πάντα υπάρχουν κάποιοι που παίρνουν στους ώμους τους το βάρος μιας αλλαγής. [...] Θα πω ως ένα στοιχείο υπεράσπισης αυτό που λέμε για τη δυνατότητα της αλλαγής ότι στη δική μας χώρα έχουμε καταφέρει τα τελευταία χρόνια δυο σημαντικές ας πούμε «επαναστάσεις». Το πρώτο ήταν να σταματήσουμε να καπνίζουμε σε δημόσιους χώρους. Το δεύτερο που καταφέραμε είναι να έχουμε

δρομικό κίνημα. Εγώ είμαι μαραθωνοδρόμος 30 χρόνια και μας μουτζώνανε στον δρόμο μας λέγανε τρελούς πριν από 30 χρόνια. Υπάρχει λοιπόν μια αλλαγή στη συνήθεια και η αλλαγή στη συνήθεια συμπαράσχει και πολλούς άλλους ανθρώπους γιατί γίνεται μια μόδα και γιατί όλα αυτά αν δεν τα κάνεις κάποια μόδα δεν μπορούν να λειτουργήσουν. [...]

Κάνουμε και ένα λάθος, και το κάνουμε κι εμείς ως ίδρυμα και όλοι όσοι δουλεύουμε στον περιβαλλοντικό χώρο ότι ρίχνουμε πάντα το μπαλάκι στη μονάδα εμείς φταίμε, εμείς φταίμε που δεν ψωνίζουμε σωστά ,που δεν καταναλώνουμε σωστά... το κάνουμε συνέχεια. Είμαστε κι εμείς πραγματικά ένα μέρος του προβλήματος και εν δυνάμει ένα μέρος της λύσης αλλά ξεχνάμε τι υπάρχει έξω από εμάς. Πως δουλεύει η οικονομία πως δουλεύουν τα πολιτικά συστήματα τι σημαίνει να θέλεις να ικανοποιήσεις ψηφοφόρους η περίφημη πολιτική βούληση. Πασχίσαμε 1,5 χρόνο συζητώντας με οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών και τη βιομηχανία για μια αλλαγή που μας ερχόταν από την Ευρώπη δηλαδή ήταν βέβαιο ότι θα σταματήσουν τα πλαστικά μιας χρήσης και το μόνο που κάναμε ήταν να βρούμε έναν τρόπο να πάρουμε τον κόσμο με το μέρος μας. Ξαφνικά με αγάπησαν όλοι οι Έλληνες πλαστικοβιομήχανοι, οι οποίοι ήθελαν να βρεθούμε να συζητήσουμε γιατί; Μήπως μπορούμε να μην το κάνουμε μήπως όχι τώρα; Μήπως λίγο αργότερα; Εμείς προσπαθούμε να πάμε με ταχύτητα προς μια κατεύθυνση και η οικονομία μας τραβάει προς μια πολύ διαφορετική κατεύθυνση αρά είναι και θέμα χρονισμού όλο αυτό που προσπαθούμε να κάνουμε.

Η ΑΚ πιστεύει ότι οι πολίτες έχουν τη δύναμη να κινητοποιήσουν την αλλαγή αλλά μία τέτοια διαδικασία απαιτεί περισσότερο χρόνο και ενημέρωση: Μπορούμε να αλλάξουμε αλλά ο χρόνος που απαιτείται για να ενσωματώσουμε εμείς στη καθημερινότητα μας και της οικογένειας μας και στο μικρόκοσμο του επαγγελματικού μας αυτήν την αλλαγή απλώς είναι αργός. Θέλουμε ταχύτητα γιατί πραγματικά η περιβαλλοντική υποβάθμιση είναι πάρα πολύ γρήγορη γιατί εμφανίζονται συνέχεια καινούρια πράγματα και έχουμε έναν πιο ευαίσθητο κόσμο και την ίδια στιγμή πιο αμήχανο.

Σχετικά με την καταναλωτική συμπεριφορά η ΑΚ συμπληρώνει: Προσπαθούμε 2 χρόνια να πείσουμε τη χώρα όπως και η υπόλοιπη Ευρώπη ότι η καθημερινή μας καταναλωτική συμπεριφορά έχει αξία. Αυτό που λέμε ότι έχει νόημα να ψωνίζεις από τον τάδε παραγωγό κι όχι από τον άλλο γιατί ακολουθεί μία πρακτική διαφορετική γιατί χρησιμοποιεί άλλα υλικά, ακόμα και σε αυτά πρέπει να δώσουμε μάχες. Δεν μας μένει χρόνος για τις μεγάλες μάχες είναι πάρα πολύ δύσκολα ακόμα και αυτά τα καθημερινά. Παρόλα αυτά η δικιά μας δουλεία είναι να τις δίνουμε αυτές τις μάχες όσο αυτονόητες κι αν είναι λέγοντας πράγματα λίγο βαρετά, λίγο επαναλαμβανόμενα, σαν τις γιαγιάδες μας που μας νουθετούσαν που μας ορμήνευαν ξανά και ξανά και ξανά λέγοντας πράγματα που θα έπρεπε να είναι εντελώς αυτονόητα και δεν είναι.

Ο ΝΝ αντίστοιχα πιστεύει ότι την καθοριστική ευθύνη στη διαμόρφωση αυτής της τάσης έχουν οι παραγωγικές σχέσεις και όχι ο καταναλωτής. Ο καταναλωτής αγοράζει τα προϊόντα που είναι διαθέσιμα στην αγορά. Αν η αγορά έχει στραφεί σε συσκευασίες μιας χρήσης γιατί αυτές βολεύουνε ,αυτές συνηθίζει

αυτές βρίσκει και οποιαδήποτε άλλη εναλλακτική είναι και πολύ περιέργη για να τη συνηθίσει ή και πολύ πιο ακριβή για να την αντέξει πολλές φορές ενώ θα ήταν πάρα μα πάρα πολύ απλό με μια απλή πράξη να απαγορευτούν οι συσκευασίες μιας χρήσης. Όταν ήμασταν παιδιά εμείς στην δεκαετία του ογδόντα δεν υπήρχαν πλαστικά μπουκάλια νερό. Όταν βγαίναμε έξω να παίζουμε αν διψάγαμε χτυπούσαμε μια πόρτα και έβγαине μια γιαγιά να μας δώσει νερό ή πηγαίναμε σε μια καφετέρια και ζητούσαμε ένα ποτήρι νερό ή ένα λάστιχο το καλοκαίρι να πιούμε και ήταν οκ όλα αυτά δεν μας έλειπε κάτι. Τώρα θεωρείται αυτονόητο ότι θα βγει το πιτσιρίκι έξω και θα πάρει κι ένα πλαστικό μπουκάλι για να ξεδιψάσει γιατί είναι διαθέσιμο. Θα μπορούσε θέλω να πω να απαγορευτούν τα πλαστικά μπουκάλια και να αντικατασταθούν με δημόσιες βρύσες που είναι απειροελάχιστο το κόστος και έτσι δεν θα είχαμε ανάγκη να ανακυκλώσουμε το πλαστικό μπουκαλάκι γιατί απλώς δεν θα υπήρχε.

Παρόλα αυτά ο ΝΝ τονίζει: Δεν αμφισβητώ ότι υπάρχει και σημαντικό μέρος της κουλτούρας και της ατομικής ευθύνης σε κάθε περίπτωση και οι καταναλωτικές συνήθειες κτλ. απλώς θέλω να τονίσω το πόσο καθοριστικότερος είναι ο ρόλος των παραγωγικών σχέσεων, των παραγωγικών προτύπων. Αυτά που πετάμε από το παράθυρο σαν συσκευασίες μιας χρήσης κάποιος τα έχει παράξει για να φτάσουν στα χέρια μας. Το καθοριστικό είναι ποιος θα παράγει για να φτάσουν σε εμάς και επίσης σημαντικό είναι και η κουλτούρα του οδηγού που θα το πετάξει από το παράθυρο. Αλλά αυτό που είπα πριν δεν το είπα τόσο για λόγους απαισιοδοξίας για να πω ότι δεν θα αλλάξει τίποτα, αλλά για να πω το πόσο περίπλοκα είναι τα πράγματα και πόσο δύσκολη και περίπλοκη είναι μια αλλαγή σε ένα τέτοιο πλαίσιο. Παρόλα αυτά πιστεύω ότι θα υπάρξουν αλλαγές και θα υπάρξουν αλλαγές όχι μόνο ανταγωνιστικά απέναντι ας πούμε στα κυρίαρχα συμφέροντα αλλά και από τα ίδια τα κυρίαρχα κράτη όσο οξύνεται η κλιματική κρίση ψάχνουν να βρουν τρόπους να προσαρμοστούν. Θα υπάρξουν λοιπόν όλες τις επόμενες 10ετίες προσπάθειες για να αντιμετωπίσουμε, να περιορίσουμε μάλλον την κλιματική κρίση και να προσαρμοστούμε στις επιπτώσεις της από όλες τις κατευθύνσεις, εννοείται ότι θα υπάρξουν και υπάρχουν ήδη και θα ενταθούν. Απλώς λέω ότι αυτές οι προσπάθειες δεν είναι τόσο ενιαίες, είναι πιο πολύ ανταγωνιστικές από ότι φαίνονται και το αποτέλεσμα τους θα κριθεί και από αυτόν τον ανταγωνισμό.

Ο ΑΜ πιστεύει ότι οι παραγωγικές δυνάμεις στέκονται εμπόδιο στην κάθε προσπάθεια αλλαγής: Η ελεύθερη αγορά αδυνατεί να επιλύσει τα προβλήματα που δημιουργεί η ίδια η οργανική της ανάπτυξη, είτε αυτά λέγονται ανεργία, ανισόμετρα ανάπτυξη και βαθιές ανισότητες είτε ρύπανση, καταστροφή οικοσυστημάτων και ερημοποίηση.[...] Οι επιλογές πιο «πράσινων» προϊόντων αφορούν μόλις 5-10% του οικολογικού μας αποτυπώματος. Το υπόλοιπο σχετίζεται με τις διαδικασίες εξόρυξης υλικών και ενεργειακών πόρων, τις βιομηχανικές διεργασίες και το εμπόριο, πάνω στα οποία ο καταναλωτής δεν έχει κανένα έλεγχο. Κάθε απόπειρα δραστηκής μείωσης των αποβλήτων σκοντάφτει στα πυκνά δίκτυα κοινωνικών σχέσεων ελέγχου των παραγωγικών δυνάμεων.

Ωστόσο ο AM επισημαίνει: Ένα που κατά τη γνώμη μου γίνεται πολύ κρίσιμο. Αναπαράγεται πολλές φορές μια τάση με διάφορους τρόπους ότι η προστασία του περιβάλλοντος δεν αφορά όλους μας. Είναι μια υπόθεση των ελίτ ως το πω έτσι, ή μια υπόθεση των πλουσίων και εμάς τους υπόλοιπους δεν μας νοιάζουνε όλα αυτά. Αυτό πάλι δεν αναπαράγεται τυχαία. Όταν πας να πάρεις ένα t shirt που είναι υποτίθεται οικολογικό και έχει τρεις φορές παραπάνω λεφτά από το άλλο η αίσθηση που σου δημιουργεί είναι αυτή. Αυτός είναι ένας κίνδυνος λοιπόν. Αυτός ο κίνδυνος περιθωριοποιεί πραγματικά τη μάχη για το περιβάλλον από το πολύ κόσμο.

Καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για ένα πολυδιάστατο πρόβλημα του οποίου οι λύσεις είναι αλληλένδετες. Η ατομική και συλλογική δράση είναι επιβεβλημένη. Το μότο των πρώτων οικολόγων αποτυπώνει εύστοχα τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να λειτουργεί ένας ενεργός πολίτης: «Πρέπει κανείς να διεκδικεί και να απαιτεί και να δρα πλανητικά, ηπειρωτικά, περιφερειακά και εθνικά και ταυτοχρόνως να σκέφτεται και να αγωνιά τοπικά».

Η έξοδος από την κρίση που για κάποιους φαντάζει ουτοπία είναι εφικτή μόνο αν ενεργοποιηθούν οι πολίτες, η μονάδα, οι μικρές κοινότητες. Η επανάσταση είμαστε εμείς είχε πει ο Joseph Beuys. Η αλληλεγγύη, η συνοχή και η συλλογική δράση είναι οι έννοιες που θα ωθήσουν τη σύγχρονη κοινωνία στην αλλαγή. Η δύναμη της συλλογικότητας είναι τεράστια. Όπως είπε χαρακτηριστικά ο Reid Hoffman: Δεν έχει σημασία πόσο ευφυής είσαι ή αν έχεις σπουδαία στρατηγική, εάν παίζεις μόνος σου, θα χάνεις πάντα ενάντια σε μια ομάδα.¹⁵² Αντίστοιχα ο Isaac Murdoch (2021)¹⁵³: "Όταν οι άνθρωποι ξεσηκώνονται, ο κόσμος αλλάζει. Το "από πάνω προς τα κάτω" δεν λειτουργεί. Οι κανονικοί άνθρωποι καταλήγουν πάντα να κάνουν τα πιο εξωπραγματικά πράγματα που μπορεί κανείς να φανταστεί."

Τα πολιτικά και οικονομικά συμφέροντα εμποδίζουν τις ηγεσίες να λάβουν τα σωστά μέτρα, αλλά αν οι πολίτες ασκήσουν πίεση θα αναγκαστούν να ακολουθήσουν. Όπως υποστηρίζει και ο Ταρκόφσκι (1987:302): *Απέναντι σε καταστροφή τέτοιας κλίμακας το μόνο που πρέπει να τεθεί, είναι η προσωπική ευθύνη του ατόμου και η προθυμία του για θυσία, χωρίς την οποία παύει να λογίζεται ως πνευματικό ον.*

2.8.4 Κύριο Θέμα 4: Η περιβαλλοντική εκπαίδευση

Η ΕΝ τονίζει την αξία της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης: *Εμείς οι εκπαιδευτικοί έχουμε μια απίστευτη δύναμη στα χέρια μας αρκεί να βάλουμε λίγο το μυαλό μας και να φύγουμε λίγο από τα στενά πλαίσια του ότι σχολείο είναι μόνο τα μαθηματικά και η γλώσσα. Σχολείο είναι και όλα τα άλλα! Και ο 21ος αιώνας ο οποίος είναι ένας αιώνας πολλών ταχυτήτων και στον οποίο χρειάζονται δεξιότητες πολλές δεξιότητες για*

¹⁵² [Η Δύναμη της Συλλογικότητας :: Be-better \(webnode.gr\)](http://be-better.webnode.gr)

¹⁵³ <http://isaacmurdoch.com>

να μπορέσει να ανταποκριθεί το παιδί, καλείται να αντιμετωπίσει ανάγκες οι οποίες είναι και πρωτόγνωρες που δεν είναι απαραίτητο μόνο να ξέρει πολύ καλά μαθηματικά και γλώσσα αλλά να έχει δεξιότητες πιθανότατα και στις τέχνες να ασχολείται με ένα αντικείμενο με ρομποτική και με τα stem και με όλα αυτά τα πράγματα, να μπορεί να στέκεται κριτικά απέναντι σε φαινόμενα και πράγματα, να μπορεί να είναι ενεργός απέναντι σε καταστάσεις οι οποίες δημιουργούνται τόσο στη γειτονιά του, στο σχολείο του, στην πόλη του, στη χώρα του και να στέκεται κριτικά άρα θα πρέπει να τον εκπαιδεύσουμε να ενεργοποιήσει τέτοιες δεξιότητες. Η περιβαλλοντική εκπαίδευση κάνει αυτήν την εκπαίδευση μέσα από τις πολλές μεθόδους και τεχνικές οι οποίες χρησιμοποιεί, στόχος είναι να οδηγήσει τον μαθητή να σταθεί κριτικά απέναντι στο ίδιο του το περιβάλλον και μετά να ενεργοποιηθεί ώστε να γίνει ένας ενεργός μελλοντικός ή και τωρινός πολίτης, ένας πολίτης που θα πάρει την κατάσταση στα χέρια του και δεν θα είναι έρμαιο όλων αυτών των προτύπων των οποίων θέλουν να μας επιβάλλουν. Οφείλουμε να κάνουμε κριτικούς πολίτες, οφείλουμε να δημιουργήσουμε ενεργούς πολίτες και μπορούμε να το κάνουμε με την περιβαλλοντική εκπαίδευση. Είναι η εκπαίδευση η οποία έχει ακριβώς την μεθοδολογία για να μπορέσει να οδηγήσει τους μαθητές προς αυτήν την κατεύθυνση και δεν είναι τυχαίο ότι στα εργαστήρια δεξιοτήτων ένας από τους τέσσερις πυλώνες είναι και το περιβάλλον το οποίο περιβάλλον μαζί με την υγεία μαζί και με τα όλα συστήματα το stem και την εξέλιξη και όλο αυτό το ενεργό και καινοτόμο είναι μια ολιστική προσέγγιση για να μπορέσει ο μαθητής να αποκτήσει όλα αυτά τα οποία χρειάζεται για το μέλλον.

Ο ΑΜ αναφέρει: Απαιτείται επομένως συνεχής ενασχόληση – ακόμα και οι πλέον έμπειροι στον κλάδο μας μελετούν κι επιμορφώνονται διαρκώς.

Η ΕΝ θίγει την έννοια της δια βίου μάθησης και υποστηρίζει ότι είναι το απαραίτητο συστατικό για τη δημιουργία ενεργών πολιτών: Καθ' όλη την διάρκεια των δεκατεσσάρων χρόνων των οποίων υπηρετώ ως υπεύθυνη στην περιβαλλοντική εκπαίδευση συστηματικά ενημερώνομαι, κάθε χρόνο εξελίσσομαι και εγώ μέσα από τις εξελίξεις της επιστήμης παρακολουθώντας συνέδρια, λαμβάνοντας μέρος σε συνέδρια, μετέχοντας σε οποιαδήποτε δράση θα μπορούσα εθελοντικού τύπου ή οποιασδήποτε άλλης μορφής. Όλοι οι άνθρωποι κανένας δεν έχει γεννηθεί να τα ξέρει. Όλοι χρειάζεται να είμαστε ενεργοί συνεχώς και με αυτό τον τρόπο νομίζω ότι όλοι μπορούμε να αφήσουμε ένα ισχυρό αποτύπωμα το οποίο είναι ηθικό μας χρέος για τα παιδιά μας και για τις επόμενες γενιές που θα έρθουν. Πρέπει να συνειδητοποιήσουμε ότι το μεγαλύτερο πρόβλημα στην εκπαίδευση είναι ότι δεν συνειδητοποιούμε την βαρύτητα που υπάρχει και το τεράστιο πρόβλημα που υπάρχει στον πλανήτη.

Η ΕΝ υποστηρίζει πως απαραίτητη είναι και η εκπαίδευση και ενημέρωση όλων των πολιτών καθώς πολλές φορές η οικογένεια αποδομεί την περιβαλλοντική συνείδηση των παιδιών που χτίζεται στο σχολείο από τους εκπαιδευτικούς μέσω της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης. Προτείνει να γίνει ενημέρωση των πολιτών από το κράτος, από την εκπαίδευση, από τους δήμους, από όλες τις πλευρές που μπορούν να ενημερωθούν οι πολίτες θα πρέπει να γίνει με συστηματικό τρόπο.

Η ΕΝ αναφέρεται επίσης στις δυσκολίες που αντιμετωπίζει στην προσπάθεια της να ευαισθητοποιήσει περιβαλλοντικά μαθητές και εκπαιδευτικούς: *Θέλει υπομονή κι επιμονή. Αυτό είναι κάτι που το μαθαίνουμε ότι τίποτα δεν χαρίζεται. Αλλά αν κερδίσουμε έστω και κάποιους μαθητές είναι ένα κέρδος. Πολύ μεγάλος στόχος αυτός! Δεν πρέπει να απογοητευόμαστε ποτέ γι' αυτό κι εγώ δεν έχω πάψει να αγωνίζομαι και δεν θα με ακούσεις να σου πω τι δεν πετυχαίνει και γιατί δεν πετυχαίνει αλλά για την επόμενη μέρα δουλεύω πολύ αισιόδοξη και πιστεύω πάρα πολύ ότι αύριο ναι άλλος ένας συναδέλφος θα συνειδητοποιήσει το τι γίνεται και το τι πρέπει και θα είναι κοντά μας. Και με αυτό το στοίχημα του ενός συναδέλφου, του ενός μαθητή δίνουμε τον καθημερινό μας αγώνα, δίνω τον προσωπικό μου αγώνα. Αύριο για παράδειγμα θα πάω σε δύο σχολεία για ενημέρωση συναδέλφων στα οποία το πιο πιθανό είναι να βρω κλειστά ώτα. Το πιο πιθανό. Αλλά και μόνο στη πιθανότητα ενός συναδέλφου ο οποίος δεν έχει ξανακούσει και μπορεί κάτι να του κάνει, αξίζει τον κόπο. [...] Θέλω να είμαι ειλικρινής και το λέω συνέχεια, δεν είναι λίγα τα χρόνια τα οποία είμαι σε αυτή την θέση, δυστυχώς δεν είναι τα αποτελέσματα τα οποία θα ήμουν ευχαριστημένη θα ήθελα μετά από τόση προσπάθεια, προσωπικό αγώνα και αγώνα αρκετών εκπαιδευτικών. Βλέπουμε αρκετούς εκπαιδευτικούς αμετακίνητους και όταν λέω αμετακίνητους εννοώ σε παγιωμένες θέσεις να το πω και ωχαδερφισμού; να το πω και ως μια διαδικασία την οποία δεν αφορά εμένα; εντάξει δεν πειράζει ας τρέξουν οι άλλοι; εγώ θέλω αυτό την πεπατημένη την οποία ξέρω και μη με ξεβολέψετε; Είναι αυτά. Τα πάντα ξεκινάνε από εμάς τους συναδέλφους. Αν συνειδητοποιήσουμε και αρχίσουμε και πράττουμε μέσα από το παράδειγμα μας τα παιδιά υιοθετούνε πράγματα τα παιδιά μπορούν να μεταφέρουν πράγματα στη κοινωνία, τα παιδιά μπορούν να επηρεάσουν τις οικογένειες τους. Αρκεί εμείς οι εκπαιδευτικοί με πολύ μεγάλη συνείδηση, με πολύ μεγάλη πίστη και με αγάπη σε αυτό να μπορέσουμε να το περάσουμε στα παιδιά. Έχουμε ένα σφουγγάρι μη το ξεχνάμε αυτό. Το σφουγγάρι το διαμορφώνουμε όπως θέλουμε. Τους δίνουμε πράγματα και τα ρουφούν τα παιδιά. [...] Το παράδειγμα του εκπαιδευτικού αρκεί για να καταφέρει αυτό που δεν μπορούν πάρα πολλά μαθήματα πάρα πολλές ώρες διδακτικές αρκεί ο εκπαιδευτικός να μπορέσει να μετέχει με το παράδειγμα του. [...] Ο δάσκαλος μπορεί να μετακινήσει βουνό ολόκληρο μόνο με το παράδειγμα του μόνο με το παράδειγμα σου μόνο με το να βγάλεις την ψυχή σου, δε χρειαζόμαστε άλλο. Αγάπησε αυτό που κάνεις και δώσε την ψυχή σου ε δεν υπάρχει, τα παιδιά τα έχεις δίπλα σου, τα παιδιά θα κάνουν θαύματα.*

Η JN επισημαίνει πως αν οι ενήλικες δεν διδάξουν με το παράδειγμα τους η περιβαλλοντική εκπαίδευση δεν θα έχει αποτέλεσμα: *Έτσι είναι σαν να βγάζουμε από πάνω μας την ευθύνη. Τους μαθαίνουμε πως πρέπει να γίνει και είναι σαν να τους λέμε «Παιδιά κάντε το εσείς! Είναι δική σας ευθύνη!». Τα παιδιά πρέπει να βλέπουνε εμάς να το κάνουμε πράξη αλλιώς θα το βλέπουνε σαν δουλειά. Με την εμπειρία μου βλέπω ότι τα παιδιά έχουν άρνηση και απογοήτευση. Βλέπουν ότι κανείς δεν κάνει τίποτα. Και πως όση προσπάθεια και να κάνει ένας ή δύο μόνοι τους δεν πρόκειται να καταφέρουν τίποτα. Οπότε εγώ δουλεύω με τα παιδιά για να μιλάμε στους γονείς!*

Και η ΑΚ αναφέρει: Το μόνο παρήγορο σε αυτό είναι ότι οι νεότεροι άνθρωποι, αν τους δώσεις εργαλεία και αν θελήσεις να καθίσεις μαζί τους και αν βρεις αυτή την βιωματική σύνδεση μαζί τους, γιατί κι αυτοί θα δουν το ντοκιμαντέρ αλλά όταν έρθει η στιγμή να κάνουν μια επιλογή αν δεν τους έχεις πάει βήμα βήμα και δεν έχεις ενώσει τις κουκίδες και δεν τους έχεις βοηθήσει να φτάσουν εκεί δεν ξέρουν τι θα επαναλάβουν, θα επαναλάβουν αυτό που κάνει συνήθως ο γονιός στο σπίτι. Άρα υπάρχει ένα στοιχείο παρηγοριάς εκεί αλλά έχουμε πάρα πολύ δουλειά να κάνουμε με αυτούς τους ανθρώπους.

Και η ΜΠ αναφέρει: Η εκπαίδευση για μένα είναι πάρα πολύ σημαντική όπως εγώ ξέρω από την προσωπική μου εμπειρία το εκπαιδευτικό περιβαλλοντικό πρόγραμμα σίγουρα έβαλε τους πρώτους σπόρους μέσα μου. Αν θέλουμε να αλλάξουμε μακροπρόθεσμα τον κόσμο σίγουρα η εκπαίδευση είναι θεμελιώδης.[...] Στην Ευρώπη από ότι θυμάμαι είχα μια φίλη που μεγάλωσε στη Σουηδία και μου έλεγε, στην ηλικία μου περίπου από επτά χρόνων τότε έκαναν ανακύκλωση στα σχολεία τους. Στην Ελλάδα ήμασταν ειδικά με το θέμα της ανακύκλωσης πολύ πίσω και ακόμα είμαστε πιστεύω, ακόμα δηλαδή βλέπεις στους κάδους τι ρίχνουν μέσα (γέλια) Καμιά φορά πάω και κοιτάω τι ρίχνουν!

Η ΜΠ πιστεύει ότι απαιτείται συνεχής ενημέρωση, εκπαίδευση και δράσεις. Θεωρεί ότι παράλληλα με την περιβαλλοντική εκπαίδευση χρειάζεται να δράσουμε και στο παρόν δεν μπορούμε να περιμένουμε να εκπαιδύσουμε τα παιδιά για το μέλλον γιατί υπάρχουν προβλήματα που πρέπει να λυθούν άμεσα οπότε χρειάζεται και τα δύο, χρειάζεται εκπαίδευση και όχι μόνο. Ασχολούμαι τώρα με ένα πρόγραμμα με την οργάνωση για τα δικαιώματα του παιδιού και αυτό που θέλουν να κάνουν είναι όχι μόνο να εκπαιδύσουν τα παιδιά αλλά το μήνυμα να φτάσει στο σπίτι τους στους γονείς τους και πολλές φορές έχω δει παιδιά που λένε μαμά όχι αυτό δεν πρέπει να το πετάζουμε πρέπει να το ανακυκλώσουμε πχ. Αυτό είναι πολύ ωραίο γιατί τα παιδιά είναι πιο πρόθυμα να αλλάξουν τις συνήθειες τους γιατί δεν έχουν ακόμα μέσα τους τις κακές συνήθειες οπότε μπορούν να επηρεάσουν και τους γονείς τους..

Ο ΝΝ θεωρεί πως ο ρόλος του σχολείου μπορεί να είναι χρήσιμος και κρίσιμος αλλά θέτει και έναν προβληματισμό για τον τρόπο εφαρμογής των προγραμμάτων περιβαλλοντικής εκπαίδευσης: Ναι δεν είμαι πολύ αισιόδοξος ότι η περιβαλλοντική εκπαίδευση στα σχολεία πάει πολύ καλά ενώ γίνονται πραγματάκια υπάρχει και θεσμική οργάνωση με τα κέντρα περιβαλλοντικής εκπαίδευσης κτλ. υπάρχουν πολλά προγράμματα που προσφέρονται αλλά μέσα στη γενικά προβληματική κατάσταση ειδικά τα τελευταία χρόνια στα σχολεία δεν είμαι πολύ αισιόδοξος ότι είναι πολύ αποτελεσματική η περιβαλλοντική εκπαίδευση στο να.. ενημερώνει και να διαμορφώνει συνειδήσεις και συμπεριφορές που υποτίθεται ότι είναι ο στόχος. [...] Πολλές φορές το πρόβλημα είναι τόσο πίσω και τόσο βαθύ που δεν αντιμετωπίζεται. Δηλαδή η ανακύκλωση για παράδειγμα που λέγαμε πριν είναι πολύ εύκολο και συνηθισμένο θέμα περιβαλλοντικής εκπαίδευσης στα σχολεία και όπως έλεγα και πριν για την ανακύκλωση μπορεί να δημιουργεί την ψευδαίσθηση στα παιδιά ότι πάρτε πλαστικά μπουκάλια δηλαδή να πετυχαίνει το ρόλο της για να δείξει πόσο καλή είναι η ανακύκλωση και το αποτέλεσμα είναι να νιώθουν τα παιδιά καλά με το να αγοράζουν τα

πλαστικά μπουκάλια. Δηλαδή αν ξεκινάει η ίδια η διαδικασία της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης από μια λανθασμένη θεωρητική, επιστημονική, ακόμα και πολιτική βάση και θεωρείς πως πούμε ότι η παραγωγή των απορριμμάτων προτού γίνουν απορρίμματα, των εμπορευμάτων δηλαδή που θα απογίνουν απορρίμματα, είναι δεδομένη. Έτσι είναι ο κόσμος, αποτελείται από συσκευασίες μιας χρήσης. Αν αποτελείται από συσκευασίες μιας χρήσης ε τουλάχιστον να τις ανακυκλώνουμε. Αφού πρέπει να τις ανακυκλώνουμε πούμε στα παιδιά πόσο καλή είναι η ανακύκλωση και όταν και ακόμα αυτό το σκεπτικό που στέκει δεν είναι παράλογο, πως να το απλουστεύσεις για να το κάνεις πρόγραμμα περιβαλλοντικής εκπαίδευσης και να είναι φιλικό στα παιδιά, θα σου μείνει μόνο το τελευταίο κομμάτι που θα είναι: πω πω παιδιά πόσο καλό πράγμα είναι η ανακύκλωση και με αυτό τον τρόπο τι κάνουμε σε τελευταία ανάλυση; Νομιμοποιούμε το να παράγονται αυτά τα σκουπίδια στη συνείδηση των παιδιών. Αποτυπώνουμε ότι οι παραγωγικές σχέσεις που παράγουν συσκευασίες μιας χρήσεως γιατί αυτές συμφέρουν είναι ο μόνος δυνατός τρόπος να γίνονται τα πράγματα είναι μια αιώνια αλήθεια. Οπότε πολλές φορές δεν έχει να κάνει με το τι θέλουμε, με τον τρόπο που γίνεται η περιβαλλοντική εκπαίδευση, αλλά με το ποιο είναι από πίσω το γνωστικό, θεωρητικό και πολιτικό της υπόβαθρο.

[...]Εχουμε βάλει σαν στόχο πολύ στην περιβαλλοντική εκπαίδευση να ευαισθητοποιήσουμε τα παιδιά για την αξία της φύσης έτσι χοντρικά, το οποίο γίνεται με έναν τόσο μηχανικό και αυτόματο τρόπο που μαθαίνουν τα παιδιά το ποια είναι η σωστή απάντηση ότι η φύση είναι αυταξία και πρέπει να την προστατεύουμε και να αγαπάμε τα δέντρα, τότε εντάξει καταλαβαίνω ότι έχει ένα θετικό αντίκτυπο για τη σχέση τους με τη φύση και για να ευαισθητοποιηθούν κτλ. αλλά ταυτόχρονα πολλές φορές τους απομακρύνει από το να δούνε με καθαρό τρόπο ένα πραγματικό οικολογικό ζήτημα αυτό το να θετικοποιούν την φύση ως μια ενότητα που βρίσκεται εκεί έξω μακριά μας και είναι όμορφη και γλυκιά και εμείς πρέπει να την αγαπάμε και να την προστατεύουμε.

Ο ΝΝ προτείνει η περιβαλλοντική εκπαίδευση να συνδέεται διαθεματικά με όλα τα γνωστικά αντικείμενα από τις πολύ μικρές ηλικίες: Νομίζω ότι η περιβαλλοντική εκπαίδευση καλώς γίνεται, όλοι θέλουν να γίνεται με προγράμματα για να φεύγει από την τάξη και να μην είναι ένα βαρετό μάθημα που να προκαλεί κι αυτό απέχθεια στα παιδιά αφενός, αφετέρου όμως σαν αντικείμενα για να έχουν νόημα και για να μην είναι τελείως αποσπασματικά και δεν καταλαβαίνει κανείς τίποτα καλό είναι να συνδέονται με το μάθημα της βιολογίας η του φυσικού κόσμου στο δημοτικό, της βιολογίας στο γυμνάσιο και στο λύκειο ή της γεωγραφίας στο γυμνάσιο. Έχουν τα παιδιά τέτοια μαθήματα σε όλη τη διάρκεια της σχολικής τους ζωής, καλό θα ήταν αφού θα κάνουν που θα κάνουν και κάποια προγράμματα περιβαλλοντικής εκπαίδευσης σε αυτά να συνδέονται οργανικά ώστε τουλάχιστον ένα γνωστικό υπόβαθρο να το έχουν από τα μαθήματα τους και τα προγράμματα περιβαλλοντικής εκπαίδευσης να το ζωντανεύουν να του δίνουν μια πούμε πιο διαδραστική και βιωματική προσέγγιση και να καταλήγουν λίγο και σε αυτό που θέλει η περιβαλλοντική εκπαίδευση στην αλλαγή στάσης και στη λήψη πρωτοβουλιών και δράσεις κτλ. αλλά να παίρνει ένα κομμάτι

γνώσης από το μάθημα και ταυτόχρονα να ζωντανεύει έτσι κάπως και το μάθημα δηλαδή μια ας πούμε διαλεκτική σχέση μεταξύ του παραδοσιακού μαθήματος της βιολογίας, της γεωγραφίας και των προγραμμάτων περιβαλλοντικής εκπαίδευσης νομίζω να και εγώ ότι θα δούλευε καλύτερα κάτι που δεν γίνεται συστηματικά.

Η ΜΠ θίγει μία πολύ σημαντική παράμετρο: Αυτό που έχω πάντα πίσω στο μυαλό μου όταν έχουμε να κάνουμε με παιδιά είναι να μην τα απογοητεύσουμε γιατί το έχω ακούσει και από άλλους συναδέλφους εδώ πέρα στην Ισπανία ότι μερικές φορές άμα τους λέμε ότι πω πω η ρύπανση από πλαστικά η θάλασσα είναι γεμάτη πλαστικά υπήρχαν και κάποιες αντιδράσεις παιδιών α δε θα ξανά μπορούμε στη θάλασσα ή δε θα ξανά φάμε ψάρι. Υπάρχει αυτό το στρες, μπορούμε να δημιουργήσουμε άγχος στα παιδιά ότι ο κόσμος θα καταστραφεί οπότε θέλει προσοχή πως επικοινωνούμε ένα περιβαλλοντικό πρόβλημα στα παιδιά για να μην τα απογοητεύσουμε και να μην τους δημιουργήσουμε ένα άγχος. Οπότε γι' αυτό έχουμε και εκπαιδευτές στο δίκτυο εκπαιδευτικοί και ξέρουν πως μπορούν να επικοινωνούν με τα παιδιά.

Επομένως όλες/ όλοι οι συνεντευξιαζόμενες/οι θεωρούν ότι η εκπαίδευση και η ενημέρωση είναι μια σημαντική παράμετρος στον αγώνα για κοινωνική αλλαγή αρκεί να γίνει στη σωστή βάση, με τη συνεργασία των εκπαιδευτικών όλων των ειδικοτήτων οι οποίοι θα πρέπει να καταρτιστούν πλήρως πάνω στα περιβαλλοντικά ζητήματα έτσι ώστε να μπορέσουν να μεταδώσουν τη γνώση και να εμπνεύσουν τους μαθητές και τις μαθήτριες τους χωρίς να τους προκαλέσουν οικολογικό στρες και να τους οδηγήσουν στην αδράνεια. Σε αυτό το σημαντικό ζήτημα λύση μπορεί να δώσει μόνο η τέχνη για τους λόγους που αναλύθηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια. Η περιβαλλοντική εκπαίδευση μέσω της τέχνης αποτελεί το καταλληλότερο μέσο αφύπνισης όχι μόνο της σχολικής κοινότητας αλλά και όλων των πολιτών και κοινοτήτων.

2.8.5 Κύριο Θέμα 5: Ο ρόλος της Τέχνης στην περιβαλλοντική κρίση, την περιβαλλοντική εκπαίδευση και την επιστήμη

Η ΜΠ πιστεύει ότι η τέχνη μπορεί να ευαισθητοποιήσει περιβαλλοντικά. Σίγουρα η τέχνη γενικά είναι ένα μέσο που περνάει μηνύματα, πάντα περνούσε και περνάει. Το έχω δει πολλές φορές και εδώ δουλέψαμε με καλλιτέχνες φτιάξαμε από μικροπλαστικά φτιάξαμε μεγάλες κατασκευές είτε φάλαινες είτε οτιδήποτε χελώνες ή αντικείμενα.. Οπότε η τέχνη πιστεύω είναι ένας τρόπος και να δουλέψεις και με τα παιδιά να πάρεις διαφορά πλαστικά αντικείμενα και να τα μεταμορφώσεις και να κάνεις κάτι χρήσιμο που είναι η λεγόμενη επαναχρησιμοποίηση των πλαστικών οπότε αυτό τους δείχνει την αξία του υλικού, ότι δεν είναι κάτι που το παίρνεις και το πετάς, μπορείς να το χρησιμοποιήσεις για να κάνεις κάτι χρήσιμο. Οπότε ναί σίγουρα πιστεύω ότι η τέχνη μπορεί να ευαισθητοποιήσει και σε πολλές χώρες υπάρχουν παραδείγματα που

είναι τέτοια, που έχουν γίνει τεράστιες εγκαταστάσεις στο κέντρο της πόλης, οπότε πιστεύω ότι όταν το δει κάποιος αυτό σίγουρα θα σκεφτεί: α έχουμε πρόβλημα εδώ!

Η ΣΚ υποστηρίζει ότι: Ο ρόλος της τέχνης βασικά είναι πολύ σημαντικός γιατί η τέχνη είναι πιο βιωματική και εκεί έγκειται και ο ρόλος της μέσα στην εκπαίδευση και δεν μιλάω μόνο για τις μικρές ηλικίες που είναι οι μελλοντικοί ενήλικες αλλά μιλάω και για τους ανθρώπους που είναι πλέον σε μεγαλύτερη ηλικία που και αυτοί χρειάζονται μια εκπαίδευση όχι μόνο του πώς ανακυκλώνω αλλά και το πώς μπορώ να επαναχρησιμοποιήσω τα ρούχα μου, πώς μπορώ να ανταλλάξω μερικά πράγματα που δεν χρειάζομαι.

Η ΣΚ θεωρεί ότι η τέχνη: μπορεί να εκπαιδεύσει τον κόσμο. Τέτοιες κινήσεις ωφελούν όλους μας, το επικοινωνιακό κομμάτι της τέχνης είναι πολύ σημαντικό. Μέσω της εμπειρίας της ως εικαστικός έχει διαπιστώσει ότι οι καλλιτέχνες και οι καλλιτέχνιδες αντιμετωπίζουν διαφορετικά την ύλη και την επαναχρησιμοποιούν στα έργα τους ανεξάρτητα από τις περιβαλλοντικές τους ανησυχίες: Από την έρευνα που έκανα στο μεταπτυχιακό και γενικότερα από την εμπειρία μου στη σχολή είδα ότι αυτό είναι ο στόχος του καλλιτέχνη ότι επαναχρησιμοποιούμε τα στοιχεία ούτως ή άλλως που είναι βιωμένα που έχουν το βίωμα πάνω τους κάποια επιρροή από στοιχεία του περιβάλλοντος όπως είναι οι αλλαγές που κάνει η ίδια η φύση του νερού, του αέρα του ήλιου. Ανέκαθεν χρησιμοποιούσα τέτοια στοιχεία που μετά τα χρησιμοποίησα πιο συνειδητά μετά το μεταπτυχιακό.

Και σε άλλο σημείο περιγράφει το δικό της βίωμα το οποίο ένταξε στο καλλιτεχνικό της έργο: Βλέποντας ότι η περιπατητική διαδικασία είναι μέρος της έρευνας μου και με ενδιέφερε πάντα να συλλέγω στοιχεία, λόγω έλλειψης υλικών πολλές φορές, είτε γιατί ήθελα να δημιουργώ πολλά πράγματα και ευκαιριακά ταξιδεύοντας, είτε γιατί δεν είχα τα απαραίτητα πολλές φορές να ζωγραφίσω έκανα κάποια κολλάζ με τα ευρήματα μου, δεν λέω ότι ήταν πάντα ο στόχος το περιβάλλον όμως το ότι στην περιπατητική διαδρομή πολλές φορές έβρισκα κάποια στοιχεία τα οποία ήταν μέρος των συνθέσεων μου αυτό δεν μπορούσα να το απορρίψω.

Η ΕΝ πιστεύει ότι μέσω της τέχνης μπορούν να γίνουν θαύματα στην περιβαλλοντική εκπαίδευση. Όταν ξεκίνησα ως υπεύθυνη περιβαλλοντικής εκπαίδευσης, ταυτόχρονα είμαι μουσικός όπως σου είπα, χρησιμοποίησα την τέχνη ως όχημα στην περιβαλλοντική εκπαίδευση. Έτσι έκανα πάρα πολλά σεμινάρια πως η μουσική μπορεί να προωθήσει την περιβαλλοντική εκπαίδευση και γενικότερα πως μέσα από την τέχνη, μέσα από μια εικόνα, μέσα από ένα πίνακα, μέσα από ένα μουσικό κομμάτι μπορούμε να ευαισθητοποιήσουμε τα παιδιά και να τα εμπνεύσουμε να αρχίσουν να γίνονται ενεργοί πολίτες οι ίδιοι, να αρχίσουν να δραστηριοποιούνται σε θέματα που αφορούν στο περιβάλλον.[...] Η τέχνη είναι ένα βασικό για μένα εργαλείο, δεν είναι ένα εργαλείο για μένα. Είναι Το βασικό εργαλείο γιατί τις ηλικίες που απευθυνόμαστε μέσω αυτού του δημιουργικού τρόπου και που είναι και πολύ ποιο κοντά στο παιδί που είναι πολύ πιο ευχάριστο μπορούμε να έχουμε τα αποτελέσματα που υπό άλλες συνθήκες δε θα μπορούσαμε.

Δηλαδή για να δώσουμε ένα παράδειγμα είναι το ίδιο πράγμα να αρχίζεις να διαβάξεις ένα...ας το πούμε, ένα άρθρο από μια εφημερίδα και είναι το ίδιο να δεις έναν ζωγραφικό πίνακα και τα παιδιά να βγάλουν τα συμπεράσματα; Και από τα δύο θα βγάλουν συμπεράσματα αλλά ο ένας τρόπος είναι πιο... υποβάλλεις τον μαθητή σε μια διαδικασία ενώ μέσω της τέχνης τα παιδιά εκφράζονται ελεύθερα και μπορούμε να πετύχουμε τα αποτελέσματα τα οποία επιδιώκουμε. [...] Κάντε περιβαλλοντική εκπαίδευση μέσω τέχνης! Δεν υπάρχει πιο ωραίος τρόπος να προσεγγίσεις τα παιδιά, δεν υπάρχει ποιο ωραίος τρόπος να γνωρίσουν το περιβάλλον μέσα από την τέχνη και να μπορέσουν να το αγαπήσουν και να σταθούν υποστηρικτικά απέναντι στο περιβάλλον, να αρχίσουν να ενεργούν προς όφελος του περιβάλλοντος μέσα από την εμπειρία που είχαν με μορφές τέχνης.

Η ΣΚ θεωρεί ότι δεν επιδεικνύουν όλοι οι εκπαιδευτικοί το ίδιο ενδιαφέρον στην περιβαλλοντική εκπαίδευση: *Αυτό έχει να κάνει με την ιδιοσυγκρασία του κάθε εκπαιδευτικού. Εμένα μου έχει τύχει σε σχολείο να μην ενδιαφερθεί κανένας. Αναφέρεται στο Burn out που έχουν υποστεί κάποιοι εκπαιδευτικοί και τη φθορά από τα πολλά προβλήματα που αντιμετωπίζουν στην εκπαίδευση, η οποία τους οδήγησε σε μία διεκπαιρευτική εκπαιδευτική διαδικασία χωρίς ενδιαφέρον και ουσία. Τέλος θίγει την απαξίωση των καλλιτεχνών της τέχνης στην εκπαίδευση η οποία πολύ συχνά ωθεί και τους εικαστικούς εκπαιδευτικούς στην αδράνεια. Μας εμποδίζουν να κάνουμε όπως οφείλουμε το εκπαιδευτικό μας έργο το οποίο σίγουρα δεν είναι να ζωγραφίσουμε τους τοίχους. Δεν είναι διακοσμητικό στοιχείο ο εικαστικός είναι πολύ ουσιαστική η δουλειά του και ο ρόλος του στην εκπαίδευση.*

Η ΕΝ μιλάει για την αξία της τέχνης και για την απαξίωση της στην εκπαίδευση και αναφέρει ως επιχείρημα την περίοπτη θέση που είχε η τέχνη στην Αρχαία Ελλάδα. Λέει χαρακτηριστικά: *Στις συνειδήσεις της πολιτικής ηγεσίας η τέχνη αυτή τη στιγμή, ή εν πάση περίπτωση οι ειδικότητες τέχνης, είναι απλά για να συμπληρώνουν το πρόγραμμα, δεν είναι κάτι βασικό. Όλα αυτά τα μαθήματα τόσο η μουσική, όσο το θέατρο, τα εικαστικά θα έπρεπε να γίνονται με συστηματικό τρόπο να έχουν περισσότερες ώρες μέσα στο σχολείο διότι μέσω των τεχνών μπορούμε να δώσουμε στα παιδιά ευκαιρίες που ούτε θα τις φανταζότανε. [...]*

Η ΕΝ θεωρεί ότι μέσω της τέχνης μπορεί κανείς να προσεγγίσει οποιοδήποτε ζήτημα: *[...] Ακόμα και για μαθηματικά μπορούμε να μιλήσουμε μέσα από τη φύση και την τέχνη. [...] Η τέχνη είναι ένα εργαλείο είναι ο πιο ωραίος τρόπος, επειδή η περιβαλλοντική εκπαίδευση είναι βιωματική εκπαίδευση, η τέχνη είναι ο πιο ευχάριστος τρόπος. Η ΕΝ εντοπίζει κάποιες φορές μία αποστασιοποίηση μεταξύ των εκπαιδευτικών που πρεσβεύουν την τέχνη και των λοιπών εκπαιδευτικών και επιστά την προσοχή σε αυτό το κομμάτι. Τονίζει ιδιαίτερα τη δύναμη της συνεργασίας μεταξύ των εκπαιδευτικών όλων των ειδικοτήτων καθώς θεωρεί πως μόνο ενωμένοι οι εκπαιδευτικοί μπορούν να πετύχουν το επιθυμητό αποτέλεσμα. Μαζί μπορούμε να κάνουμε θαύματα. Όταν ένας δάσκαλος σας ζητά τη συνδρομή σας είναι τιμητικό αυτό το πράγμα, το να ζητά τη συνδρομή από εμάς γιατί σημαίνει ότι μας αναγνωρίζουν ως ειδικούς στο*

αντικείμενο μας και θέλουν την τεχνογνωσία μας όταν μαζί με το δάσκαλο πηγαίνουμε παράλληλα και συνεργαζόμαστε το αποτέλεσμα είναι μαγικό γιατί ο δάσκαλος θα κάνει αυτό που ξέρει και έχει σπουδάσει και εμείς θα τον πλαισιώσουμε με πολύ όμορφο τρόπο μέσω της τέχνης και θα είναι απλά τα παιδιά ευτυχημένα αυτός είναι και ο στόχος, αυτό είναι που πάντα λέω στους συναδέλφους που ασχολούνται με τις τέχνες. [...] Να γίνουμε κύμα ένα κύμα αλληλέγγυο με το οποίο θα μπορέσουμε να μεταδώσουμε και τη γνώση την οποία ο καθένας έχει στο επίπεδο, γνωστικό επίπεδο που έχει αλλά και να μπορεί να ανοίξει την καρδιά του να τη δώσει προς τα έξω.

Η ΣΚ υποστηρίζει ότι υπάρχει η τάση του ανθρώπου να απορρίπτει το ανοίκειο, αυτό που δεν είναι αισθητικά ωραίο, αυτό που τον δυσαρεστεί ή τον τρομάζει. Γι' αυτό τον λόγο εθελουφλεί στο περιβαλλοντικό πρόβλημα, αδιαφορεί για τα απορρίμματα και οδηγείται στον υπερκαταναλωτισμό για να καλύψει το συναισθηματικό του κενό. Οι ανέσεις και η ευκολία που του προσφέρει η εξέλιξη της τεχνολογίας τον έκαναν να επαναπαυτεί σε αυτή τη συνθήκη και να αδρανήσει. Λέει χαρακτηριστικά: Αυτό που έχω διαπιστώσει είναι ότι τελικά έχουμε βολευτεί σε αυτή την ευκολία κι όσο περνάνε τα χρόνια οι ευκολίες είναι και περισσότερες. Ας πούμε τον καφέ μας θα τον πάρουμε στο πλαστικό μιας χρήσης, θα πάμε να πάρουμε το μπουκαλάκι με το νερό από το περίπτερο και όλες αυτές οι διευκολύνσεις άρχισαν σταδιακά να κυριαρχούν όπου έγιναν συνήθεια και τώρα να ξεφύγουμε από αυτές τις συνήθειες είναι πάρα πολύ δύσκολο.[...] Θεωρώ λοιπόν ότι οι συνήθειες μας, πλέον έχουμε καλομάθει πάνω σε αυτές τις διευκολύνσεις, αυτές που μας επιβλήθηκαν μπορώ να πω σταδιακά μέσα από τη διαφήμιση, το μάρκετινγκ, σε όλο τον κόσμο της κατανάλωσης, γιατί αυτό εξυπηρετούσε.

Πιστεύω ότι η τέχνη εξισορροπεί αυτή την πλευρά της φύσης του ανθρώπου. την οποία το να την κρύβουμε κάτω από το χαλάκι την κάνουμε να συσσωρεύεται και να γίνεται ακόμα χειρότερη κι εγώ σχετίζω αυτή τη ψυχολογία με τα απορρίμματα και την αντιμετώπιση των απορριμμάτων γιατί δεν θέλει να τα βλέπει όπως δεν θέλει οτιδήποτε θεωρεί ως απόρριμμα μέσα στην ίδια την κοινωνία έτσι; Ότι συμβαίνει και με τους άστεγους, τους ναρκομανείς και τους πρόσφυγες.. δηλαδή ότι θεωρεί ότι δεν χρήσιμο ή ότι δεν θέλει να το αφομοιώσει στους κόλπους της η κοινωνία το απορρίπτει... Αυτό είναι.. Σύμφωνα με την ΣΚ η τέχνη βοηθάει τον άνθρωπο να εξοικειωθεί με την σκιά του με το σκιάδες κομμάτι που είναι το άγριο κομμάτι του ανθρώπου όπου είναι επίσης φύση.

Ο ΝΝ αναφέρει: Καταρχάς αυτό που δεν το λένε εύκολα και ας πούμε το ένιωσα πολύ όταν μας έκανε και την παρουσίαση ο Γιάννης ο Ζιώγας πάνω στο συμπόσιο, νομίζω ότι η τέχνη, πρώτη φορά το σκέφτηκα έτσι και μετά σκέφτηκα ότι και άλλες φορές το έχω καταλάβει αυτό αλλά δεν το είχα συνειδητοποιήσει, πρώτα απ' όλα μας προσφέρει δυνατότητες κατανόησης της φύσης. Είναι όπως και η επιστήμη, όπως και η θεωρία, ως ένας τρόπος να βλέπουμε τα πράγματα προσφέρει μία ακόμα διάσταση στο να δούμε, όχι εμπειρικά να δούμε, αλλά να κατανοήσουμε, να ιδιοποιηθούμε γνωστικά τις φυσικές σχέσεις, τις σχέσεις στη φύση και ακόμα περισσότερο τις σχέσεις της φύσης με την κοινωνία είναι τόσο περίπλοκες, παραδείγματα είπαμε

πολλά στην κουβέντα μέχρι τώρα, που δεν φτάνει ένας τρόπος να τα δούμε, δηλαδή δεν υπάρχει μία θεωρία επιστημονική που να σου ξεκαθαρίζει τι είναι σωστό τι είναι λάθος και να τα βάζει όλα στη σειρά. Όσους περισσότερους τρόπους έχουμε να ανιχνεύσουμε αυτές τις σχέσεις, και νομίζω ότι η τέχνη ως μία διαδικασία κοινωνική προφανώς δεν αντιμετωπίζει ποτέ τη φύση καθαυτή εκεί έξω, δε βλέπει τις φυσικές διεργασίες με τον αντικειμενικό τρόπο της οικολογίας προσπαθεί, μπορεί η οικολογία βλέποντας τις σχέσεις μέσα σε μια λίμνη μεταξύ των ψαριών να κάνει αφαίρεση στον άνθρωπο και να πει το α ψάρι τρέφεται με το β ψάρι κτλ., μπορεί να δει δηλαδή και οικολογικές σχέσεις πέρα από τον άνθρωπο. Η τέχνη όμως ως κοινωνική διαδικασία φαντάζομαι ότι στοχεύει στη διεπιφάνεια μεταξύ φύσης και κοινωνίας εξ' ορισμού. Δηλαδή δεν μπορεί να δει τη φύση καθαυτή και δεν την ενδιαφέρει κιόλας, βλέπει τη φύση στη σχέση της με την κοινωνία. Σε αυτό λοιπόν το πολύ ενδιαφέρον πεδίο, στη σχέση κοινωνίας και φύσης, η τέχνη έχει να δώσει μια ματιά που μπορεί να μας εμπλουτίσει τον τρόπο που μπορούμε να καταλάβουμε. Τα παραδείγματα που έδωσε ο Ζιόγας στη παρουσίαση του νομίζω ήταν ενδεικτικά σε αυτό, δηλαδή το πώς περπατώντας σε ένα μονοπάτι μπορούμε έχοντας στο μυαλό μας κάποια προσέγγιση καλλιτεχνική να δούμε πράγματα που αλλιώς δεν θα τα βλέπαμε και αυτά τα πράγματα που αλλιώς δεν θα τα βλέπαμε δεν είναι αυταξία από μόνα τους, μας βοηθάνε να κατανοήσουμε το τοπίο και το τοπίο μας βοηθάει να κατανοήσουμε τις φυσικές διεργασίες και τις σχέσεις με την κοινωνία ακόμα καλύτερα. Ή ξέρω εγώ σκεφτόμουν μετά αντίστοιχο παράδειγμα τοπία από ταινίες οι οποίες αποτελούν.. δεν αποτυπώνουν απλώς το τοπίο είναι μία ανάλυση του τοπίου και άρα της σχέσης φύσης και κοινωνίας που εντυπώνεται, που πραγματώνεται μέσα σε αυτό το τοπίο. Ένα πολύ κλασικό παράδειγμα εύκολο οι ταινίες του Αγγελόπουλου σε αυτό. Όπου πραγματικά το τοπίο εκεί πέρα δεν έχει αισθητικό ρόλο μόνο σαν ωραία φωτογραφία που είναι προφανώς, αλλά είναι ένας τρόπος να κατανοήσει τη σχέση φύσης και κοινωνίας στην περιοχή και την εποχή που εξετάζει.

Ο ΝΝ πιστεύει ότι η Τέχνη όχι μόνο μπορεί να αποτελέσει ένα μέσο ευαισθητοποίησης αλλά μπορεί να είναι αναντικατάστατη, δηλαδή σε μια συνολική προσέγγιση στις σχέσεις της κοινωνίας με τη φύση και η επιστήμη και η θεωρία και η πολιτική και η τέχνη έχει η καθμία να δώσει τη δικιά της οπτική σε αυτό και χωρίς κάποια από αυτές τις οπτικές δεν.. τέλος πάντων η καθμία έχει την ιδιαιτερότητα της και δεν μπορεί να αντικατασταθεί από τις άλλες. Και στο κομμάτι της εκπαίδευσης να αποδεικνύεται συνέχεια ως αναγκαίο εργαλείο και για τα παιδιά και για το μάθημα για να εκφράσουν αυτό που θέλουν να πούνε για τη σχέση τους με τη φύση και σίγουρα δεν έχουν τις θεωρητικές γνώσεις θεωρητικές έννοιες για να το πούνε με θεωρητικό τρόπο. Όποτε η τέχνη εκεί πέρα σίγουρα είναι, φαντάζομαι δεν το έχω κάνει, ένα καλό εργαλείο για να πούνε αυτό που θέλουν να πούνε με άλλους τρόπους.

JN: Σίγουρα η τέχνη μπορεί να ευαισθητοποιήσει. Από την άλλη μπορεί να αλλάξει τον τρόπο που αισθανόμαστε για κάποια θέματα. Αν αλλάζουμε τον τρόπο που αισθανόμαστε σχετικά με κάτι, τότε ίσως μπορούσαμε να πράζουμε διαφορετικά. Πρώτα πρέπει να συνειδητοποιήσουμε και να αλλάξουμε τον τρόπο

που αισθανόμαστε γι' αυτό και μετά να αναλάβουμε δράση που να νιώθουμε ευχάριστα γι' αυτήν σαν ένα παιδικό πάρτι γενεθλίων. Και ξαφνικά να αναλογιστούμε τι προσφέρουν οι πράξεις μας στα παιδιά μας όταν τους δίνουμε όλα αυτά τα παιχνίδια που θα σπάσουν σε δύο δευτερόλεπτα για να τους δώσουν χαρά για ένα λεπτό. Η τέχνη μπορεί να κάνει κάτι περισσότερο στο να μεταδώσει τέτοιου είδους μηνύματα. Ναι έχουμε την ικανότητα να χρησιμοποιούμε όλο μας το νου και δουλεύουμε με όλες μας τις αισθήσεις και σωματικά και με εμπειρίες. Μπορούμε να δρούμε καλλιτεχνικά και λογικά την ίδια στιγμή. [...] Αλλά εγώ πιστεύω ότι αν αντιμετωπίζουμε τα πράγματα, αν βλέπουμε αυτό το πρόβλημα σαν γλυπτό, σαν κοινωνικό γλυπτό που κάνουμε. Δημιουργούμε εμείς αυτά τα σκουπίδια! Μαζί! Είναι μια πράξη που κάνουμε μαζί! Έχουμε μαζέψει ένα τεράστιο τέρας που έχουμε φτιάξει με τη δημιουργικότητα και τις πράξεις μας, οπότε ας χρησιμοποιήσουμε λίγο αυτές τις σκέψεις και ίσως μπορέσουμε να κάνουμε ένα άλλο γλυπτό, ένα διαφορετικό γλυπτό! Το να παίζεις και το να μπορείς να παίζεις μέσω της τέχνης είναι μία απελευθέρωση!

Η ΣΚ περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο εφαρμόζει την έρευνα μέσω της τέχνης στη δουλειά της ως καλλιτέχριδα και ως εκπαιδευτικός, αλλά επισημαίνει πως η τέχνη δεν έχει την αντιμετώπιση που της αρμόζει από τους άλλους επιστημονικούς κλάδους. Η τέχνη ήταν πάντα ένα ζητούμενο για τον καλλιτέχνη και ερευνητικό ζητούμενο δηλαδή την έβλεπε από μία διαφορετική σκοπιά και διαφορετική ματιά από ότι την έβλεπαν άλλοι. Αυτό λοιπόν το δεδομένο πρέπει να διερευνηθεί και από τους άλλους κλάδους, γιατί είναι ένα ταμπού τέλος πάντων, ώστε να ενώσουμε και τα κομμάτια του παζλ. [...] Οι άλλες ερευνητικές κοινότητες νομίζω έχουν μία φοβία με το κομμάτι της τέχνης, αυτό έχω διαισθανθεί. Δεν έχουν καταλάβει τι κάνουμε, μας βλέπουν φοβικά, δεν καταλαβαίνουν. Γιατί αν δεν τους μιλήσεις με αριθμούς δεν καταλαβαίνουν τίποτα. Η έρευνα των περισσότερων αντικειμένων είναι πάνω στα ποσοτικά δεδομένα αν δεν τους μιλήσεις με αριθμούς δεν υπάρχει κώδικας δεν μπορούν να σε καταλάβουν, δεν έχω στατιστική να το πω κατάλαβες; Θέλουν να τους πω ότι έγινε αυτή η δράση και οι τόσοι κάνανε αυτό οι άλλοι τόσοι κάνανε αυτό και σε στατιστικό επίπεδο έχω αυτά τα ποσοτικά δεδομένα. Εκεί κάτι ίσως τους έλεγε. Αν δεν ακούσουν, αν δεν έχουν την διάθεση να ακούσουν και ακούν ή κάνουν έρευνες επιφανειακά, δεν θα οδηγηθούμε σε λύσεις. [...] Αυτό που κατάλαβα αυτό που ευθύνεται είναι ο κώδικας. Δηλαδή το κενό είναι ότι δεν έχουμε αναπτύξει τον κώδικα εκείνο όπου τα δικά μας δεδομένα θα βρουν τα δεδομένα του μαθηματικού, του γεωπόνου, του αγρότη, όλων όσων ασχολούνται με τον οποιονδήποτε άλλο κλάδο. Θεωρώ ότι αυτό είναι το κομμάτι που πρέπει να αναπτυχθεί δηλαδή ο κώδικας επικοινωνίας με τους άλλους κλάδους. [...] Έχω δει ερευνητές από το εξωτερικό όλοι να μιλάνε για το κομμάτι της τέχνης και μάλιστα το βάζουν πολύ συχνά μέσα γιατί το θεωρούν σημαντικό αλλά στην ουσία δεν το χρησιμοποιούν ουσιαστικά σαν εργαλείο. υπάρχει μία φοβική αντιμετώπιση γιατί τα δεδομένα μας δεν είναι ποσοτικά αλλά ποιοτικά. Πρέπει να βασιστούμε όμως στα ποιοτικά δεδομένα μας που θα μεταμορφώσουν και τα ποσοτικά του εκάστοτε ερευνητή σε έναν άλλο τομέα. [...] Πόσο σημαντικό είναι το κομμάτι της τέχνης και δεν το

λέω μόνο εγώ που είμαι μία εικαστικός και θέλω να στηρίξω αυτό που κάνω αλλά το βλέπω ότι το λέει όλος ο κόσμος.

Και ανακεφαλαιώνοντας προτείνει: Θα πρέπει να βρούμε το ερευνητικό λεξιλόγιο μας ως καλλιτέχνες για να επικοινωνήσουμε αυτό που κάνουμε γιατί αυτό που κάνουμε είναι πολύ ουσιαστικό και αφορά και τους άλλους επιστημονικούς κλάδους. Πλέον οι εικαστικοί δεν είναι μόνο εικαστικοί έχουν κάνει μεταπτυχιακά έχουν εντυφώσει και σε άλλους κλάδους οπότε αυτό το κομμάτι έχει ανοίξει για τους περισσότερους από μας, έχει ανοίξει ο δρόμος θεωρώ του να επικοινωνήσουμε αυτό που κάνουμε ουσιαστικά. Θεωρώ το κομμάτι το εκπαιδευτικό της τέχνης πολύ ουσιαστικό και πλέον μπορούμε να κινηθούμε και διεπιστημονικά με άλλες ερευνητικές ομάδες και πιστεύω ότι αν μπορέσουμε να γεφυρώσουμε αυτή τη δυσκολία του να επικοινωνήσουμε αυτά που έχουμε να πούμε πολύ ουσιαστικά και πολύ σοβαρά τότε θα έχουμε έναν πολύ ουσιαστικό ρόλο και ενεργό ρόλο και πορεία γιατί θα καταλάβουν όλοι όσοι είναι σε θέσεις κλειδιά ας πούμε στον δήμο, στις κοινότητες, στα σχολεία, σε ερευνητικά κέντρα, συνεταιρισμούς και όλα αυτά τα δίκτυα επικοινωνίας ότι η τέχνη είναι πολύ βασικό εργαλείο και εκπαιδευτικό αλλά και ουσιαστικό βιωματικό εργαλείο συνειδητοποίησης και ότι ωφελεί τελικά την κοινωνία του να εγκολπώσει την τέχνη σε διάφορες τέτοιες δράσεις. Το ερευνητικό κομμάτι της τέχνης και του πειραματισμού είναι πολύ σημαντικό και πρέπει να το εμπιστευτούν όσοι πρέπει να το εμπιστευτούν.

Η ΑΚ πιστεύει ότι ο ρόλος της τέχνης είναι να φωτίζει πράγματα και να μας προβληματίζει και να μας συγκινεί να μας οδηγεί στο να κάνουμε κάτι με ένα διαφορετικό τρόπο και αναδεικνύει μία σημαντική πτυχή του προβλήματος στην οποία η τέχνη μπορεί να παίξει καταλυτικό ρόλο: Μια από τις δικές μας αναζητήσεις είναι να βρούμε τον τρόπο να μιλήσουμε στον κόσμο να πείσουμε τον κόσμο να αλλάξει μετερχόμαστε διάφορα μέσα ένα από αυτά σίγουρα είναι οι ιστορίες είτε οι ιστορίες που γράφουμε είτε η αρθρογραφία μας είτε είναι οι ομιλίες μας είτε είναι τα προγράμματα που κάνουμε στα σχολεία είτε είναι τα φιλμ που κάνουμε και ένα ντοκιμαντέρ με τον Σωτήρη τον Δανέζη για τη ρύπανση από πλαστικά στο αρχιπέλαγος. Ένα πράγμα που συνεχώς αναδεικνύεται και το αναδεικνύουν και διάφορες έρευνες που γίνονται επιστημονικά σε όλο τον κόσμο είναι ότι υπάρχει μια χρυσή ισορροπία ανάμεσα στο να μιλάς για προβλήματα και στο να μιλάς για λύσεις δηλαδή το να φωτίζεις την σκοτεινή πλευρά των θεμάτων και των περιβαλλοντικών η να φωτίζεις εκείνες τις φωτεινές εξαιρέσεις. Έχει γίνει μια πολύ ενδιαφέρουσα έρευνα από το πανεπιστήμιο του Southampton που είναι κυλιόμενη, η οποία λέει ότι οι άνθρωποι όταν βλέπουν ας πούμε ένα φιλμ ένα ντοκιμαντέρ ή ακούν μια ιστορία που αφορά το περιβάλλον και είναι μια ιστορία δυστοπική και τους κάνει να αισθάνονται ότι το πρόβλημα που έχουνε μπροστά τους είναι πάρα πολύ μεγάλο, αισθάνονται αμήχανοι, δηλαδή τρομάζουν με το πρόβλημα, αλλά δεν μπορούν επουδενί να φανταστούν τον εαυτό τους μέρος της λύσης, κάνουν πίσω. Ενώ αντίθετα οι ιστορίες που μιλούν για τα περιβαλλοντικά ζητήματα και έχουν και θετικό πρόσημο, δεν ωραιοποιούν αλλά βρίσκουν ήρωες, τους κάνουν να αισθάνονται ότι υπάρχει μια λύση, ότι δεν είναι τόσο μικροί και ασήμαντοι μπροστά στο

πρόβλημα. Το βάζω και αυτό στο τραπέζι επειδή κομμάτι της δουλειάς όλων μας είναι να αναζητούμε λύσεις και να δοκιμάζουμε και είμαστε και άνθρωποι που παίρνουμε το ρίσκο και όλοι μας θέλουμε να αλλάζουν τα πράγματα. Άρα ακόμα και το πως μιλάμε για αυτά και με το ποσό ενθουσιασμό με πόση θετικότητα και ποιοι είναι οι ήρωες που επιλέγουμε να αναδείξουμε σε μια κοινωνία η οποία τρέφεται πραγματικά από κακές ειδήσεις είναι και αυτό πολύ σημαντικό συστατικό.

Λέει χαρακτηριστικά: Αυτό που κάνουμε αφήνει ένα διακριτό αποτύπωμα. Το μετράμε με κάποιον τρόπο. Αν μπορώ να το συνδέσω μόνο με την τέχνη είναι ότι η δικιά μας δουλειά που μετριέται στο πεδίο δηλαδή μόνο ο τυφώνας το πλοίο μας έχει μαζέψει 2 χρόνια 260 τόνους απορρίμματα όπως πλαστικές σακούλες και ποτήρια μιας χρήσης του καφέ, φανταστείτε τον όγκο, δεν είναι αρκετή. Γιατί εμείς από μόνοι μας δεν μπορούμε να μεταφέρουμε αυτό το μήνυμα. Εκεί είναι που χρειαζόμαστε την τέχνη! Επομένως η Τέχνη κατά την ΑΚ είναι το ιδανικό μέσο μετάδοσης μηνυμάτων, ενεργοποίησης και ευαισθητοποίησης του κοινού.

Ο ΑΜ αναλύει τα προβλήματα που σχετίζονται με την επιστήμη και την περιβαλλοντική κρίση. Θεωρεί ότι τα οικονομικά συμφέροντα των κρατών έχουν αντίκτυπο και στην επιστήμη: *διότι το business as usual παράγει και επιστήμη τροφοδοτεί συγκεκριμένες κατευθύνσεις αλλοιώνει τη ροή της έρευνας προβάλλει τα αποτελέσματα με τον τρόπο και την αποσπασματικότητα που βολεύουν. Κι όπως καταλαβαίνετε αν αυτό μπερδεύει πολλές φορές κι εμάς τους ίδιους πόσο μάλλον τον κόσμο.* Αυτό είναι το πρώτο μεγάλο πρόβλημα σύμφωνα με τον ΑΜ.

Το δεύτερο πρόβλημα σύμφωνα με τον ΑΜ είναι το εξής: *Τα τελευταία 50 χρόνια έχει σχεδόν 10πλασιαστεί ο αριθμός των επιστημονικών δημοσιεύσεων ανά έτος ο οποίος έφτασε σχεδόν τα 7 εκατομμύρια δημοσιεύσεις το 2020. Παράγουμε πολύ περισσότερη επιστήμη από όση μπορούμε να αφομοιώσουμε εμείς οι ίδιοι πόσο μάλλον ο κόσμος και όταν πολύς κόσμος ενημερώνεται για την επιστήμη από τα social media και όλα τα σχετικά καταλαβαίνετε ότι αυτό κάνει ακόμα πιο δύσκολη τη διαχείριση.*

Ένα τρίτο πρόβλημα κατά τον ΑΜ αποτελεί το γεγονός ότι οι επιστήμονες δεν μπορούν να επικοινωνήσουν τα αποτελέσματα της δουλειάς τους ώστε να φτάσει η πληροφόρηση στους απλούς πολίτες. *Εγώ νομίζω λοιπόν ότι τα 3 αυτά προβλήματα είναι δομικά. Και η μεταβατική εποχή και η παραγωγή τεραστίων ποσοτήτων επιστήμης αλλά και το γεγονός ότι πλέον είναι εμφανές ότι οι επιστήμονες πρέπει να εκπαιδευτούν στην επικοινωνία ή να αναθέτουμε σε άλλους με επιστημονικά κριτήρια.*

Αλλά επισημαίνει πως κατά την επιστημονική περιγραφή του προβλήματος ελλοχεύει ένας άλλος κίνδυνος: *Είναι τόσο πειστικά και περιπλοκά τα προβλήματα που καμιά φορά προσπαθώντας να τα περιγράψουμε επιστημονικά δημιουργούμε ασύλληπτη μοιρολατρία και την αίσθηση ότι δεν υπάρχει καμιά διέξοδο διαφυγής στον κόσμο. Χρειάζεται μια μετωπική μια άμεσα μια ριζική αντιμετώπιση σε αυτό το ζήτημα. Και όλοι μας χρειαζόμαστε εκπαίδευση για να την κάνουμε.*

Γι' αυτό τον λόγο ο ρόλος της Τέχνης είναι τόσο σημαντικός. Η τέχνη μπορεί να γεφυρώσει το χάσμα ανάμεσα στην επιστήμη και στη κοινωνία. Ο Joseph Beuys υποστήριζε ότι η τέχνη πρέπει να περιλάβει και την έννοια της επιστήμης, καλύπτοντας όλο το φάσμα των ανθρώπινων δραστηριοτήτων.

Η Leavy (2020: 451) στο βιβλίο της *Η καλλιτεχνική δημιουργία ως μέθοδος* τεκμηριώνει τις ομοιότητες μεταξύ τέχνης και επιστήμης και υποστηρίζει πως δεν θα έπρεπε να υπάρχει διαχωρισμός των δύο αυτών κλάδων: *Σε αυτό το πλαίσιο ορισμένοι/ες επισημαίνουν ότι διαχωρισμός της τέχνης από την κοινωνική έρευνα είναι επίπλαστος (βλ. Saarnivaara, 2003). Για παράδειγμα, τόσο η επιστημονική έρευνα όσο και η καλλιτεχνική πρακτική έχουν αφετηρία την δημιουργικότητα (ERNST, 2000, Janesick, 2001). Ο Ivan Brady (1991), μάλιστα έχει εισηγηθεί εδώ και πολλά χρόνια τον όρο «καλλιτεχνική επιστήμη», ενώ η Valerie Janesick (2001) προτείνει αντίστοιχα τον όρο «καλλιτέχνες/ιδες/επιστήμονες». Ο Saldana (1999) εύστοχα παρατηρεί ότι τόσο η έρευνα όσο και η καλλιτεχνική πρακτική στηρίζονται στην εννοιολογική, συμβολική και μεταφορική σκέψη. Η καινοτομία, η διαίσθηση και η ευελιξία αποτελούν καθοριστικούς παράγοντες τόσο στο επιστημονικό όσο και στο καλλιτεχνικό έργο. Κατά συνέπεια οι αρχές στις οποίες βασίζονται οι πρακτικές αυτές είναι οι ίδιες. Επιπλέον, τόσο το επιστημονικό όσο και το καλλιτεχνικό έργο έχουν σκοπό τους την ανακάλυψη, την εξερεύνηση και τον διαφωτισμό.[...] Η σύζευξη των καλλιτεχνικών μέσων με τις επιστημονικές μεθόδους ανέδειξε πρωτοποριακές μεθόδους οι οποίες είναι απαραίτητες για να εξετάσουμε σφαιρικότερα τις σύνθετες συνθήκες που συγκροτούν την κοινωνική ζωή (Leavy, 2020:453).*

Επομένως, το ζητούμενο δεν είναι να υποβαθμιστεί ο ρόλος των τεχνικών επιστημών, αλλά μάλλον το καλύτερο αποτέλεσμα θα μπορούσε να επιτευχθεί μέσω της συνεργασίας ανάμεσα στις επιστήμες, τη μηχανική και την τεχνολογία, αλλά και τις τέχνες και τις ανθρωπιστικές αρχές, που συνδυαστικά θα παρέχουν καινοτόμες «απαντήσεις» στις σημαντικές αλλαγές του φυσικού περιβάλλοντος (McMullen & Winkler, 2012).

Γιατί όπως τόνισε χαρακτηριστικά η ΑΚ: *Δίπλα στο ρόλο της τέχνης που είναι να φωτίζει πράγματα και να μας προβληματίζει και να μας συγκινεί να μας οδηγεί στο να κάνουμε κάτι με ένα διαφορετικό τρόπο υπάρχει και η ανάγκη να δούμε τα πράγματα πολύ καθαρά. Γιατί δεν μπορούμε να λύσουμε τα προβλήματα αν δεν τα γνωρίζουμε.*

2.9 Αξιολόγηση της ερευνητικής μελέτης

Από τη θεματική ανάλυση αναδείχτηκαν ορισμένοι σημαντικοί παράμετροι οι οποίοι μπορούν να αποτελέσουν σημεία «κλειδιά» στην εύρεση λύσης για το περιβαλλοντικό πρόβλημα. Μέσω της πολύτιμης γνώσης και εμπειρίας των συνεντευξιζόμενων οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι οι πολίτες έχουν τη δύναμη να προκαλέσουν την αλλαγή αρκεί να διαθέτουν πολιτική βούληση και κριτική σκέψη,

να ενημερώνονται και να συμμετέχουν ενεργά ως πολίτες στα κοινωνικά δρώμενα, αντιδρώντας, ασκώντας πίεση στο κράτος και στις εταιρείες και αλλάζοντας καταναλωτικές συνήθειες. Η συνεργασία, η αλληλεγγύη και η συλλογική δράση μπορεί να επιφέρει ακόμα σημαντικότερες αλλαγές. Σύμφωνα με την κοινωνικοφιλοσοφική θεωρία της διάγνωσης, από τη φύση τους τα ανθρώπινα υποκείμενα εξαρτώνται από την εμφάνιση και επιβεβαίωσή τους σε μία δημόσια σφαίρα γιατί έτσι μπορεί να αποκτήσουν την ψυχική σταθερότητα και αυτοσυνείδηση, που χρειάζονται για την αντιμετώπιση των υπαρξιακών τους προβλημάτων και κινδύνων. Ο σύγχρονος άνθρωπος κατά τον Honneth (2000) μπορεί να βιώσει τον εαυτό του ως ένα ελεύθερο ον, μόνο εφόσον μάθει να δραστηριοποιείται στη δημόσια συζήτηση των πολιτικών ζητημάτων. Ο Honneth, αναφέρεται στην «κοινωνική εκτίμηση», δηλαδή στο πεδίο της κοινωνικής συνεργασίας ως προπολιτική πηγή της αίσθησης του συνανήκειν, που αποτελεί την προϋπόθεση κάθε δημοκρατικού πολιτικού εγχειρήματος. Με αυτόν τον τρόπο συνδέεται εννοιολογικά η δημοκρατία με την κοινωνική συνεργασία και την κοινωνική δικαιοσύνη, ως ισότιμη κατανομή των ευκαιριών για ενεργό συμμετοχή σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής ζωής, σε μία ενιαία σύλληψη της κοινωνικής και πολιτικής δημοκρατίας (Honneth, 2000).

Η ενημέρωση των πολιτών αποτελεί σημαντική προϋπόθεση ώστε να κινητοποιηθούν σε δράση. Όπως υποστηρίζει και ο Bourdieu (2015) για να επέλθει οποιαδήποτε αλλαγή στα ζητήματα της κυριαρχίας χρειάζεται πρώτα να αλλάξουν οι κοινωνικές δομές και οι θεσμοί που τα υποστηρίζουν. Στην πράξη αυτό σημαίνει ότι η πραγματική κοινωνική αλλαγή απαιτεί πολιτικό ακτιβισμό, με στόχο την αλλαγή των δομών των πεδίων των σχέσεων (Πουρκός, 2019).

Η Τέχνη μπορεί να μεταδώσει τη επιστημονική γνώση και την πληροφορία με τον ιδανικότερο τρόπο χωρίς να προκαλέσει οικολογικό άγχος το οποίο οδηγεί σε αντίθετα αποτελέσματα. Αποτελεί μέσο ακτιβισμού και κοινωνικής αλλαγής. Η περιβαλλοντική εκπαίδευση μέσω της τέχνης αποτελεί το καταλληλότερο μέσο μετάδοσης της περιβαλλοντικής κουλτούρας στους μαθητές και στις μαθήτριες από τις πολύ μικρές ηλικίες.

Η ερευνητική μελέτη οδήγησε στο σχεδιασμό της εικαστικής συμμετοχικής δράσης Art For Earth η οποία επιδίωξε την ενεργοποίηση των κοινοτήτων, την αποδόμηση στερεοτύπων και τη περιβαλλοντική ευαισθητοποίηση.

2.9 Περιορισμοί της Έρευνας

Οι περιορισμοί της έρευνας σχετίζονται με τη φύση του ερευνώμενου θέματος καθώς πρόκειται για ένα πολυδιάστατο θέμα το οποίο απαιτεί ατέλειωτες ώρες μελέτης και έρευνας καθώς και αμέτρητες σελίδες συγγραφής για να καλυφθεί πλήρως. Ωστόσο ο στόχος επιτευχθεί καθώς δόθηκε το έναυσμα ώστε οι μελλοντικές έρευνες και δράσεις να κατευθυνθούν στην αναζήτηση των βαθύτερων αιτιών του προβλήματος και στην αναζήτηση λύσεων και μεθόδων με γνώμονα την τέχνη.

3. Η ΕΙΚΑΣΤΙΚΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΙΚΗ ΔΡΑΣΗ ART FOR EARTH [ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙΙ]

Εικόνα 24. Η Αφίσα της εικαστικής δράσης. Δημιουργός: Μαρία Μυλωνά

Στη συγκεκριμένη δράση στόχος ήταν η εφαρμογή των αρχών της Κλινικής Κοινωνιολογίας στο πεδίο, ώστε να διερευνηθεί το περιβαλλοντικό πρόβλημα στην πραγματική ζωή και να δημιουργηθούν δίκτυα που θα βοηθήσουν στην επίλυση του. Τα δίκτυα αποτελούν πολυδιάστατα συστήματα επικοινωνίας και διαμόρφωσης της ανθρώπινης πρακτικής. Προσφέρουν το πεδίο σύνδεσης του ατομικού με το γενικό, τη συγκεκριμένη δράση με τις γενικότερες μορφές της πρακτικής (Χτούρης, 2003).

Οι Baumeister & Leary (1995) υποστηρίζουν ότι οι άνθρωποι χαρακτηρίζονται από μια ισχυρή τάση να δημιουργούν, ανεξάρτητα των εξωτερικών συνθηκών, ψυχολογικών, πολιτισμικών και άλλων παραγόντων, στενές και διαρκείς διαπροσωπικές σχέσεις, ομάδες και κοινότητες προκειμένου να ικανοποιήσουν τη βαθιά και εσωτερική τους επιθυμία για σύναψη συναισθηματικού δεσμού.[...] Οι συναισθηματικοί δεσμοί οι οποίοι αναπτύσσονται μέσα από σχέσεις αμοιβαίας επιρροής, θετικής αμοιβαιότητας και αφοσίωσης αλλά και μέσα από βιώματα και γεγονότα που εξυφαίνουν τη βιογραφία της κοινότητας αποτελούν το συμβολικό της κεφάλαιο. (Ζήση, 2019).

Στην ψυχολογική θεωρία, η έννοια της κοινότητας προσεγγίζεται ως βιωμένη εμπειρία, ψυχική και συναισθηματική, που εκπληρώνει τη θεμελιώδη και οικουμενική ανθρώπινη ανάγκη του ανήκειν μέσα

από τύπους και ποιότητες δεσμών που παρέχουν συναισθηματική ασφάλεια, προστασία, οικειότητα και ψυχική εγγύτητα (Ζήση, 2013). Σε αυτή την ανάγκη του ανθρώπου για απόκτηση κοινωνικής ταυτότητας βασίστηκε ο σχεδιασμός της συγκεκριμένης εικαστικής δράσης.

Ο πρωταρχικός στόχος ήταν η γνωριμία με την κοινότητα και η ενεργοποίηση της δημιουργικότητας της μέσα από καλλιτεχνικές πρακτικές. Σύμφωνα με τον Ζιώγα (2020) για να καταστεί μία κοινότητα δημιουργική, θα πρέπει σαν ένα πρώτο βήμα αυτή η ίδια να θελήσει να καταστεί δημιουργική. Αρχικά θα πρέπει να ενεργοποιηθεί από ένα πρόσωπο ή μια συλλογικότητα εκτός της κοινότητας που τη βοηθά να συνειδητοποιήσει την ύπαρξη του προβλήματος, στη συνέχεια να το αποδεχθεί και σε τρίτο χρόνο να το αντιμετωπίσει. Στις δημιουργικές κοινότητες η τέχνη αποδεσμεύεται από την «υποχρέωσή» της να παράξει αντικείμενα (άυλα ή υλικά) και απεκδύεται τον ρόλο της έτσι όπως τον έχει καθορίσει ο τρέχων Κόσμος της Τέχνης (Ζιώγας, 2020).

Τα χαρακτηριστικά που συνδέουν τα μέλη μιας δημιουργικής κοινότητας είναι: α) Η ανάγκη για ανάληψη κοινωνικής δράσης, β) η συνειδητοποίηση μίας ανάγκης για κοινωνική αλληλεπίδραση, γ) ο κοινός σκοπός, το κοινό όραμα, δ) ο κοινός χαρακτήρας της συμμετοχής και το πώς αυτός προκύπτει ε) το μοίρασμα και ο κοινός χρόνος για να αναπτυχθούν οι ιδέες και οι θεωρίες που οργανώνουν την πρόταση παρέμβασης αλλά και την αποτελεσματικότητα της διάδρασης μεταξύ των μελών της εικαστικής κοινότητας (Ζήση, 2018).

Η διαδικασία που ακολουθήθηκε για την υλοποίηση της εικαστικής δράσης Art For Earth βασίστηκε στη μέθοδο του Γιάννη Ζιώγα (2020),¹⁵⁴ και αποτυπώνεται στο παρακάτω διάγραμμα (εικ.25).

Εικόνα 25

¹⁵⁴ Στο μάθημα του Διδρυματικού ΠΜΣ «Κλινική Κοινωνιολογία και Τέχνη» με τίτλο «Τέχνη και Δημιουργικές Κοινότητες»

3.1 Ο Τόπος

Δήμος Αγίων Αναργύρων- Καματερού, Δήμος Ιλίου

Στο σύγχρονο καλλιτεχνικό στοχασμό η σχέση της καλλιτεχνικής πρακτικής με την κοινωνία, το σώμα, την κριτική αποτελούν ειδοποιό χαρακτηριστικό. Σε αυτό το πλαίσιο, η ανάλυση του Τοπίου, του Τόπου και του Χώρου λειτουργεί δημιουργικά προς τη στοχαστική ολοκλήρωση (Ζιώγας, 2020).

Ο τόπος είναι το βασικό πλαίσιο της παρέμβασης. Σύμφωνα με τη Ζήση (2013) *η ταυτότητα του τόπου δεν αφορά την ιδιοσυγκρασία μιας τοποθεσίας αλλά την ιδιαίτερη σχέση και το δεσμό ενός ατόμου με έναν συγκεκριμένο τόπο. Η κοινωνική ψυχολογία του τόπου έχει δείξει πως οι σημασίες και τα νοήματα που αποδίδουμε σε έναν ιδιαίτερο τόπο διαμεσολαβούν τις σχέσεις ταυτότητας, στάσης και συμπεριφοράς σε σχέση με αυτόν. Τα συμβολικά νοήματα και οι σημασιοδοτήσεις ενός τόπου είναι εκείνα τα στοιχεία που μεταφράζουν πτυχές του εαυτού μας συγκροτώντας την υποκειμενική του αναπαράσταση μέσω του χώρου και μέσα στον χώρο. Επομένως η εμπειρία του τόπου μεταλλάσσεται από την πρώτη στιγμή που κάποιος τη γεύεται/βιώνει(;) σε μια οντολογική παρουσία, αποκτά μια υπόσταση συνολική (Ζιώγας, 2015).*

Ως κάτοικος του Δήμου Αγίων Αναργύρων Καματερού η ερευνήτρια επισκέπτεται συχνά το Πάρκο Περιβαλλοντικής Ευαισθητοποίησης Αντώνης Τρίτσης (εικ.26,27,28) το οποίο βρίσκεται στα σύνορα του Δήμου Αγίων Αναργύρων με τον Δήμο Ιλίου. Πρόκειται για το μεγαλύτερο Μητροπολιτικό Πάρκο του Λεκανοπεδίου Αττικής συνολικής έκτασης περίπου 1.200 στρεμμάτων το οποίο επισκέπτονται κατά μέσο όρο 15.000- 16.000 επισκέπτες τα Σαββατοκύριακα και ακόμα περισσότεροι σε μέρες αργιών ή μεγάλων εκδηλώσεων.¹⁵⁵

Εικόνα 26

¹⁵⁵ Πηγή: <https://parkotritsis.gr/>

Εικόνα 27

Εικόνα 28

Εικόνα 29

Κατά τη διάρκεια των περιπάτων της στο πάρκο, όντας ήδη προβληματισμένη με το περιβαλλοντικό ζήτημα, άρχισε να παρατηρεί τους κάδους απορριμμάτων του πάρκου. Η εικόνα ήταν πολύ δυσάρεστη. Κάδοι μικροί που ξεχειλίζουν από σκουπίδια, απουσία κάδων ανακύκλωσης και τα πλαστικά μιας χρήσης (κυρίως ποτήρια του καφέ) πεταμένα στον κοινό κάδο αλλά και στο έδαφος (εικ.29,30).

Η μέθοδος της παρατήρησης οδήγησε στον εντοπισμό του προβλήματος και η οπτική μέθοδος της φωτο-φωνής στην καταγραφή και στην κινητοποίηση. Η φωτο-φωνή και οι λοιπές οπτικές μέθοδοι έρευνας (Lens Based Methods) μπορούν να μεταβάλλουν τη φωνή της έρευνας και να επιτρέψουν στους ερευνητές και στο κοινό της έρευνας να επεκτείνουν τον τρόπο με τον οποίο βιώνουν ακόμα κατανοούν και αναπαριστούν το υπό διερεύνηση θέμα (Willig, 2015).

Πώς είναι δυνατόν μία όαση πράσινου με πλούσια χλωρίδα και πανίδα να ρυπαίνεται από τους ίδιους τους κατοίκους της περιοχής με τόση ευκολία; Για ποιον λόγο δεν λειτουργεί η ανακύκλωση στη χώρα

μας; Με αυτά τα ερωτήματα ξεκίνησε η διερεύνηση των κοινωνικών αναπαραστάσεων της ύλης ώστε να αποκαλυφθούν τα βαθύτερα αίτια αυτής της δυστοπίας. Από την έρευνα ¹⁵⁶ αναδύθηκε η δυσφορία και το άγχος των πολιτών από την περιβαλλοντική υποβάθμιση που τους καθιστά φαινομενικά αδιάφορους και ανίκανους να αναλάβουν δράση ως ενεργοί πολίτες. Απεδείχθη ότι το ζήτημα είναι πολυδιάστατο και χρήζει περεταίρω και ολιστικής διερεύνησης στο μέλλον.

Εικόνα 30. Πάρκο Τρίτση: Ανάδειξη του προβλήματος με τη μέθοδο της φωτοφωνής.

Κολάζ με φωτογραφίες της ερευνήτριας

¹⁵⁶ Η πρώτη έρευνα με τίτλο «Η ανακύκλωση της χρηστικής ύλης» διεξήχθη στα πλαίσια του μαθήματος «Θεωρία και Μεθοδολογία της Κοινωνικής Έρευνας II: Τεκμηρίωση και Ανάλυση» με επίτη τον κ. Σωτήρη Χτούρη

3.2 Οι κοινότητες

- Η κοινότητα του δήμου Αγίων Αναργύρων- Καματερού και του Δήμου Ιλίου
- Η καλλιτεχνική κοινότητα
- Η σχολική κοινότητα

Ως λειτουργός της εκπαίδευσης τα τελευταία είκοσι χρόνια η ερευνήτρια δεν θα μπορούσε να μην εντάξει και την σχολική κοινότητα στην έρευνα και την παρέμβαση. Στην εκπαίδευση τα τελευταία χρόνια παρατηρείται, αφενός η απαξίωση των μαθητών για το σχολείο και αφετέρου το burn out των εκπαιδευτικών και ειδικά των καλλιτεχνών, καθώς η τέχνη δεν έχει τη θέση που θα έπρεπε στην εκπαίδευση, με αποτέλεσμα την εξάλειψη της δημιουργικότητας και της κριτικής σκέψης.

Σύμφωνα με τη Ζήση (2019) «η έννοια του ενεργού πολίτη διαμορφώνεται μέσα από τη συμμετοχή της εκπαιδευτικής κοινότητας σε εθελοντικές δράσεις που στοχεύουν στην αλληλεγγύη, στην αποδοχή της ετερότητας και της πολιτισμικής και γλωσσικής ποικιλομορφίας. Το σχολείο ως συναισθηματικός συνεταιρισμός δεν αποκρύπτει τα προβλήματα του αλλά τα δημοσιοποιεί, εξασφαλίζοντας ένα δυναμικό άνοιγμα στην κοινότητα που στηρίζεται στην πολιτική της διαφάνειας και της εμπιστοσύνης με απώτερο στόχο την βελτίωση της μαθησιακής διαδικασίας και την ευρύτερη κοινωνική αλλαγή».

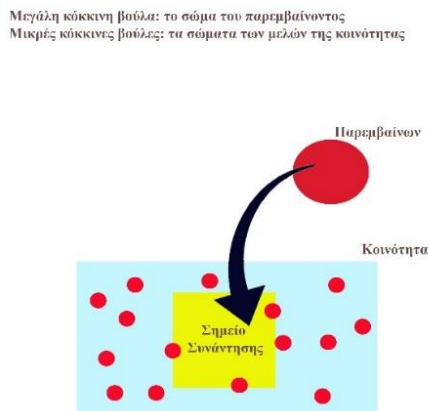
Γι' αυτό τον λόγο η εικαστική δράση σχεδιάστηκε ώστε να στοχεύσει, εκτός από την κοινότητα των κατοίκων των γύρω περιοχών που επισκέπτονται το πάρκο, και στη σχολική κοινότητα.

3.3 Το σώμα

Το σώμα λειτουργεί, ταυτόχρονα με την υλική του υπόσταση, ως ιχνηυτής συνθηκών, ως καταγραφέας εντυπώσεων, ως ο τελικός διαμορφωτής της πραγματικότητας (Ζιώγας, 2020). Το άτομο που διερευνά με το σώμα του το περιβάλλον αποκτά ταυτόχρονα και την εμπειρία του, γίνεται τόπος και ταυτόχρονα ο τόπος γίνεται σώμα. Η σχέση αυτή είναι ουσιαστική γιατί εμπεριέχει αντικειμενικά στοιχεία συνειδητοποίησης. Το σώμα του καλλιτέχνη γίνεται πάσχων, γίνεται διεισδυτικό, διερευνητικό, συμπάσχει και διερευνά (Χτούρης, 2022).

Τα σώματα των μελών της κοινότητας γίνονται το πρωταρχικό υλικό της παρέμβασης· η καλλιτεχνική διαδικασία είναι το μέσο (Ζιώγας, 2020). Επιπλέον ως σώμα νοούνται και τα μέλη της εικαστικής ομάδας Art For Earth. Τα σώματα τόσο των μελών της κοινότητας, όσο και όσων παρεμβαίνουν οφείλουν σε μια διαδικασία σχηματισμού μιας δημιουργικής κοινότητας, να νοούνται μέσα από αυτήν, την κατεξοχήν πολυεπίπεδη συνθήκη (εικ.31). Μια συνθήκη όπου ιδέες, πρακτικές, επιλογές του ατομικού σώματος του

παρεμβαίνοντας ενσωματώνονται/εντάσσονται στο συλλογικό σώμα, δηλαδή στην κοινότητα ενώ συναντούν και τα σώματα των μελών της. (Ζιώγας, 2020)

Εικόνα 31

3.4 Η μεθοδολογία

Η μεθοδολογία που θα εφαρμοστεί στο πεδίο πρέπει να είναι δυναμική και να αντιμετωπίζει την ίδια την κοινότητα και τη συνθήκη της ως «υλικό». (Ζιώγας, 2020)

Αρχικά στις 30/7/2022, δημιουργήθηκε η διαδικτυακή κοινότητα [«Τέχνη & Περιβάλλον - Art For Earth»](#) στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και συγκεκριμένα στη διαδικτυακή πλατφόρμα Facebook (εικ.32). Η αγγλική ονομασία Art For Earth είναι εμπνευσμένη από το απόφθεγμα του Demetri Martin: “The Earth without art is just eh.”

Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης επιλέχθηκαν, καθώς είναι ευρέως διαδεδομένα και έχουν μεγάλη απήχηση στο κοινό. Οι σύγχρονοι άνθρωποι τα χρησιμοποιούν για να ενημερώνονται, να επικοινωνούν, να εκφράζονται ελεύθερα και να ψυχαγωγούνται. Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης εκμηδενίζουν τις αποστάσεις, δημιουργούν την αίσθηση του ανήκειν και αποτελούν σημαντικούς καταλύτες κοινωνικής, οικονομικής, πολιτικής και πολιτιστικής αλλαγής. Ο ψηφιακός ακτιβισμός έχει ενεργοποιήσει πληθώρα εθνικών και παγκόσμιων διαμαρτυριών και έχει αναδείξει πολλά και σημαντικά κινήματα όπως το #metoo καθώς και δράσεις για το περιβάλλον όπως η Παγκόσμια Μέρα Δράσης (Global Day of Action, 12/12/2009) όπου πήραν μέρος 100.000 άτομα (Μαρίνη, 2017)

Τέχνη & Περιβάλλον - Art for Earth

+ Πρόσκληση

Συζήτηση Μέλη Μέσα Αρχεία

Εικόνα 32. Η διαδικτυακή Κοινότητα ART FOR EARTH στο Facebook

Σε πρώτη φάση ο στόχος ήταν οι καλλιτέχνες/ιδες να συνειδητοποιήσουν το πρόβλημα και να πιστέψουν ξανά στη δύναμη της τέχνης, στη δύναμη τους. Μέσα από την παρουσίαση έργων και παρεμβάσεων περιβαλλοντικής τέχνης και ακτιβισμού επιδιώχθηκε η ανάδυση του προβλήματος, με έναν τρόπο εφικτό μόνο μέσω της τέχνης, ώστε να μην προκληθούν δυσάρεστα συναισθήματα και αποστροφή, αλλά ευαισθητοποίηση και διάθεση για δράση. Κάθε μέρα δημοσιευόταν και μία νέα ανάρτηση, γεγονός που απαιτούσε μία συνεχή έρευνα, η οποία δεν ωφέλησε μόνο τα μέλη της διαδικτυακής ομάδας, αλλά κι την ίδια την ερευνήτρια.

Σύμφωνα με τον Paulo Freire (1977), η «κουλτούρα της σιωπής» είναι μια τάση της μάζας που προκύπτει από την ελλιπή συνειδητοποίηση και κριτική σκέψη, με αποτέλεσμα το άτομο να αδυνατεί να αντιδράσει, βυθιζόμενο ολοένα περισσότερο στην ανωνυμία και στη σιωπή (Γέρου, 1985). Απορρίπτοντας τη χειραγωγική μάθηση και την τραπεζική αντίληψη τις διαδικασίες της εκπαίδευσης, προτείνει την επικοινωνιακή μάθηση και την απελευθερωτική παιδαγωγική πράξη ως μέσο χειραφέτησης του καταπιεζόμενου. Η φωνή του ατόμου έτσι αποδεσμεύεται από τις εξουσιαστικές δομές και οδεύει προς την κοινωνική αλλαγή. Στην προσέγγιση αυτή θα μπορούσαμε να πούμε ότι η έκφραση της φωνής γίνεται αντιληπτή μέσα από όρους δράσης, κοινωνικο-πολιτικής αφύπνισης, κριτικής τοποθέτησης, συνειδητοποίησης και αυτοέκφρασης (Καζούλη-Πλαϊτάκη και Πουρκός, 2015).

Στη δεύτερη φάση, (9/22) σχεδιάστηκε η στρατηγική παρέμβασης και προσκλήθηκαν τα μέλη της διαδικτυακής κοινότητας να δηλώσουν συμμετοχή στη πρώτη περιβαλλοντική δράση. Η Παρεμβατική Τέχνη μπορεί να ασκείται και από μη καλλιτέχνες ή καλλιτέχνιδες αλλά από πολίτες για τους οποίους η τέχνη αποτελεί ένα μέσο κοινωνικής διεκδίκησης και οντολογικής ενδυνάμωσης (Ζιώγας, 2020). Γι' αυτό

τον λόγο προσκλήθηκαν δια ζώσης και κάποια άτομα περιβαλλοντικά ευαισθητοποιημένα που δεν ανήκουν στον καλλιτεχνικό χώρο με την τυπική έννοια του όρου. Σύμφωνα με τον Beuys (2010), *κάθε άνθρωπος είναι καλλιτέχνης*. Η έννοια της κοινωνικής γλυπτικής που ανέπτυξε ο Beuys επικεντρώθηκε στην πεποίθηση ότι η τέχνη θα μπορούσε να περιλαμβάνει ολόκληρη τη διαδικασία της ζωής - σκέψεις, ενέργειες, συνομιλίες και αντικείμενα - και ως εκ τούτου θα μπορούσε να εφαρμοστεί από ένα ευρύ φάσμα ανθρώπων πέρα από τους καλλιτέχνες.¹⁵⁷

Η Παρεμβατική Τέχνη είναι μια σύγχρονη μορφή καλλιτεχνικής πρακτικής, με εστιασμένο πολιτικό και κοινωνικό στόχο, που αντιμετωπίζει την τέχνη ως πεδίο συνάντησης. Δεν έχει σκοπό να δημιουργήσει έργο τέχνης, δεν είναι work oriented (προσανατολισμένη στο έργο) ή πολύ περισσότερο object oriented (προσανατολισμένη προς το αντικείμενο). [...] Είναι practice oriented (είναι προσανατολισμένη προς την πρακτική). [...] Στην Παρεμβατική τέχνη, ο καλλιτέχνης θα πρέπει να απεκδυθεί της ατομικής του προσέγγισης για το τι είναι καλλιτεχνική ταυτότητα και μέσο (Ζιώγας, 2020). Στην καλλιτεχνική παρέμβαση σημασία έχει η διαδικασία και όχι το καλλιτεχνικό απότοκο.

Η Παρεμβατική Τέχνη (Interventional Art) έχει δύο εκδοχές: τη Συμμετοχική (Participatory Art) και τη Κοινοτική (Community Art) μορφή τέχνης. Η Συμμετοχική Τέχνη κινείται μέσα από τις ίδιες τις διεργασίες της ανταλλαγής ιδεών μέσα από την κοινότητα ενώ η Κοινοτική Τέχνη αφορά την προβολή αυτών των ιδεών στις ανάγκες των κοινοτήτων (Ζιώγας, 2020).

Η τέχνη, η οποία εκφράζεται ως συμμετοχική ή κοινοτική τέχνη (participatory art, community art), μπορεί να προωθήσει, έκτος από την προσωπική ανάπτυξη, και την ενδυνάμωση των ομάδων και της κοινότητας με σκοπό να διαμορφώσουν την ταυτότητά τους και να συμμετέχουν στην προσωπική, κοινωνική, πολιτιστική ή πολιτική αλλαγή, με κύριο πάντα στόχο τη βελτίωση της ποιότητας ζωής τους (Austin 2008).

Στη συγκεκριμένη δράση υπήρξαν και οι δύο μορφές παρεμβατικής τέχνης. Οι καλλιτέχνες/ιδες που επιθυμούσαν να συμμετέχουν είχαν δύο επιλογές: Την ατομική συμμετοχή και τη συμμετοχή τους με έργα που έχουν δημιουργήσει με τους μαθητές τους. Δεν υπήρχε περιορισμός στα εκφραστικά μέσα αρκεί να στόχευαν στην περιβαλλοντική αφύπνιση και ευαισθητοποίηση.

Τα άτομα που δήλωσαν συμμετοχή έγιναν το σώμα της καλλιτεχνικής ομάδας Art For Earth. Τα μέλη της ομάδας είναι τα εξής: Θεανώ Γεμιστού, Άννα Δενεσίδου, Σταυρούλα Καζιάλε, Ρένα Καλογερή, Κατερίνα Καλιτσουνάκη, Παναγιώτης Κατσαράς, Σοφία Κολλάρα, Μαρία Κουλοβασιλοπούλου, Μυρσίνη Κουτλή, Σοφία Κυριακού, Όλγα Κωστήρη, Χαρά Μπογιατζή, Βασιλική Μυλωνά, Μαρία Μυλωνά, Φωτεινή Μωραϊτή, Βιβή Περυσινάκη, Διονυσία Πέττα Λαρεντζάκη, Χρύσα Σκορδάκη, Έλενα Τονικίδη, Βαγγέλης Στεφάνου, Τζούλια Σωτηρίου, ομάδα Eco Flaneur.

¹⁵⁷ Καρολάιν Γίσνταλ, Τζόζεφ Μπους (Νέα Υόρκη: Τάμεσης & Χάντσον, 1979), *Appealing for an Alternative: Ecology and Environmentalism in Joseph Beuys' Projects of Social Sculpture* (seismopolite.com)

Τα σχολεία που συμμετείχαν:

2ο Δημοτικό Σχολείο Ν. Ηρακλείου (Θεανώ Γεμιστού)

Ειδικό Γυμνάσιο- Λύκειο Ιλίου (Παναγιώτης Κατσαράς)

1ο Γυμνάσιο Άνω Λιοσίων (Κατερίνα Καλιτσουνάκη)

104ο Δημοτικό Σχολείο Αθηνών (Ρένα Καλογερή)

3ο Γυμνάσιο Περιστερίου (Όλγα Κωστήρη)

2ο Δημοτικό Σχολείο Αγίου Στεφάνου (Σοφία Κυριακού, Αλίκη Βλαχοδημητροπούλου, Φλώρου Κυριακή)

1ο Γυμνάσιο Κορίνθου, Γυμνάσιο Αγίων Θεοδώρων (Μυλωνά Βασιλική)

2ο Γυμνάσιο Αγίων Αναργύρων (Φωτεινή Μωραΐτη)

ΚΔΑΠ Η αυλή των Χρωμάτων (Τζούλια Σωτηρίου)

Για τα μέλη της ομάδας δημιουργήθηκε μία διαδικτυακή ομάδα συνομιλίας μέσω της εφαρμογής “Messenger” ώστε να διευκολυνθεί η επικοινωνία για τα διαδικαστικά. Όλα τα μέλη επέδειξαν θετική διάθεση, ανυπομονησία, ενθουσιασμό, δίψα για δημιουργικότητα και δράση.

ART FOR EARTH

19.11.22
13:00 - 17:00

ΚΕΝΤΡΟ ΤΗΣ ΓΗΣ
Λ. Δημοκρατίας 67, Ίλιον

ΕΙΚΑΣΤΙΚΟΙ
Θεανώ Γεμιστού
Άννα Λατσάβου
Σταυρούλα Καθίλε
Ρένα Καλογερά
Κατερίνα Καλιτσουνάκη
Σοφία Καλιτσοπούλου
Μαρία Καλιτσουνάκη
Μαρίνα Κωστήρη
Καρό Μισοσιτά
Βασίλειο Μυλωνά
Μαρία Μυλωνά
Φωτεινή Μωραΐτη
Ββή Περιστάκη
Διονυσία Ρένια Καραγιάννη
Χρύση Σκαρόλη
Βεγγέλης Στεφάνου
Σπύρος Τσιανός

SUSTAINABILITY FASHION DESIGNER
Βασιλική Παράβου

ΕΙΚΑΣΤΙΚΕΣ ΟΜΑΔΕΣ
Eco Fashion
Αντιγόνη Καραβίτη, Σοφία Κυριακού,
Φαίος Μπάλιας, Ρένια Γερέα,
Αλεξάνδρος Παπαγιάννης,
Έσα Ριπτήρη, Αλεξάνδρα Λιγδά,
Βασιλική Παράβου,
Χρύση Σκαρόλη, Παναγιώτης
Κουλιανός, Αλέητρο Μουλιανός

ΕΙΚΑΣΤΙΚΟΙ-ΣΧΟΛΙΑΙ:
Θεανώ Γεμιστού
2^ο Δημοτικό Σχολείο Ν. Ηρακλείου,
Μουσείο πολιτιστικής Σπουδαϊκής
Σύλλογος "Μέντο"

Παναγιώτα Κεραράς
Ειδικό Γυμνάσιο Άνω Λιού
Κατερίνα Καλιτσουνάκη
1^ο Γυμνάσιο Άνω Λιοσίων
Ρένα Καλογερά

104^ο Δημοτικό Σχολείο Αθηνών
Όλγα Κωστήρη

3^ο Γυμνάσιο Περιστερίου
Σοφία Κυριακού,
Αλίκη Βλαχοδημητροπούλου,
Φλώρου Κυριακή

2^ο Δημοτικό Σχολείο Αγίου Στεφάνου,
Μυλωνά Βασιλική

1^ο Γυμνάσιο Κορίνθου,
Γυμνάσιο Αγίων Θεοδώρων,
Παναγιώτης Κουλιανός

1^ο Γυμνάσιο Περιστερίου
Φωτεινή Μωραΐτη

2^ο Γυμνάσιο Αγίων Αναργύρων
Τζούλια Σωτηρίου
ΚΔΑΠ Η αυλή των Χρωμάτων

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
13:00 - 15:00 Δημιουργία Κοινωνικού
Υφαντού Συμμετακτικής Τέχνης
επίδειξη: ποδήλο

15:30 - 16:30 Σειριακιστικό
αργάνηλο Εργασίας Τέχνης
να ποδήλο από την Eco Fashion

16:30 - 17:00 Eco-fashion show

ΚΑΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΔΡΑΣΗ
ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗΣ
ΕΥΑΙΣΧΗΤΟΠΟΙΗΣΗΣ

Η Τέχνη
για την
αλλαγή

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΥΛΩΝΑ

Ευνοητήριος: **13:00 - 14:00**
Σεμινάριο
Ενουνειδέστιας
της Κίνησης με εισηγητή
την Κορρέστρα Ρυκολόγο
Ζωή Ελισαβέτου

13:00 - 15:00
Συλλογική κουζίνα

Χορηγοί: **ΚΑΑΠ**
COSTARELLOS

Εικόνα 33. Η αφίσα της εικαστικής δράσης *ART FOR EARTH*. Δημιουργός: Μαρία Μυλωνά

Το ίδιο διάστημα (9/22) υποβλήθηκε στους υπευθύνους της διαχείρισης του Πάρκου Τρίτση το αίτημα και το πρωτόκολλο για την πραγματοποίηση της εικαστικής παρέμβασης μέσα στο Πάρκο, στη φύση. Κατά τη διάρκεια της συνάντησης με την υπεύθυνη των πολιτιστικών εκδηλώσεων του πάρκου τέθηκε ο προβληματισμός για την απουσία κάδων ανακύκλωσης στο χώρο του Πάρκου και τη μικρή χωρητικότητα των ήδη τοποθετημένων κάδων. Η απάντηση που δόθηκε ήταν ότι οι κάδοι διαφορετικού τύπου θα προσβάλλαν την αισθητική του χώρου. Τότε προτάθηκε η δημιουργία κάδων ανακύκλωσης από την ομάδα που θα είχαν την μορφή γλυπτικών στοιχείων της φύσης έτσι ώστε να μη διαταράσσουν την αισθητική του τοπίου. Η απάντηση ήταν αρνητική με τη δικαιολογία πως έχουν ήδη παραγγελθεί επιπλέον κάδοι αντίστοιχοι με τους παλιούς. Αρνητική ήταν και η απάντηση που ήρθε έναν μήνα μετά, για το αίτημα υλοποίησης της εικαστικής παρέμβασης στο χώρο του πάρκου. Ο λόγος ήταν πως το προσεχές διάστημα επρόκειτο να πραγματοποιηθούν εργασίες αναδιαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου.¹⁵⁸

Μετά από αυτή την ανατροπή, η λύση αναδύθηκε μετά από την πληροφόρηση μέσω έρευνας, πως το Κέντρο της Γης, που βρίσκεται μέσα στο πάρκο (το οποίο ήταν εξ αρχής το επιθυμητό σημείο για την παρέμβαση), δεν ανήκει στον κεντρικό φορέα διαχείρισης του Πάρκου (Ελληνικό Δημόσιο). Ανήκει στην Οργάνωση Γη η οποία είναι μία μη κυβερνητική, μη κερδοσκοπική οργάνωση που ιδρύθηκε με στόχο την ανάπτυξη της Περιβαλλοντικής Κοινωνικής Νοημοσύνης και αποτελεί ένα πρότυπο πάρκο ανοιχτής περιβαλλοντικής εκπαίδευσης εντός του Πάρκου. Αμέσως ακολούθησε η επικοινωνία με τους υπεύθυνους της οργάνωσης οι οποίοι δέχτηκαν με χαρά να παραχωρήσουν το χώρο τους για την υλοποίηση της δράσης.

Η Οργάνωση Γη από το 2010 πραγματοποιεί δράσεις που έχουν ως στόχο την εδραίωση της έννοιας της Βιώσιμης Ανάπτυξης, όπως αυτή ορίζεται από τους 17 Παγκόσμιους Στόχους των Ηνωμένων Εθνών, παρέχοντας βιωματική μη τυπική εκπαίδευση για όλες τις ηλικίες (εικ.34). Οι δράσεις της, προτείνουν ένα νέον τρόπο αλληλεπίδρασης μεταξύ οικονομίας, κοινωνίας και περιβάλλοντος, αποτελώντας ένα ζωντανό παράδειγμα ενός αειφόρου τρόπου σκέψης και λειτουργίας για έναν βιώσιμο πλανήτη. Οι Δράσεις της Οργάνωσης Γη εξελίσσονται πάνω σε 3 βασικούς άξονες:

- Προγράμματα Περιβαλλοντικής Δράσης & Μάθησης
- Προγράμματα Κοινωνικής Ένταξης Ευάλωτων Κοινωνικών Ομάδων, Ανέργων, ΑΜΕΑ, Προσφύγων, Μεταναστών & άτομα τρίτης ηλικίας.
- Προγράμματα Υπεύθυνης και Βιώσιμης Επιχειρηματικότητας.¹⁵⁹

¹⁵⁸ Όπως αποδείχτηκε αργότερα οι εργασίες αφορούσαν στο σχέδιο ανάπλασης του Πάρκου για το οποίο υλοποιήθηκε η παρέμβαση που περιγράφεται στο παράρτημα IV.

¹⁵⁹ <https://www.organizationearth.org/profile>

Εικόνα 34. Η ομάδα της Οργάνωσης Γη σε μία διαδήλωση για το περιβάλλον

Οι υπεύθυνοι της οργάνωσης Γη όχι μόνο αγκάλιασαν την ιδέα της παρέμβασης, αλλά πρότειναν να πλαισιώσουν και να ενισχύσουν τη δράση με τις δικές τους δράσεις. Έτσι η πρώτη εικαστική δράση της ομάδας Art For Earth, μετά από δύο αναβολές λόγω έντονων βροχοπτώσεων, προγραμματίστηκε για τις 19 Νοεμβρίου του 2022, ημέρα Σάββατο.

Ο σχεδιασμός της, βασίστηκε στις αρχές της Κλινικής Κοινωνιολογίας, της Παρεμβατικής τέχνης, της σχεσιακής τέχνης (Bourriaud, 2002), της μεθόδου της Εν- Εικόνισης (Χτούρης, 2020), της περιπατητικής τέχνης (Ζιώγας, 2020), της έρευνας με βάση την τέχνη (Leavy, 2021), της περιβαλλοντικής τέχνης και της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης με βάση την τέχνη, της Κριτικής Παιδαγωγικής του Freire, του κοινωνικού γλυπτού (Joseph Beuys), της θεραπείας μέσω της τέχνης, της συμμετοχικής έρευνας δράσης με βάση την τέχνη και της A/t/ography (Rita L. Irwin & Alex de Cosson, 2004).

Λίγες μέρες πριν την δράση η ομάδα άνοιξε στο ευρύ κοινό και προσκλήθηκαν επιπλέον άτομα που δεν έχουν σχέση με τον καλλιτεχνικό χώρο, ώστε να γίνει σταδιακά διάχυση του μηνύματος σε όλο τον κόσμο, δημιουργώντας ένα κύμα αλληλεπίδρασης.

3.5 Η υλοποίηση

Η παρέμβαση στον ανοιχτό χώρο του Κέντρου της Γης πραγματοποιήθηκε στις 19 Νοέμβριου του 2022 ημέρα Σάββατο. Τα μέλη της ομάδας Art For Earth έστησαν το πρωί της ίδιας μέρας τα έργα τους γιατί δεν υπήρχε η δυνατότητα φύλαξης τους τις νυχτερινές ώρες. Αυτός ήταν και ο λόγος που η παρέμβαση κράτησε μόνο μία ημέρα.

Το πρόγραμμα της ημέρας περιλάμβανε:

- Δημιουργία Κοινωνικού Υφαντού Συμμετοχικής Τέχνης για ενήλικες και παιδιά.

- Εκπαιδευτικό εργαστήριο Εφήμερης Τέχνης για παιδιά από την Eco Flaneur.
- Eco-fashion Show από την Κατερίνα Καλιτσουνάκη και 1ο Γυμνάσιο Άνω Λιοσίων.
- Σεμινάριο Ενσυνειδητότητας της Κίνησης (Mindfulness in Movement) από την Οργάνωση Γη με εισηγήτρια τη Χορεύτρια/Ψυχολόγο Ζωή Ευσταθίου.
- Συλλογική Κουζίνα από την Οργάνωση Γη

Όπως προαναφέρθηκε, οι επισκέπτες/τριες του πάρκου τα σαββατοκύριακα ανέρχονται κατά μέσο όρο στους 15.000 και αυτό είχε ως επακόλουθο την αθρόα προσέλευση του κόσμου καθ' όλη τη διάρκεια της ημέρας. Από νωρίς το πρωί κατά τη διαδικασία του στησίματος, οι πρωινόι/ες επισκέπτες/τριες του Πάρκου, εισέρχονταν στο χώρο για να δουν τα έργα και απηύθυναν στα μέλη της ομάδας ερωτήσεις που σχετίζονταν με αυτά και με το σκοπό της δράσης.

Εικόνα 35. Η είσοδος του Κέντρου της Γης

Κατά τη διάρκεια του στησίματος, τα έργα και οι εγκαταστάσεις εντάχτηκαν στο χώρο που ανήκαν τόσο φυσικά και αβίαστα σαν να ήταν φτιαγμένα για να τοποθετηθούν στο συγκεκριμένο σημείο. Επιπλέον ταίριαζαν αρμονικά το ένα δίπλα στο άλλο σαν να είχαν τεθεί χρωματικοί και αισθητικοί κανόνες. Τα μέλη της ομάδας έδειξαν ενθουσιασμό, επαγγελματισμό και συνεργάστηκαν άψογα.

Η ροή του κόσμου ήταν συνεχής από άτομα όλων των ηλικιών. Οι κάτοικοι των γύρω περιοχών επισκέπτονται το Πάρκο για να περπατήσουν, να ασκηθούν σωματικά και να απολαύσουν το φυσικό τοπίο. Το περπάτημα στις σύγχρονες προσεγγίσεις εξετάζεται ως πρακτική σύγχρονης τέχνης. Η Περιπατητική τέχνη έχει προταθεί ως μια ριζοσπαστική μέθοδος επανεξέτασης του πως παράγονται οι εικόνες και του πως νοείται ο δημόσιος χώρος. Ο Thoreau διατύπωσε τους πρώτους και πρότυπους

στοχασμούς για το περπάτημα στην φύση. Διαβάζοντας το «Περπατώντας. Περιηγητής στην Φύση» προκύπτουν πολλές ιδέες που μπορεί να είναι ακόμα και σήμερα παρούσες στην Περιπατητική τέχνη (Ιωαννίδης, 2020). Οι καλλιτέχνες Richard Long και Hamish Fulton διαπραγματευτήκαν πρώτοι το περπάτημα ως καλλιτεχνικό μέσο.

Το καλλιτεχνικό μέσο του περπατήματος προσκαλεί τους συμμετέχοντες να κινηθούν στον πραγματικό κόσμο με τρόπο που έχει σχεδιαστεί από τον καλλιτέχνη. Παρέχει μια εμπειρία για τον περιπατητή και τον μετατρέπει σε αφηγητή ιστοριών, ο οποίος λαμβάνει την πλήρη συμβουλή του έργου μέσω του σώματος που περπατάει.¹⁶⁰ Ο ίδιος γίνεται κάτι περισσότερο από ένα παρατηρητήριο ενός τοπίου, μιας κοινωνικής πραγματικότητας, αλλά μέσα από την πρακτική της βάδισης μεταμορφώνει και «γυμνάζει» την προσωπικότητα και το σώμα του.¹⁶¹

Η περιπατητική τέχνη είναι μία άυλη μορφή τέχνης η οποία ενεργοποιεί τη σχέση της καλλιτεχνικής πρακτικής με το σώμα. Το σώμα αποτελεί τον απόλυτο ανιχνευτή, διερευνά το χώρο γύρω από τον καλλιτέχνη και ταυτόχρονα, εσωτερικά, την ίδια του την οντότητα. Με το περπάτημα οι παλμοί της καρδιάς, η καταπόνηση, το βήμα ως ρυθμός οδηγούν στη σωματική συνειδητοποίηση, στην ετοιμότητα της όρασης, της όσφρησης και της ακοής που ενεργοποιούνται στο απόλυτο. Το σώμα γίνεται το «μέσα» και το «έξω» μιας ανάγκης για διερεύνηση πραγματικοτήτων.[...] Σε μια εποχή ασταμάτητης τεχνολογικής ανάπτυξης το περπάτημα μπορεί με την ειλικρίνεια της ανάγκης να διαπεράσει σύνορα, φράκτες, προκαταλήψεις. Το περπάτημα αποτελεί, ίσως, την πιο ελευθεριακή διαδικασία υπέρβασης προς εκείνο που μας έχει απαγορευθεί. Ο χρόνος εσωτερικεύει την περιπατητική διαδικασία μετατρέποντάς την σε μια διαδικασία όχι μόνο εξωτερικής αλλά και εσωτερικής περιπλάνησης. Επομένως η μόνη ουσιαστική Ιθάκη στο περπάτημα είναι αυτή που «κουβανείται» εντός του/ης περιπατητή/τριας (Ζιώγας, 2019).¹⁶² Μέσω της περιπατητικής διαδικασίας η τέχνη από-αντικειμενοποιείται, γίνεται βίωμα για τον/την επισκέπτη/τρια. Γεννάει προβληματισμούς για τη σχέση του με τη φύση, ξυπνάει την οικολογική του/της συνείδηση.

Την έκταση του κέντρου της Γης διασχίζει ένας μεγάλος σε μήκος και πλάτος διάδρομος, με παγκάκια, ξύλινα τραπέζια και σκιά από αναρριχώμενα φυτά δημιουργώντας ένα όμορφο χώρο μέσα στη φύση για να ξαποσταίνουν οι επισκέπτες κατά την περιήγησή τους στο Πάρκο (εικ.35,36). Κατά μήκος του διαδρόμου αλλά και διάσπαρτα στη φύση και στον ελαιώνα τοποθετήθηκαν τα έργα και οι

¹⁶⁰ [The Artistic Medium of Walking \(In Defence of Medium Specificity\) | BLAKE MORRIS | Walking Art / Walking Aesthetics \(interartive.org\)](#)

¹⁶¹ [Σημείωμα των Συντακτών | ΓΙΑΝΝΗΣ ΖΙΩΓΑΣ, ΣΤΕΛΛΑ ΣΥΛΛΑΙΟΥ, ΧΕΡΜΑΝ ΜΠΑΣΙΡΟΝ ΜΕΝΤΟΛΙΤΣΙΟ | Τέχνη περπατήματος / Αισθητική περπατήματος \(interartive.org\)](#)

¹⁶² [Γιάννης Ζιώγας: Η Περιπατητική Τέχνη δεν χρειάζεται να αντικειμενοποιηθεί, αρκεί να ενεργοποιεί το σώμα | CultureNow.gr](#)

εγκαταστάσεις. Η ενσωμάτωση της τέχνης στο τοπίο και η παρεμβολή της στο οπτικό πεδίο του κάθε επισκέπτη κατά την περιπατητική του διαδικασία δημιούργησαν έναν πόλο έλξης.

Εικόνα 36. Ο διάδρομος του Κέντρου της Γης όπου είχε τοποθετηθεί το κοινωνικό υφαντό κι ένα μέρος των έργων.

Εικόνα 37. Pieter Bruegel the Elder: Peasant Dance

Τα έργα με φόντο το φυσικό περιβάλλον και όχι τον λευκό τοίχο μίας γκαλερί μετουσιώθηκαν σε κάτι διαφορετικό. Ο Brian O'Doherty στο έργο του "Inside the White Cube"(1999), υποστηρίζει ότι μια εμπορική γκαλερί, προϊόν της καπιταλιστικής καταναλωτικής προσέγγισης της τέχνης, αφαιρεί το έργο

τέχνης από οποιοδήποτε αισθητικό ή ιστορικό πλαίσιο. Τα ηχοτοπία¹⁶³ της περιοχής¹⁶⁴ αναμείχθηκαν με τις ομιλίες των επισκεπτών/τριών εντείνοντας ακόμα περισσότερο αυτήν τη διαφορετική αίσθηση.

Στα έργα και στις εγκαταστάσεις χρησιμοποιήθηκαν άχρηστα υλικά και πλαστικά απορρίμματα, με στόχο την περιβαλλοντική αφύπνιση μέσω της αναβίωσης της ύλης και της αντιπαράθεσης της με το φυσικό περιβάλλον. Ο εικαστικός διάλογος που αναπτύχθηκε ανάμεσα στα έργα τέχνης και το φυσικό περιβάλλον δεν άφησε καμία και κανέναν ανεπηρέαστο. Οι επισκέπτες/τριες στέκονταν έκπληκτοι/ες μπροστά στις ευφάνταστες δημιουργίες που είχαν φτιαχτεί από υλικά που οι ίδιοι/ες πετούν με τόση ευκολία και αυτό φάνηκε να τους/τις εκπλήσσει και να τους προβληματίζει. Απηθύναν συνεχώς ερωτήσεις στους/στις δημιουργούς των έργων (οι οποίοι/ες φορούσαν ειδικά οικολογικά καρτελάκια με το όνομα τους για να ξεχωρίζουν στο πλήθος) και εξέφραζαν την έκπληξη τους για το πως προέκυψαν τέτοια έργα από υλικά που μέχρι πριν λίγο θεωρούσαν σκουπίδια.

Τα «άχρηστα» αντικείμενα φορτισμένα με μνήμες από την προηγούμενη ζωή τους, δημιούργησαν αφηγήσεις, σε παράλληλους και επάλληλους χρόνους. Αυτή η συναισθηματική φόρτιση των αντικειμένων που μετουσιώθηκαν σε έργα τέχνης, σε συνάρτηση με την ιστορικότητα του τοπίου του Κέντρου της γης, με τη βιωμένη εμπειρία των επισκεπτών/τριων και τις παράλληλες δράσεις που εκτυλίσσονταν, θύμιζε τις πολλαπλές αφηγήσεις στους πίνακες του Peter Bruegel (εικ.36, 37). Άλλωστε η τέταρτη διάσταση του χρόνου αποτελεί ένα από τα πρωτεύοντα χαρακτηριστικά της περιβαλλοντικής τέχνης.

Τα μέλη της ομάδας επικοινωνούσαν συνεχώς με τον κόσμο βοηθώντας τον να ενταχτεί στη συμμετοχική διαδικασία. Τα άτομα που συμμετείχαν στη δράση, μέσω της αλληλεπίδρασης, αποκόμισαν πολυάριθμα οφέλη και αύξησαν το κοινωνικό, πολιτισμικό και συμβολικό τους κεφάλαιο. Σύμφωνα με τον Bourdieu (1986), η καταγραφή όλων των μορφών κεφαλαίου βοηθάει στην κατανόηση της δομής και της λειτουργίας του κοινωνικού κόσμου.

Στις δράσεις συμμετείχαν ενεργά όλη την ημέρα πλήθος παιδιών και μαθητών/τριων. Τα παιδιά μέσω της άμεσης επαφής και διάδρασης τους με τα έργα τέχνης και τους καλλιτέχνες, διδάχτηκαν όσα δεν θα μπορούσε να τους διδάξει ποτέ ένα συνηθισμένο μάθημα σε μία κλειστή αίθουσα. Η εκπαίδευση, για τον Dewey (1980), αποτελεί μία διαδικασία που βοηθά το παιδί να αποκτήσει εμπειρία μέσα από τη σχέση και την αλληλεπίδρασή του με το περιβάλλον. Ο Dewey ανέδειξε την εκπαίδευση μέσα από την εμπειρία ως έναν αέναο κύκλο εμπειριών, παρατήρησης και στοχασμού, όπου η μάθηση προκύπτει από την άντληση νοήματος από την εμπειρία.

¹⁶³ Η ακουστική οικολογία ερευνά τους τρόπους με τους οποίους το ηχοτοπίο γίνεται αντιληπτό από το άτομο και τις κοινωνικές ομάδες και τις σχέσεις που διαμορφώνονται μεταξύ του ατόμου και του ηχητικού του περιβάλλοντος.

¹⁶⁴ Αξίζει να αναφερθεί ότι τα τελευταία χρόνια έχουν εντοπιστεί στο Πάρκο 198 είδη πουλιών. Ακούστε ένα ηχοτοπίο από το Κέντρο της Γης το πρωί του Σαββάτου 19/11 εδώ: <https://drive.google.com/file/d/1pglr8EBxwNQ4S634ILiYyfeWt77yXDWm/view?usp=sharing>

Τα μέλη της ομάδας ενδυναμώθηκαν από την όλη διαδικασία, ανατροφοδοτηθήκαν και γεμίσαν ελπίδα και αισιοδοξία. Ωστόσο ένα από τα σημαντικότερα πλεονεκτήματα αυτής της παρέμβασης ήταν ότι έφερε σε επαφή με την τέχνη άτομα που ίσως να μην είχαν ποτέ επισκεφτεί μία γκαλερί ή ένα μουσείο τέχνης και ούτε θα επέλεγαν να το κάνουν στο μέλλον. Γι' αυτά τα άτομα η θέαση των έργων αυτών ήταν μία αποκάλυψη της δύναμης που μπορεί να κρύβει η επαφή με την τέχνη. Η τέχνη παύει να είναι προνόμιο μιας ελίτ αλλά απευθύνεται στις μη προνομιούχες ομάδες. Γίνεται τόπος συνάντησης και δεν αναπαριστά ουτοπίες αλλά διαπραγματεύεται κοινωνικά προβλήματα.

Σύμφωνα με τη μέθοδο της Εν-εικόνισης (Χτούρης, 2020) το έργο τέχνης ανοίγει έναν εσωτερικό αισθητικό διάλογο προσεγγίζοντας τα βιώματα και τις εμπειρίες του θεατή και δίνοντας απαντήσεις σε αυτά. Η Εν-εικόνιση συνδέεται με την ανακάλυψη της ουσίας ενός έργου τέχνης, δηλαδή μια διαδικασία ανάπτυξης μιας αναστοχαστικής καλλιτεχνικής διαίσθησης που μας οδηγεί στην κύρια έννοια (καρδιά) του έργου τέχνης και ταυτόχρονα στο βίωμα του ερευνητή/καλλιτέχνη πλασμένο ως Ολότητα και μορφολογικά ως αισθητικό ή κοινωνικό φαινόμενο. Μέσω της ζωντανής διάδρασης με την εικόνα τη μορφή, το θέμα και τη γενικότερη αισθητική αποκάλυψη του έργου, έρχονται και συνομιλούν εικόνες και άλλες εμπειρίες που έχουμε μέσα μας, είτε ξεκάθαρα είτε με λανθάνοντα ή μη συνειδητό, είτε ακόμα με ασυνείδητο τρόπο. (Χτούρης, 2020).

Ο διάλογος με το έργο τέχνης αποτελεί ένα σημαντικό βήμα προς τη συνείδηση του εαυτού και τη συνείδηση για τον υλικό κόσμο και το φυσικό μας περιβάλλον. Βοηθάει στην ανάδειξη του τραύματος που στην προκειμένη περίπτωση είναι η αποσύνδεση του ανθρώπου από την φύση και η «ρύπανση» των αισθήσεων από τα αντιαισθητικά τεχνουργήματα του σύγχρονου πολιτισμού που κατακλύζουν τη δημόσια σφαίρα. Η μέθοδος της Εν-εικόνισης *«μας οδηγεί να «εμβαπτίσουμε» ξανά, το σήμερα στο αρχικό γεγονός μέσω του έργου τέχνης [...] και είναι σε θέση να οδηγήσει ακόμα και σε μία πλήρη αποστασιοποίηση από το αρχικό τραυματικό γεγονός και στη δημιουργία ενός νέου ρεύματος αυτονομίας και δημιουργίας, τελετουργίας, κοινωνικών κανόνων, δεσμών συνοχής, ελέγχου και συνεργασίας[...]»*.¹⁶⁵ Ο συνδυασμός περιπατητικής τέχνης και Εν-εικόνισης γεννά την περιπατητική Εν-εικόνιση η οποία αποτελεί έναν ενδο-στοχαστικό διάλογο, μια φιλοσοφική αναζήτηση αλλά και ένα δεσμό με το χώρο της περιήγησης. Αυτός ο συνδυασμός έδωσε μία άλλη διάσταση στη συμμετοχική αυτή δράση.

Επιπλέον η παρέμβαση στο Κέντρο της Γης πήρε τη μορφή συμμετοχικής έρευνας με βάση την τέχνη. Η έρευνα δράσης είναι ένας τύπος έρευνας στραμμένος στην κοινωνική δικαιοσύνη, στη δημοκρατία, στην ισότητα, στην ποικιλομορφία (Κατσαρού, 2016). Πρόκειται για μη καθοδηγούμενη και ανοιχτή διαδικασία χωρίς προκαθορισμένες θεωρητικές υποθέσεις αλλά από ένα σύνολο αλληλοσχετιζόμενων

¹⁶⁵ Το ερευνητικό-ερμηνευτικό εργαλείο του διαλόγου με ένα έργο τέχνης μέσα από την Εν-εικόνιση αποτελεί ένα κεντρικό στοιχείο της μεθοδολογίας του διαλεκτικού εμπειρικού ρεαλισμού, ο οποίος είναι ένα εξελισσόμενο θεωρητικό και εμπειρικό εργαλείο στην κοινωνική έρευνα.

φάσεων που κυκλικά υπόκεινται σε διαρκή επαναπροσδιορισμό και κριτικό στοχασμό (Σακκά, 2010). Η σπειροειδής οι κύκλοι κριτικού αναστοχασμού περιλαμβάνουν ως στάδια το σχεδιασμό, τη δράση, την τροφοδότηση και τον αναστοχασμό (Κατσαρού, 2016). Ενδιαφέρεται για θέματα εκπροσώπησης των διαφορετικών φωνών και αποστασιοποιείται των ειδικών που συχνά επιβάλλουν τη δική τους θεματική ατζέντα (Ζήση, Χτούρης, 2021). Η συμμετοχική έρευνα δράσης επιτρέπει σε όλους τους εμπλεκόμενους (ερευνητές ή μη) να συμμετέχουν εξίσου στην παραγωγή της γνώσης. Η έρευνας δράσης που βασίζεται στην τέχνη, προχωράει για να ανοίξει τον εσωτερικό και αισθητικό μας διάλογο για την ταυτότητα του σήμερα μέσα από τις διαβάσεις του στην Εν-εικόνηση και την εμπειρία που μας προσφέρει ένα έργο τέχνης (Χτούρης, 2020).

Τέλος, διέθετε και χαρακτηριστικά της a/t/ography (Rita L. Irwin & Alex de Cosson, 2004). Η a/t/ography είναι μια καινοτόμος μεθοδολογία βασισμένη στην τέχνη, στην οποία οι ρόλοι του καλλιτέχνη, του ερευνητή και του εκπαιδευτικού είναι συναρτώμενοι και αλληλένδετοι, ενώ τα εικαστικά, εκπαιδευτικά και ερευνητικά φαινόμενα εξετάζονται και κατανοούνται μέσα από μια καλλιτεχνική διαδικασία διερεύνησης. Στην a/t/ography δίνεται έμφαση στην έρευνα ως μια ζωντανή και αναστοχαστική πρακτική μέσω της οποίας οι «ενδιάμεσοι χώροι», δηλαδή οι χώροι μεταξύ της εικαστικής δημιουργίας, της εκπόνησης έρευνας και της διδασκαλίας (a/t/t), διερευνώνται με καλλιτεχνική οπτική. (Χάιτα Σ, Λιαράκου Γ., 2016)

3.5.1 Το κοινωνικό υφαντό

Το κοινωνικό υφαντό δημιουργήθηκε με τις αρχές της συμμετοχικής τέχνης (εικ.38-43). Οι επισκέπτες καθ' όλη τη διάρκεια της ημέρας μπορούσαν να συμμετέχουν στη διαδικασία ύφανσης ενός συλλογικού υφαντού. Οι δύο αργαλειοί διαστάσεων 2m μέτρα μήκος επί 0.80 μέτρα πλάτος προσαρμόστηκαν πάνω στα ξύλινα τραπέζια του Κέντρου της Γης. Για στημόνι χρησιμοποιήθηκε σπάγκος χοντρός βαμβακερός και τα υφάσματα ήταν ήδη κομμένα σε λωρίδες και τοποθετημένα σε μία μεγάλη κούτα στο πλάι ώστε να υπάρχει άμεση πρόσβαση. Και στους δύο αργαλειούς υπήρχε η δυνατότητα ύφανσης και από τις δύο πλευρές, ώστε να μπορούν να συμμετέχουν όσο το δυνατόν περισσότερα άτομα.¹⁶⁶ Επιπλέον όσοι από τους επισκέπτες είχαν ενημερωθεί από τις αναρτήσεις της σελίδας στο Facebook έφεραν δικές τους λωρίδες υφάσματος που είχαν κόψει από παλιά ρούχα τους τα οποία δεν χρειαζόταν πια.

¹⁶⁶ Μεγάλη ποσότητα των υφασμάτων προέρχονταν από ρετάλια πρόσφερε η εταιρεία παραγωγής ενδυμάτων COSTARELLOS. Μία υπάλληλος της εταιρείας, ευαισθητοποιημένη περιβαλλοντικά και λάτρης της τέχνης προτάθηκε να συλλέξει ειδικά για τη δράση, μία μεγάλη ποσότητα υφασμάτων τα οποία διαφορετικά θα κατέληγαν στα απορρίμματα.

Η συμμετοχή του κοινού στη δημιουργία του κοινωνικού υφαντού ξεπέρασε κάθε προσδοκία. Καλλιτεχνική κοινότητα, επισκέπτες και μαθητές ενώθηκαν αποδεικνύοντας ακόμη μία φορά τη δύναμη της τέχνης και της συλλογικότητας. Μετασχηματίστηκαν από απλούς θεατές σε συμμετόχους και συνδημιουργούς, σε καλλιτέχνες. Εντυπωσιακή ήταν η συμμετοχή των μικρών παιδιών όπου ύφαιναν ασταμάτητα, με τους γονείς να μην μπορούν να τα πείσουν να σταματήσουν για να φύγουν ακόμα και όταν νύχτωσε. Ο Beuys (2010) λέει χαρακτηριστικά: «Ο Άνθρωπος είναι το κέντρο του έργου τέχνης. Αυτός είναι το γλυπτό, ένα γλυπτό προικισμένο με σκέψη, ευαισθησία και θέληση».

Το έργο αυτό πέρα από το περιβαλλοντικό μήνυμα της επαναχρησιμοποίησης που μεταδίδει, έχει έναν βαθύτερο συμβολισμό. Συμβολίζει τη δύναμη της συλλογικότητας και της αλληλεγγύης. Ως προϊόν κοινωνικής εργασίας περιέχει την κοινωνική εμπειρία ως φόρμα (Χτούρης 2017). Ως καλλιτεχνικό απότοκο δεν έχει αισθητικό στόχο, θα μπορούσε να είναι άυλο. Επιδιώκει να ενδυναμώσει τις κοινότητες και να τις ενεργοποιήσει.

Σύμφωνα με τη Ζήση (2022:98),¹⁶⁷ οι συμμετοχικές καλλιτεχνικές πρακτικές έχουν μια σημαντική συμβολή στην ψυχική υγεία προάγοντας το μοντέλο της ανάρρωσης, αντηχώντας τις αρχές της κοινωνικής συμπερίληψης. Προωθούν την κοινωνική ένταξη, την αποδοχή, την ψυχική ενδυνάμωση και την ανάγκη για αλλαγή. Η συμμετοχή σε μια ομάδα αναπτύσσει το αίσθημα του ανήκειν σε μια ομάδα, ενώ η βιωματική εμπειρία της συνεργασίας μεταξύ των μελών τους δίνει μια αίσθηση θετικής αυτοεικόνας, συνοχής και ενότητας (Turner & Oakes, 1986).

Κάθε λωρίδα υφάσματος συμβολίζει την ατομική προσπάθεια για αλλαγή που όσο ασήμαντη και μηδαμινή και αν τη θεωρούμε, όταν μετατραπεί σε συλλογική, αποκτά υπόσταση και δύναμη, αντίστοιχη με τη συνοχή και την ανθεκτικότητα του υφαντού που προκύπτει από την συνένωση των λωρίδων. Οι μνήμες που περικλείουν τα «άχρηστα» υλικά από την προηγούμενη ζωή τους φορτίζουν το παραγόμενο έργο με συναισθήματα και μια ιδιαίτερη γοητεία που μαγνητίζει όποια/ον σχετιστεί μαζί του. Έτσι και οι λωρίδες από τα παλιά ρούχα των επισκεπτών ήταν συναισθηματικά φορτισμένες καθώς κουβαλούσαν πάνω τους μια ιστορία η οποία νοηματοδοτούσε τη δημιουργική διαδικασία.

Στο βιβλίο του με τίτλο *σχεσιακή αισθητική* ο Bourriaud (2014) υποστηρίζει πως το έργο τέχνης αποτελεί μια ρωγμή στο σώμα του κοινωνικού και όχι ένα αισθητικό, εμπορικό αντικείμενο μιας καπιταλιστικής κοινωνίας. Τα παραγόμενα πολιτιστικά προϊόντα που δημιουργούνται από τις κοινότητες λειτουργούν διττά: αφ' ενός ενδυναμώνουν ως μέσα ίασης τα μέλη της κοινότητας, εφ' ετέρου αποτελούν το πλέον ισχυρό επικοινωνιακό εργαλείο για την γνωστοποίηση ενός προβλήματος. Ο δημιουργικός χρόνος των μελών της κοινότητας, και αντίστοιχα ο καλλιτέχνης που τον οργανώνει, προτείνει στην κοινωνία όχι μόνο καινούργιες αισθητικές, στο βαθμό που αυτές υπάρχουν, αλλά και συχνά ριζοσπαστικές προσεγγίσεις της πολιτικής και κοινωνικής πρακτικής (Ζιώγας, 2020).

¹⁶⁷ Στο Chtouris, Sotirios & Zissi, Anastasia. (2022). ΚΛΙΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΘΕΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΕΔΙΑ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ.

Το κοινωνικό αυτό υφαντό, έγινε το σύμβολο της ελπίδας για αλλαγή και θα συνεχίσει να μεγαλώνει σε κάθε μελλοντική εικαστική μας δράση. Τα υφαντά κομμάτια θα ενωθούν δημιουργώντας ένα ενιαίο υφαντό-σύμβολο της συλλογικότητας και της αλληλεγγύης.

Εικόνα 38

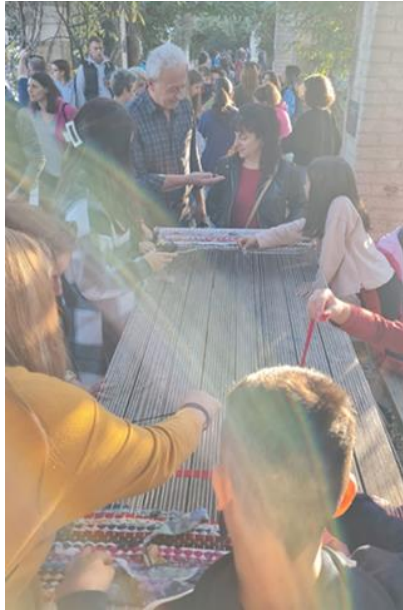
Εικόνα 39

Εικόνα 40

Εικόνα 41

Εικόνα 42

Εικόνα 43

3.5.2 Η Συλλογική κουζίνα

Η Συλλογική κουζίνα διοργανώθηκε από την Οργάνωση Γη όπου με τη συμμετοχή του κοινού και τη χρήση εποχιακών υλικών από το βιολογικό λαχανόκηπο του κέντρου δημιουργήθηκε ένα υπέροχο γεύμα το οποίο προσφέρθηκε σε όλους/ες όσους/ες παρευρέθηκαν (εικ.44,45). Ο σεφ της Οργάνωσης Γη μαγείρεψε το ριζότο με λαχανικά σε ένα μεγάλο καζάνι και μόλις ετοιμάστηκε προσκάλεσε το κοινό σε γεύμα (εικ.46,47,48). Στο τέλος τα περισσεύματα συλλέγονταν και ρίχνονταν ως τροφή στις κόττες που βρισκόταν σε ένα κοτέτσι δίπλα από το βιολογικό λαχανόκηπο του Κέντρου. Όποιος έτρωγε έπλενε το πιάτο του και το πιρούνι του στον υπαίθριο νεροχύτη του κέντρου (εικ.49,50).

Η Συλλογική κουζίνα έφερε πιο κοντά τους επισκέπτες και τις επισκέπτριες, γνωρίστηκαν, συνομίλησαν, αντάλλαξαν απόψεις. Η ενδυνάμωση της κοινότητας δεν ήταν το μόνο όφελος. Μέσα από τις διαδικασίες της συλλογικής κουζίνας αναδύεται ο αέναος κύκλος της φύσης ο οποίος μας διδάσκει την ανακύκλωση και την επαναχρησιμοποίηση όσο και αν εμείς δεν το αντιλαμβανόμαστε. Τα λαχανικά βγήκαν από τη γη του βιολογικού λαχανόκηπου του κέντρου, μαγειρευτήκαν καταναλώθηκαν και τα περισσεύματα έγιναν τροφή για τις κόττες όπως τα παλιά χρόνια, δεν πετάχτηκαν. Όλη η διαδικασία, έφερε στην επιφάνεια μνήμες λησμονημένες, μιας εποχής όπου οι άνθρωποι επικοινωνούσαν, συνεργάζονταν και γεύονταν τα δώρα της φύσης με σεβασμό και χωρίς να την καταστρέφουν.

Εικόνα 44

Εικόνα 45

Εικόνα 46

Εικόνα 47, 48. Συλλογική κουζίνα – Η ώρα του γεύματος

Εικόνα 49, 50. Όποιος έτρωγε έριχνε τα περισσεύματα σε σκεύος για τις κότες και έπλενε το πιάτο και το πιρούνι του

Εικόνα 51, 52. Η Οργάνωση Γη διοργάνωσε και το Σεμινάριο Ενσυνειδητότητας της Κίνησης (Mindfulness in Movement) με εισηγήτρια τη Χορεύτρια/Ψυχολόγο Ζωή Ευσταθίου. Το Σεμινάριο αποτέλεσε μία αυθεντική εμπειρία απελευθέρωσης των συναισθημάτων μέσω της κίνησης.

3.5.3 Eco Flaneur*

Εκπαιδευτικό εργαστήριο Εφήμερης Τέχνης για παιδιά

Η ομάδα Eco Flaneur¹⁶⁸ πραγματοποιεί δράσεις που αφορούν τον δημόσιο χώρο, το περιβάλλον και τον συνδυασμό τέχνης και οικολογικής συνείδησης. Με ένα συλλογικό έργο μεταβλητών διαστάσεων με τίτλο: «Ό,τι δημιουργείται ερήμην», τα μέλη της Eco Flaneur, συμμετείχαν στο Platforms Project τον Οκτώβριο του 2022. Στην αναδημιουργία του έργου αυτού, συμμετείχαν οι επισκέπτες κατά τη διάρκεια του εργαστηρίου, με υλικά που συλλέχθηκαν στον ελαιώνα του Κέντρου της Γης και αποτέλεσαν τις επί μέρους ψηφίδες του συλλογικού πατώματος (εικ.53-55).

*ο flaneur είναι εκείνος που περιπλανιέται στον αστικό χώρο συλλέγοντας εμπειρίες, συμβάντα, φαινόμενα.

Εικόνα 53, 54

¹⁶⁸ Η Eco Flaneur αποτελείται από τις/τους εικαστικούς: Αντιγόνη Καγάλη, Σοφία Κυριακού, Φώτιος Μπάλας, Πέννη Γκέκα, Απόστολος Παπαγεωργίου, Εύα Ρέντζου, Annette Luysch, Βαλσαμίνα Παραβάλου, Χρύσα Σκορδάκη, Παναγιώτης Βούλγαρης, Δήμητρα Μαλταμπέ.

Εικόνα 55

3.5.4 Eco-fashion Show

Η Κατερίνα Καλιτσουνάκη και οι μαθήτριες και μαθητές του 1ου Γυμνασίου Άνω Λιοσίων μετέτρεψαν απορρίμματα σε πανέμορφα κοστούμια και αξεσουάρ. Τα κοστούμια αρχικά εκτέθηκαν στο χώρο και στο τέλος της ημέρας φορέθηκαν από τις μαθήτριες και τους μαθητές οι οποίες/οι τα παρουσίασαν στο κοινό σε μια εντυπωσιακή πασαρέλα κλείνοντας με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τη δράση (εικ.56-58). Την ώρα της επίδειξης ακούγονταν μουσικά κομμάτια που σχετίζονταν με την προστασία του περιβάλλοντος. Τα παιδιά ενθουσιάστηκαν με τη διαδικασία, ενδυναμώθηκαν, ενεργοποιήθηκαν περιβαλλοντικά και αυτό φάνηκε και στις απαντήσεις που έδωσαν γραπτώς στα ερωτηματολόγια που παραθέτω στη συνέχεια. Η προετοιμασία των κοστούμιών στο σχολείο, η συλλογή των υλικών, οι πρόβες, η έρευνα για την μουσικά κομμάτια, έφεραν ένα κύμα αλλαγής στο σχολείο και επηρέασαν ακόμα και όσες/ους δεν είχαν εμπλακεί άμεσα με το πρότζεκτ.

Εικόνα 56

Εικόνα 57

Εικόνα 58

3.5.5 Εγκαταστάσεις

1. *Reflections of a plastic world*, Μυλωνά Βασιλική
Ξύπνημα /Awakening, Της Φύσης το φυλαχτό, Καζιάλε Σταυρούλα

Εικόνα 59

Εικόνα 60

Η εγκατάσταση “Reflections of a Plastic World” δημιουργήθηκε στον ελαιώνα του Κέντρου της Γης, από 500 περίπου CD τα οποία προσέφεραν άτομα που τους ήταν πλέον άχρηστα (εικ.59,60). Την ίδια στιγμή που τα υπόλοιπα μέλη της ομάδας κατέφθαναν στο Κέντρο της Γης με το έργο τους στα χέρια, η εγκατάσταση αυτή υπήρχε ακόμα μόνο στο μυαλό της δημιουργού της και ως το τέλος της μέρας θα ήταν απλά μια ανάμνηση. Η συνομιλία της εγκατάστασης με τους επισκέπτες στο μεσοδιάστημα ήταν το πραγματικό έργο, το αύλο απότοκο.

Ο Bishop (2014) υποστηρίζει ότι η εικαστική εγκατάσταση δημιουργείται με έναν τρόπο που υποθέτει έναν ενσώματο θεατή σε αντίθεση με ένα παθητικό και αποστασιοποιημένο θεατή, ο οποίος παρεμποδίζεται να κινηθεί πέρα από την περισυλλογή. Οι Cole και McIntyre (2004) συζήτησαν το ρόλο της αισθητικής περισυλλογής, στην οποία η εικαστική εγκατάσταση διεγείρει τις αισθήσεις και προκαλεί τη σκέψη και την εξαγωγή νοήματος. Στην περίπτωση μας οι ήχοι της φύσης και το μεταβαλλόμενο φυσικό φως συνέβαλαν εξίσου στο τελικό αποτέλεσμα.

Τα CD ως υλικό, περικλείουν μνήμες και περιεχόμενα, φωτογραφίες, τραγούδια, ταινίες, ακόμα και ιατρικές εξετάσεις. Είναι ένα καταναλωτικό προϊόν που έχει σχεδόν εξαφανιστεί από την αγορά και τείνει να περάσει στη σφαίρα της μνήμης και του παρελθόντος. Παρ όλα αυτά θα υπάρχουν στη γη για

εκατοντάδες χρόνια μέχρι να αποσυντεθούν, συμβάλλοντας στην εξαφάνιση του φυσικού κόσμου. Αυτή η αίσθηση του τυχαίου και του εφήμερου σε συνάρτηση με το χρόνο και τη μνήμη έδωσε σε αυτή την εγκατάσταση μία άλλη υπόσταση. *Ο χρόνος δεν χάνεται χωρίς να αφήσει ίχνη, γιατί είναι κατηγορία υποκειμενική, πνευματική* κι ό βιωμένος χρόνος μένει στην ψυχή μας σαν εμπειρία εν χρόνω* (Ταρκόφσκι, 1986).

Εικόνα 61

Πριν χρόνια όλη η περιοχή ήταν ελαιώνας, πλέον έχει απομένει μόνο μια λωρίδα από αυτόν (εικ.61). Η ελιά είναι σημασιολογικά φορτισμένη με πολλαπλά νοήματα και συμβολισμούς. Αποτελεί ένα κυρίαρχο αρχαίο στοιχείο και σύμβολο γνωριμίας με τον τόπο, το τοπίο, τους ανθρώπους και τις κοινότητες (Χτούρης, 2023). Ο Beuys πίστευε πως η εικόνα του δέντρου είναι αρχέγονη και ο άνθρωπος την έχει ταυτίσει με τη λέξη φύση. Επίσης θεωρούσε ότι υπάρχει μία παραλληλία με την ανθρώπινη μορφή. «Στην ανάγκη έρχομαι ο ίδιος ως δέντρο» είναι η χαρακτηριστική φράση που είπε στην προσπάθεια του να αντιμετωπίσει τις δυσκολίες υλοποίησης του κοινωνικού γλυπτού του με τίτλο «7000 Βελανιδιές». Οι στήλες από βασάλτη που τοποθέτησε δίπλα στα δέντρα ώστε να παραστήσει τη χρονική διάσταση, προβάλλουν το αγαπημένο μοτίβο του Beuys της διακίνησης και της αλληλεξάρτησης μεταξύ δύο αντίθετων πόλων (Στριγγάρη, 2010). Δύο αντίθετοι πόλοι υπήρξαν και σε αυτή την εγκατάσταση. Τα δέντρα και η πλαστική ύλη.

Τα δέντρα του ελαιώνα στέκουν αγέρωχα εκεί για αιώνες αντικρίζοντας τις αλλαγές του τοπίου ανήμπορα να επέμβουν, όπως αμέτοχοι στεκόμαστε κι εμείς με ρίζες μας τα στερεότυπα και τις αναπαραστάσεις που αλλοιώνουν την οπτική μας. Δίπλα ακριβώς από τον ελαιώνα, βρίσκεται το πάρκινγκ του πολυχώρου Escape Center. Τα αυτοκίνητα που ήταν παρκαρισμένα ακριβώς δίπλα έμοιαζαν

να αποδομούνται και να αρχίζουν να ρέουν απειλητικά προς τον επισκέπτη. Το αστικό τοπίο άρχισε να υπερέχει του φυσικού και να το κατακλύζει. Η ψευδαίσθηση της ρευστότητας που εκπέμπουν τα CD δημιουργεί μια ουτοπία ενός ποταμού με γάργαρο νερό που ρέει στις κοίτες του σαν τη ψευδαίσθηση της ευτυχίας που δημιουργείται από την υπερκατανάλωση. Όπως ο νάρκισσος που ερωτεύτηκε την αντανάκλαση του εαυτού του στο νερό και στην προσπάθεια να τον αγγίξει έπεσε και πνίγηκε, έτσι και ο σύγχρονος άνθρωπος μαγεύεται από το ψεύτικο υπερκαταναλωτικό εαυτό του και αυτοκαταστρέφεται.

Εικόνα 62

Τα CD αντανακλούσαν τα στοιχεία της φύσης (εικ.62). Η αίσθηση του καθρέφτη έμοιαζε με πύλη σε έναν άλλο τεχνητό κόσμο. Οι λείες αστραφτερές επιφάνειες των CD ερχόταν σε αντίθεση με τις υφές, τις μυρωδιές τους ήχους της φύσης. Αυτή η αντιπαράθεση και η συνδιάλεξη της φύσης με την τεχνίτη ύλη γεννούσε σκέψεις και προβληματισμούς. Μέσα από την οπτική ψευδαίσθηση της τεχνητής ύλης ο επισκέπτης έβλεπε τον εαυτό του και την αλήθεια κατάματα.

Η εγκατάσταση της Σταυρούλας Καζιάλε με τίτλο “Ξύπνημα /Awakening” (εικ.62) δημιούργησε έναν δυνατό εικαστικό διάλογο με το «Reflection of a Plastic world». Η εικαστικός τοποθέτησε πάνω στον κορμό του ενός δέντρου μάτια φτιαγμένα από πλαστικές σακούλες υποδηλώνοντας πως τα δέντρα είναι ζωντανοί οργανισμοί και αισθάνονται την καταστροφή που προκαλεί ο άνθρωπος στο περιβάλλον.

Στον δεύτερο κορμό ελίασ κρέμασε ένα περιδέραιο, ένα υφαντό φτιαγμένο από θραυσματα της φύσης, γιούτα, λινάρι και πλαστικές σακούλες με τίτλο “Της Φύσης το φυλαχτό / Nature’s amulet” (εικ.63). Αξίζει να σημειωθεί ότι το ταίριασμα των έργων της Σταυρούλας Καζιάλε με την εγκατάσταση ήταν εντελώς τυχαίο και συνέβη in situ στο πεδίο της ώρα του στησίματος.

Εικόνα 63. “Ξύπνημα /Awakening”

Εικόνα 64. “Της Φύσης το φυλαχτό / Nature’s amulet”

Εικόνα 65. “Ξύπνημα /Awakening”, λεπτομέρειες από την εγκατάσταση

2. “Mutation/ Μεταλλαγή*”, Χρύσα Σκορδάκη

εγκατάσταση στο χώρο, διαστάσεις μεταβλητές

*Μεταλλαγή θηλυκό, η μεταβολή ενός πράγματος ή μιας κατάστασης, η αλλαγή¹⁶⁹

Ακολουθεί η περιγραφή του έργου από την ίδια την καλλιτέχνη:

Οι μεταλλάξεις συμβαίνουν με τυχαίο τρόπο, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπόκεινται και στην επίδραση του περιβάλλοντος. Ειδικότερα, είναι τυχαίες με την έννοια ότι η πιθανότητα να εμφανιστεί μια μεταλλαγή δε σχετίζεται με το βαθμό χρησιμότητάς της. Ανάλογα με τη σημασία τους στην εξέλιξη, διακρίνονται σε ευνοϊκές, επιβλαβείς ή ουδέτερες. Οι επιβλαβείς μεταλλάξεις εξαλείφονται με το πέρασμα του χρόνου, μπορούν όμως να επιζήσουν αν είναι υπολειπόμενες.

Η εγκατάσταση της Χρύσας Σκορδάκη είναι μια παρέμβαση στο φυσικό τοπίο και επιδιώκει να σχολιάσει με καυστικό και ειρωνικό τρόπο την καταστροφική και βίαιη συμπεριφορά του ανθρώπου απέναντι στη φύση (εικ.66). Αποτελείται από ποτιστήριο πλαστικό, ντυμένο με βρύα και φύλλα χρυσού (εικ.67), καλάμια από την λίμνη του πάρκου, πλαστικά μπουκάλια νερού. Μέσα από ελάχιστους χειρισμούς επιθυμεί να αναδείξει τα φυσικά χαρακτηριστικά του τοπίου προβάλλοντας ωστόσο ζητήματα που αφορούν τους όρους συνύπαρξης ανθρώπου και φύσης, την περιβαλλοντική υποβάθμιση, την ανατροπή των νόμων της φύσης και τον τρόπο με τον οποίο ορίζουν το αποτύπωμα στο χώρο. Μέσω των αυτών των παρεμβάσεων διαμορφώνεται βιοματική εμπειρία του θεατή με το τοπίο.

Εικόνα 66

Εικόνα 67

¹⁶⁹ <https://el.wiktionary.org/wiki/%CE%BC%CE%B5%CF%84%CE%B1%CE%BB%CE%BB%CE%B1%CE%B3%CE%AE>

Εικόνα 68¹⁷⁰

Εικόνα 69

*Δεν ήξερα τα ονόματα
Των λουλουδιών μου – τώρα
ο κήπος μου χάθηκε.
Άλλος ένας χρόνος
Πέρασε – ο κόσμος
δεν άλλαξε.¹⁷¹
Allen Ginsberg*

3. "Fake Antarctica", Χρύσα Σκορδάκη

Παρέμβαση στο Κέντρο της Γης για την κλιματική αλλαγή,
πλαστικές σακούλες, CD, (εικ.70)

Η εικαστικός **Χρύσα Σκορδάκη** αναφέρει : «Αντικρίζοντας την τεράστια έκταση από λευκή άμμο στο χώρο της εκδήλωσης του Κέντρου της Γης, θέλησα να δημιουργήσω στο πεδίο μια εγκατάσταση, που να δίνει την ψευδαίσθηση του χιονιού και των πάγων. Χρησιμοποιώντας πλαστικές σακούλες και cds προς ανακύκλωση, μεταμορφώνω την μπλε πλαστική σακούλα σε βαρκούλα και με αυτόν τον τρόπο επιθυμώ να δείξω ότι το ανεξέλεγκτο ταξίδι της πλαστικής ρύπανσης έχει φτάσει μέχρι και στην Ανταρκτική, η οποία μέχρι τώρα ήταν το τελευταίο μέρος του πλανήτη που παρέμενε ως επί το πλείστον ανέγγιχτο από τις καταστροφικές συνέπειες της ανθρώπινης δραστηριότητας. Με το έργο "Fake ANTARCTICA"

¹⁷⁰ Edmund Blair Leighton, *Ο κήπος της κυρίας*. 1905. Ιδιωτική Συλλογή. Με αφορμή αυτό το έργο η Σκορδάκη αντιπαραβάλλει τη φύση και την τέχνη του προηγούμενου αιώνα με τη φύση και την τέχνη της σύγχρονης εποχής.
<http://www.mutualart.com/Artwork/My-Lady-s-Garden/6FB77184D5989FE7>

¹⁷¹ Allen Ginsberg (1926- 1997) στο:W.J. Higginson, *The Haiku Handbook*, 1985, μετάφραση Ξ. Σκαρτσή

σχολιάζω εικαστικά τον αλαζονικό, ματαιόδοξο και καταστροφικό τρόπο που συμπεριφέρεται το ανθρώπινο είδος στον πλανήτη και στην φύση».

Εικόνα 70

3.6 Αξιολόγηση

Αυτό που παρατηρήθηκε στο πρώτο κάλεσμα σε δράση ήταν ότι δεν ανταποκρίθηκε ικανοποιητικός αριθμός καλλιτεχνών. Αυτό ίσως οφείλεται στην παραίτηση και στη μοιρολατρία που αισθάνεται ο σύγχρονος άνθρωπος, όπως αναλύθηκαν στο θεωρητικό μέρος. Έρευνες πάνω στην κοινωνική ταυτότητα και την συλλογική δράση έχουν δείξει ότι ισχυρότερη ταύτιση με την ενδο-ομάδα οδηγεί σε ισχυρότερη πρόθεση για συλλογική δράση και υψηλότερη επιθυμία για συμμετοχή σε συλλογική δράση (Van Zomeren, Spears, & Leach, 2008). Μετά την υλοποίηση της δράσης η συνειδητοποίηση του προβλήματος παρακίνησε σημαντικό αριθμό ατόμων, καλλιτεχνών και μη, να ταυτιστούν με την ομάδα και να εκδηλώσουν επιθυμία για συλλογική δράση. Η τέχνη είχε καθοριστικό ρόλο στην επίτευξη των στόχων που είχαν τεθεί.

Για τους Braden και Mayo (1999), η τέχνη σκιαγραφείται ως εργαλείο επικοινωνίας, συμμετοχής και ενδυνάμωσης. Η Lowe (2000) διερευνώντας τη σχέση της τέχνης και της ανάπτυξης της κοινότητας συμπέρανε ότι η τέχνη τονώνει τους δεσμούς αλληλεγγύης και δημιουργεί σχέσεις επικοινωνίας και δίκτυα υποστήριξης, τα οποία σχετίζονται με τα κύρια ζητήματα που απασχολούν την κοινότητα, καλλιεργώντας ταυτόχρονα τόσο την ατομική ταυτότητα όσο και την ταυτότητα του τόπου (Χάιτα Σ, Λιαράκου Γ., 2016). Οι τέχνες, ως συμβολικά και πανανθρώπινα συστήματα επικοινωνίας μπορούν να λειτουργήσουν σαν όπλα του σύγχρονου ανθρώπου, ευνοώντας τόσο την ανάπτυξη, όσο και την ποιοτική αναβάθμιση της κοινωνίας για την αντιμετώπιση βασικών προβλημάτων που την αφορούν (Ξεπαπαδάκου Α., Ζιώγας Γ. 2012,13). Ο ακτιβιστής καλλιτέχνης Issac Murdoch γράφει: *"Με μεγάλο σεβασμό και αξιοπρέπεια ως καλλιτέχνες μοιραζόμαστε τα οράματα και τις καρδιές μας με τον κόσμο. Η δύναμη της ένωσης των ανθρώπων μέσω της τέχνης για την αλλαγή είναι αναμφίβολα μια από τις πιο σημαντικές πράξεις στον πλανήτη"*.¹⁷²

Η εικαστική παρέμβαση που πραγματοποιήθηκε στο κέντρο της Γης ήταν μια δημιουργική εμπειρία, μία συλλογή συμβάντων (Ζιώγας, 2008) και όχι αντικειμένων. Η τέχνη τελικά δεν είναι αντικείμενα, η τέχνη, αν είναι κάτι, είναι εμπειρίες (Ζιώγας, 2009). Τα καλλιτεχνικά απότοκα προέκυψαν αναγκαστικά καθώς ήταν το μέσο για να επιτευχθεί ο επαναπροσδιορισμός της ύλης σε αντιπαράθεση με τη φύση. Ωστόσο τα άυλα απότοκα ήταν πολύ περισσότερα. Η δράση αυτή δημιούργησε κοινωνικά δίκτυα, αφύπνισε τις κοινότητες και ενδυνάμωσε ψυχικά τα μέλη τους. Οδήγησε τους μετέχοντες και τις μετέχουσες σε κριτική συνειδητοποίηση και αναστοχασμό, δημιουργώντας μία ρωγμή στις κοινωνικές αναπαραστάσεις της ύλης η οποία στοχεύει στη μελλοντική τους αποδόμηση.

Ο δρόμος για την αλλαγή απαιτεί εγρήγορη και διαρκή προσπάθεια, καθώς το πολιτισμικό τραύμα του έχει υποστεί ο σύγχρονος άνθρωπος από την περιβαλλοντική υποβάθμιση και η συμβολική βία που

¹⁷² <http://isaacmurdoch.com>

υπόκεινται από την καπιταλιστική κοινωνία είναι γεγονότα όχι εύκολα εντοπίσιμα. Σύμφωνα με τον Freire (1977), στο έργο του *η Αγωγή του Καταπιεζόμενου*, «οι καταπιεζόμενοι υποφέρουν από τη διαρχία που έχει θρονιαστεί στο πιο μύχιο είναι τους. Ανακαλύπτουν ότι χωρίς ελευθερία δεν μπορούν να υπάρξουν πραγματικά. Κι ωστόσο αν και επιθυμούν μια αυθεντική υπόσταση, τη φοβούνται. Είναι ταυτόχρονα: και αυτοί οι ίδιοι, και ο δυνάστης, που τη συνείδησή του έχουν ενστερνισθεί.[...] Μια πραγματικότητα που γίνεται καταπιεστική καταλήγει στο διαχωρισμό των ανθρώπων σε καταπιεστές και καταπιεζόμενους. Οι τελευταίοι, που έχουν καθήκον να αγωνίζονται για την απελευθέρωσή τους μαζί με ίσους τους στέκονται αληθινά αλληλέγγυοι, αποκτούν μια κριτική συνείδηση της καταπίεσης μέσα από την πρακτική αυτού του αγώνα. Ένα από τα μεγαλύτερα εμπόδια στην πάλη για την απελευθέρωση είναι το γεγονός ότι ή ίδια η καταπιεστική πραγματικότητα απορροφάει εκείνους που βρίσκονται μέσα της κι έτσι πνίγει τελικά τη συνείδησή τους. Λειτουργικά, η καταπίεση τιθασειεί. Ένας δρόμος υπάρχει να απαλλαγείς από τα νύχια της: να υψωθείς πάνω απ' αυτήν και να στραφείς εναντίον της. Και αυτό γίνεται μόνο με την πράξη: στοχασμός και δράση για την μεταλλαγή του κόσμου».

Οι επισκέπτες μέσω της δράσης οδηγήθηκαν στην συνειδητοποίηση της περιβαλλοντικής υποβάθμισης που τους καταπιέζει και στην ανάγκη για επαναπροσδιορισμό της κοινωνικής τους ταυτότητας και του νοήματος της ζωής τους. Η έρευνα μέσω της τέχνης θα συνεχιστεί στις επόμενες δράσεις της ομάδας Art For Earth ώστε να διερευνηθεί η μεταβολή των κοινωνικών αναπαραστάσεων σχετικά με το περιβαλλοντικό ζήτημα σε συνάρτηση με την τέχνη.

Η εικαστική μας δράση πέτυχε τον στόχο της και αυτό το αποδεικνύουν και τα ερωτηματολόγια ανατροφοδότησης που παραθέτω παρακάτω. Στις 10 Μαρτίου του 2023 παρουσιάστηκε στο Διήμερο-Παιδαγωγικό Σεμινάριο της Ένωσης Εικαστικών Εκπαιδευτικών Μαθημάτων στην ΑΣΚΤ με στόχο την παρακίνηση και άλλων συναδέλφων/ισσών σε δράση (εικ.71). Η επόμενη δράση της ομάδας προγραμματίζεται για τις 22 Απριλίου 2023 Παγκόσμια Ημέρα της Γης.

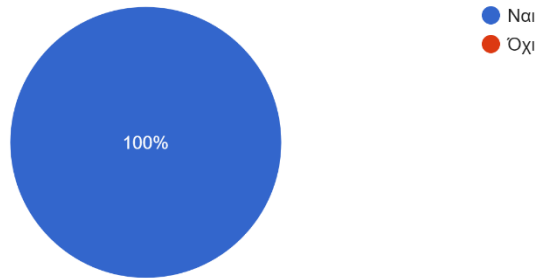
Εικόνα 71

3.7 Η ανατροφοδότηση

Το ερωτηματολόγιο είναι ένα κατεξοχήν εργαλείο για τη μελέτη των κοινωνικών αναπαραστάσεων προτείνεται σε ένα συγκεκριμένο πληθυσμό ένα σύνολο ερωτήσεων που αφορούν ένα συγκεκριμένο θέμα (Μαντόγλου & Μελέτη, 2013, σελ. 129). Γι' αυτό τον λόγο τα χρησιμοποίησα μετά το τέλος της δράσης.

Για τα μέλη της ομάδας Art For Earth δημιούργησα μία διαδικτυακή φόρμα στο Google Forms την οποία συμπλήρωσαν 17 άτομα. Τα αποτελέσματα παρατίθενται παρακάτω:

Η ρύπανση του περιβάλλοντος σας είχε απασχολήσει στο παρελθόν;
17 απαντήσεις

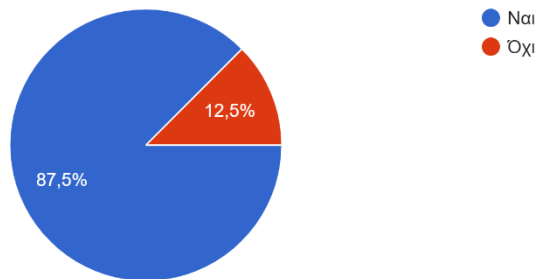
Τι συναισθήματα σας προκάλεσαν οι αναρτήσεις της σελίδας;

- Αισιοδοξία
- Άγχος
- Ενσυναίσθησης, δημιουργικότητας, λύπης.
- Έκπληξη
- Χαράς, συγκίνησης
- Αφύπνισης, ενεργοποίησης
- Διάθεση για αλλαγή
- Υπήρξαν λόγος έμπνευσης και ενεργοποίησης. Μου υπογράμμισαν την ανάγκη μου για διάδραση.
- Τροφή για σκέψη, για αλλαγή της καθημερινότητας και συνηθειών, προς όφελος του περιβάλλοντος
- Ότι υπάρχει ο τρόπος να επανορθώσουμε και η τέχνη γεννά την ελπίδα και όλοι μαζί μπορούμε να κάνουμε θαύματα !!

- Αισιοδοξία και προσδοκία
- Με κινητοποίησαν έτσι ώστε να αναλογιστώ πόσο άχρηστο υλικό χρησιμοποιώ και πως θα μπορούσα να του δώσω δεύτερη <<ζωή >> μέσω της τέχνης
- Εγρήγορση Αφύπνιση Ελπίδα
- Αλληλεγγύης και συμμετοχής
- Άλλες ευχάριστα άλλες δυσάρεστα .. δυστυχώς εάν δεν γίνουν μεγάλες αλλαγές στη βιομηχανία και στην κτηνοτροφία φοβάμαι ότι οι απλοί πολίτες δεν είναι ικανοί να αλλάξουν τα πράγματα
- Έκπληξη και θαυμασμό

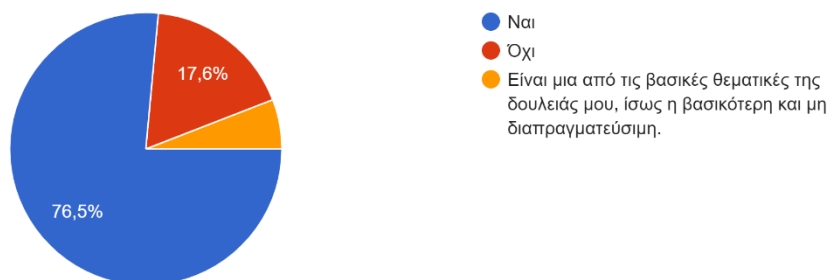
Είχατε εντάξει στο παρελθόν πρακτικές στο μάθημα σας σχετικές με την προστασία του περιβάλλοντος;

16 απαντήσεις

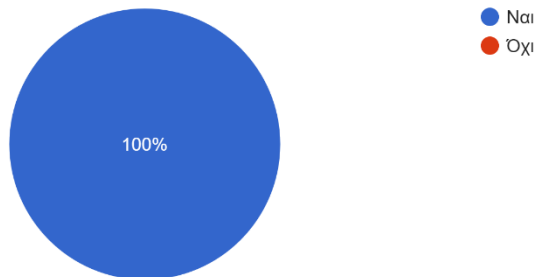
Είχατε δημιουργήσει στο παρελθόν έργα τέχνης με στόχο την περιβαλλοντική ευαισθητοποίηση;

17 απαντήσεις

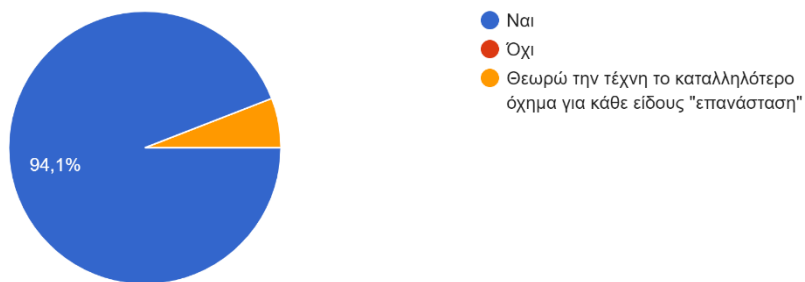
Η σελίδα Τέχνη & Περιβάλλον σας ενεργοποίησε περισσότερο σχετικά με την προστασία του περιβάλλοντος;

17 απαντήσεις

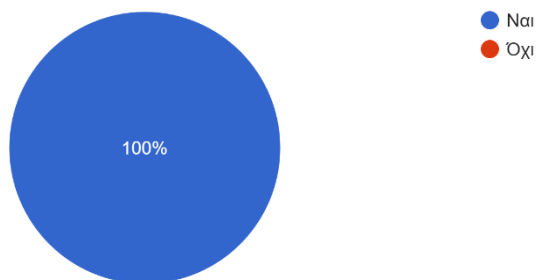
Η Τέχνη έχει τη δύναμη κατά τη γνώμη σας να μεταδώσει μηνύματα για τόσο φλέγοντα κοινωνικά ζητήματα και να προκαλέσει την κοινωνική αλλαγή;

17 απαντήσεις

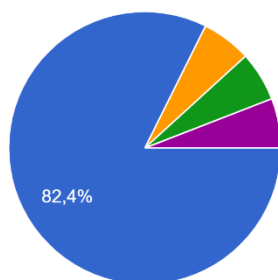
Η περιβαλλοντική δράση στο Κέντρο της Γης κατάφερε να ενώσει κοινό, καλλιτέχνες και παιδιά με στόχο την περιβαλλοντική ευαισθητοποίηση;

17 απαντήσεις

Η περιβαλλοντική δράση πέτυχε τον στόχο της κατά τη γνώμη σας;

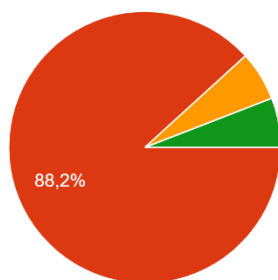
17 απαντήσεις

- Ναι
- Όχι
- Δύο φορές ναι
- Μακροχρόνιος στόχος. Χρειάζεται χρόνο, περισσότερες το δράσεις, συμμετοχές για να πετύχει
- Ο στόχος επετεύχθη κατά πολύ περισσότερο από τα προσδοκώμενα.

Θα είχε το ίδιο αποτέλεσμα αν γινόταν σε ένα κλειστό εκθεσιακό χώρο;

17 απαντήσεις

- Ναι
- Όχι
- Πάνω κάτω ναι
- Ίσως....

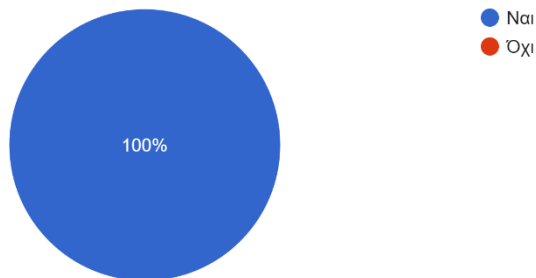
Τι αλλαγές θα προτείνατε για μία επόμενη περιβαλλοντικά δράση;

- Καμία
- Καμία αλλαγή. Θα πρόσθετα παιχνίδια, διαγωνισμούς και άλλα εργαστήρια
- Περισσότερα εμπλεκόμενα σχολεία, εκπαιδευτικούς κι άλλων ειδικοτήτων, εργαστήρια για γονείς.
- Ίσως περισσότερα Εργαστήρια.
- Υπό σκέψη
- Μεγαλύτερη διαφήμιση του γεγονότος.
- Μεγαλύτερη Συμμετοχή παιδιών κυρίως μαθητών δημοτικού.
- Καμιά αλλαγή. Απλά περισσότερη δράση. Να μην σταματήσει η αφύπνιση του κοινού.

- Συμμετοχή πολλών βαθμίδων εκπαίδευσης και σε χώρους όπου έχουν ανάγκη να τροποποιηθούν και να γίνουν προσβάσιμα στο κοινό! Να λειτουργήσουν ως θεματικά κέντρα παραγωγής τέχνης ως μέθοδος ευαισθητοποίησης Βίλα Ιόλα, Πάρκο Φιξ ,Παλιά αγορά Φωκίωνος ,καλλιτεχνικής έκφρασης!
- Περισσότερα έργα με ανακυκλώσιμα με δημιουργούς τους ίδιους τους επισκέπτες
- Περισσότερο χρόνο προκειμένου να επεξεργαστώ τις ιδέες και θα μπορούσαμε να κάνουμε κάτι συλλογικό ως ομάδα
- Μεγαλύτερη συμμετοχή καλλιτεχνών μεγαλύτερη δημοσιοποίηση.
- Η διοργάνωση ήταν άψογη, η συμμετοχή του κόσμου συγκινητική. Να επαναληφθεί θα πρότεινα για να έχουν την ευκαιρία να λάβουν μέρος όσοι δε μπόρεσαν.
- Να έχει μεγαλύτερη χρονική διάρκεια, να προλάβει να την επισκεφτεί πολύς κόσμος και περισσότερα εργαστήρια για διαδράσεις για μικρούς και μεγάλους.

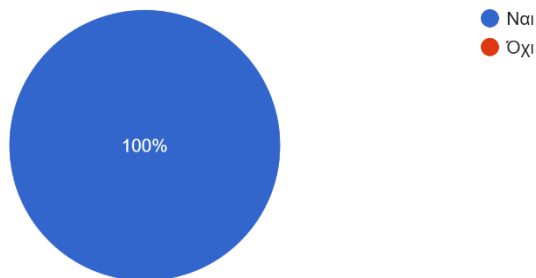
Θα συνεχίσετε να ασχολείστε με το περιβάλλον μέσω της τέχνης σας;

17 απαντήσεις

Θα εντάξετε και μελλοντικά τη θεματική περιβάλλον στο μάθημα σας;

17 απαντήσεις

Θα θέλατε να συμπληρώσετε κάτι άλλο;

- Άρτια διοργάνωση!
- Αυτή η δράση να έχει συνέχεια και εξέλιξη!
- Ήταν μια υπέροχη εμπειρία!!!
- Συγχαρητήρια και πάλι για τη συνεχή ανατροφοδότηση της σελίδας και την καταπληκτική οργάνωση της δράσης
- Ένα μεγάλο ευχαριστώ για το κάλεσμα σε αυτήν την Ουσιαστική δράση. Η συνύπαρξη τόσο των Εικαστικών μεταξύ μας, όσο και με το κοινό είχε λόγο ύπαρξης και ήταν, τουλάχιστον για εμένα, λυτρωτική!
- Πολύ εύστοχη η επιλογή του χώρου όπου πραγματοποιήθηκε η δράση, άριστα εναρμονισμένη με το θέμα και επίσης εναρμονισμένα και εξαιρετικά τα έργα που παρουσιάστηκαν..
- Περιβαλλοντικές δράσεις σε σχολεία με θέμα την ευαισθητοποίηση τους μέσω δράσεων σαν αυτή που πραγματοποιήθηκε είναι σημαντικές για την αντίληψη των προβλημάτων που υπάρχουν !θεματικά πάρκα με καλλιτεχνικές δράσεις ως δραστηριότητες ανακύκλωσης ,με εργαστήρια πχ επαναχρησιμοποίησης αντικειμένων, βιβλίων, ρούχων κτλ με σκοπό την αφύπνιση του κόσμου και δίνοντας μια ώθηση προς οικολογικές λύσεις και απόκτηση οικολογικής συνείδησης.
- Η δράση μου άφησε πολύ έντονα και όμορφα συναισθήματα και μια έντονη διάθεση δημιουργίας περισσότερων έργων με ανακυκλώσιμα υλικά. Το quote "Δώσε αξία σε ότι νομίζεις πως δεν έχει αξία" νομίζω πως θα με συντροφεύει από δω και πέρα όχι μόνο σε "άχρηστα" αντικείμενα αλλά και στους ανθρώπους!! Ποιος ξέρει, μπορεί να αλλάξει έτσι ο κόσμος μας!
- Η ομαδικότητα και η στοχοπροσήλωση θα φέρει θετικά αποτελέσματα !
- Συγχαρητήρια για την πρωτοβουλία ❤️
- Ήταν τέλεια!

Στους μαθητές και τις μαθήτριες του 1ου Γυμνασίου Άνω Λιοσίων μοιράστηκε ερωτηματολόγιο μέσω της καθηγήτριας τους και μέλους της ομάδας Κατερίνα Καλιτσουνάκη, το οποίο οι μαθητές/τριες απάντησαν γραπτώς.

Οι ερωτήσεις που δόθηκαν στα παιδιά ήταν οι ακόλουθες:

- 1. Πώς νιώσατε δημιουργώντας ένα έργο από άχρηστα υλικά για τη συμμετοχή σας στην περιβαλλοντική δράση Art for Earth;**

A: Μου άρεσε γιατί ποτέ δεν είχα φτιάξει κάτι από άχρηστα υλικά. Τώρα όμως έχω αρχίσει να φτιάχνω και μόνη μου σπίτι.

B: Είχα μεγάλο ενθουσιασμό, μεγάλη συγκίνηση και από ένα σκουπίδι να γίνει ένα έργο είναι πολύ εντυπωσιακό.

Δ: Ένωσα δημιουργική.

E: Μου άρεσε που δημιούργησα ένα έργο φτιαγμένο από παλιά κομμάτια CD καλλιεργώντας συγχρόνως την περιβαλλοντική μου συνείδηση.

Z: Η δημιουργία ενός έργου από άχρηστα υλικά ήταν ομολογουμένως περίπλοκη και ευχάριστη διαδικασία που μου χάρισε πολύ όμορφες στιγμές και μας έδωσε πολλά μαθήματα. Ήταν δική μας πρωτοβουλία να λάβουμε μέρος και ναι υπήρξαν στιγμές που νιώσαμε ότι δεν θα καταφέρουμε να τελειώσουμε τα ρούχα και δεν θα έχουμε ένα όμορφο αποτέλεσμα στην εκδήλωση. Ομολογώ ένωσα δημιουργική και παραγωγική συμβάλλοντας σε αυτό το έργο υπέρ του πλανήτη μας. Ένωσα ικανοποίηση βοηθώντας.

H: Ένωσα ιδιαίτερη χαρά δημιουργώντας το έργο μου, γιατί κατάφερα να φτιάξω κάτι μόνη μου. Συνειδητοποίησα πως στην τελική τίποτα δεν πάει χαμένο και πως με λίγη προσπάθεια μπορώ να καταφέρω τα πάντα.

Θ: Στην αρχή ένωσα πολύ αγχωμένος και ντροπαλός γιατί με είχαν δει συμμαθητές μου αλλά μετά το ξεπέρασα και μου άρεσε πολύ

2. Τι συναισθήματα και σκέψεις σας προκάλεσε η επίσκεψη σας στην περιβαλλοντική δράση Art For Earth;

A: Μου προκάλεσε χαρά και λίγη στεναχώρια. Ή στεναχώρια γιατί όλοι αυτοί οι άνθρωποι δουλεύουν για να βοηθήσουν ανθρώπους που έχουν ανάγκη.

B: Είχα ανάμικτα.... επίσης σκεφτόμουν ότι η καλλιτεχνική φλέβα ενός εικαστικού φτιάχνει πολύ εντυπωσιακά πράγματα που δεν μπορούσε ούτε ο ίδιος αλλά ούτε και κανείς από εμάς να φανταστεί.

Γ: Στην αρχή ένωσα άγχος αλλά έπειτα είχα αυτοπεποίθηση πως όλα θα πάνε καλά όπως και πήγανε.

Δ: Ένωθα ενθουσιασμένη καθώς η επίσκεψή μου εκεί ήταν κάτι καινούργιο για μένα κυρίως άγχος αγωνία και ενθουσιασμό.

E: Περίμενα μεγαλύτερη επαφή με το φυσικό περιβάλλον αλλά σε γενικές γραμμές ήταν μια ευχάριστη εμπειρία.

Z: Ο χώρος στο κέντρο της γης ήταν πολύ προσεγμένος και με χαροποίησε ιδιαίτερος το ότι στην εκδήλωση αυτή συμμετείχαν και άλλα σχολεία. Αυτή η δράση ήταν αναγκαίο να γίνει καθώς έπρεπε να γίνει η περιβαλλοντική ευαισθητοποίηση. Ένωσα δικαιωμένη για τόσους φορές που έκαναν ανακύκλωση ή που το έλεγα στους άλλους και αυτοί δυσανασχετούσαν.

H: Κατάλαβα τη χρησιμότητα των υλικών και πόσο σημαντική είναι η συνεργασία και η ανταλλαγή ιδεών.

Θ: Ήταν ένα πανέμορφο μέρος ειδικά με τα διάφορα εκθέματα γινόταν ακόμα πιο όμορφο.

3. Πώς νιώσατε που είδατε το έργο σας να εκτίθεται εκεί;

A: Ένιωσα υπερηφάνεια.

B: Ευλογία θα έλεγα. Γιατί δεν έχουν πολύ τη δυνατότητα να φτιάξουν ρούχα από ανακυκλώσιμα υλικά. Αλλά η καθηγήτριά μας τα είχε διαμορφώσει όλα τόσο μαγικά..

Γ: Ήμουν περήφανος για το πόσο καλή δουλειά έκανε το σχολείο μας.

E: Περηφάνια χαρά για εμένα τους συμμαθητές τι συμμαθήτριες και την καθηγήτριά μας. Ανυπομονώ για την επόμενη φορά.

Z: Ήταν πολύ όμορφο να δικαιώνεται ο κόπος μας και ειδικά να μας θαυμάζουν γονείς φίλοι και καθηγητές.

H: Ένιωσα σαν μια σχεδιάστρια μόδας. Μου άρεσε πολύ που είδα το δικό μου έργο ανάμεσα στα άλλα το θαύμασα και αισθάνθηκα περήφανη.

Θ: Ένιωσα πραγματικά υπερηφάνεια και ήμουν πολύ χαρούμενος.

4. Πώς αισθανθήκατε όταν φορέσατε τα ρούχα από ανακυκλώσιμα υλικά;

B: Ήταν πολύ εντυπωσιακό γιατί μου ήρθε πολύ ξαφνικό ότι θα βγούμε σε κόσμο κ.τ.λ. Ένιωσα πολύ μεγάλη χαρά για τα έργα που φτιάξαμε με την καθηγήτριά μας.

Γ: Τα ρούχα ήταν πολύ βολικά και ένιωθα σαν να φορούσα κανονικά ρούχα επίσης μου έκανε πολύ μεγάλη εντύπωση το πώς μπορείς να φτιάξεις ρούχα από ανακυκλώσιμα υλικά.

A: Ένιωσα ότι φορούσα κάτι ξεχωριστό.

E: Στην αρχή αγχώθηκα μετά από λίγο μου έφυγε το άγχος και άρχισα να διασκεδάζω με τη διαφορετική και πρωτότυπη στολή μου.

Z: Είχα τρελή αυτοπεποίθηση φορώντας τα ρούχα από ανακυκλωμένα υλικά και πιστεύω ακράδαντα και θέλω να τα φοράω στην κανονική ζωή μου. Όμως όπως όλοι γνωρίζουμε η κοινωνία μας έχει δημιουργήσει το δικό της τρόπο να ντυνόμαστε και η προκατάληψη που υπάρχει δεν μου το επιτρέπει.

H: Στην αρχή ένιωθα λίγο περίεργα γιατί ποτέ δεν είχα ξαναφορέσει κάτι τέτοιο πιστεύω πως με την παραμικρή κίνηση θα μπορούσαν να χαλάσουν όμως αργότερα τα συνήθισα και τα βρήκα άνετα και ανθεκτικά.

Θ: Ένιωσα σαν να φοράω στολή αλλά ήταν κάτι το μοναδικό μιας και δεν νομίζω να φορέσω ποτέ υλικά ανακυκλώσιμα σαν ρούχα.

5. Ποιο έργο σας έκανε πιο πολύ εντύπωση;

A: Μου έκαναν εντύπωση τα δικά μας έργα.

B: Όλα τα έργα μου έκαναν εντύπωση. Μόλις μπήκα στο κέντρο της γης ήταν σαν να μπήκα σε έναν άλλο κόσμο ήταν όλα μαγικά!

Γ: Μου έκαναν πολύ εντύπωση τα CD στο έδαφος και τα μάτια που κρεμόντουσαν από τα δέντρα.

Δ: Εντύπωση μου έκαναν όλα τα έργα αλλά ιδιαίτερα τα CD γύρω από τα δέντρα που σχηματίζουν κάτι σαν λίμνη.

Ε: Το έργο που ξεχώρισα ήταν το δέντρο της αγάπης που ήταν μια πολύ όμορφη και έξυπνη ιδέα.

Z: Θα ακουστεί ίσως περίεργο αλλά τα δικά μας έργα μου έκαναν τη μεγαλύτερη εντύπωση καθώς όταν τα είδα ήταν λες και τα αντίκρισα πρώτη φορά. Όλα φαίνονταν υπέροχα που αντανakλούσαν στον ήλιο που τα χρώματά τους ήταν σαν του ουράνιου τόξου.

H: Από τα ρούχα μου άρεσαν όλα γιατί είχαν ταιριάζει πάρα πολύ με το χαρακτήρα των μοντέλων που τα φορούσαν. Από τα υπόλοιπα μου άρεσαν πάρα πολύ τα υφαντά.

Θ: Έχω 2 αγαπημένα ρούχα το φόρεμα όπως σακούλα σκουπιδιών και τη ζακέτα από περιτυλίγματα ψωμιού τού τοστ.

6. Συμμετείχατε σε κάποιο εργαστήριο;

A: Ναι στο κοινωνικό υφαντό

Γ: Συμμετείχα στο εργαστήριο υφαντικής.

Ε: Όχι δεν συμμετείχα σε κάποιο εργαστήριο.

H: Δυστυχώς όχι δεν μου έμεινε χρόνος για να συμμετέχω σε κάποιο εργαστήριο αλλά θα ήθελα να δοκιμάσω πολύ τον αργαλειό.

7. Τι συναισθήματα σας προκάλεσε η συμμετοχή στο συγκεκριμένο εργαστήριο;

A: Μου άρεσε πάρα πολύ και ενθουσιάστηκα με τα έργα που είδα.

Γ: Μου προκάλεσε πολλή έμπνευση το να υφαίνω με διάφορα χρώματα υφάσματος.

Θ: Τα συναισθήματα μου είναι μόνο θετικά και ένιωσα πολύ στεναχώρια όταν όλο αυτό σταμάτησε και τελείωσε το πρότζεκτ.

Συμπεράσματα σχετικά με τη διαδικτυακή κοινότητα Τέχνη & Περιβάλλον- Art For Earth

Από τις αντιδράσεις των μελών της διαδικτυακής κοινότητας στις δημοσιεύσεις, αποδεικνύεται ότι τα μέλη προτιμούν τις δημοσιεύσεις άρθρων ή εικόνων που μεταφέρουν ένα θετικό μήνυμα και όχι δυσάρεστες πληροφορίες και δεσ και διαπιστώσεις, για τους λόγους που αναφέραμε σε προηγούμενο κεφάλαιο.

Στα στατιστικά της ομάδας, η δημοσίευση με τις λιγότερες αντιδράσεις ήταν αυτή που κοινοποίησε ο διαχειριστής της σελίδας στο Facebook του οργανισμού προστασίας του περιβάλλοντος Eco EI (εικ.72). Η δημοσίευση αφορούσε τον μεγάλο σεισμό που έγινε στην Τουρκία στις 06/02/2023 και υποστήριζε πως ο σεισμός προκλήθηκε από το τουρκικό πυρηνικό εργοστάσιο και τις θαλάσσιες εξορύξεις που γίνονται στην περιοχή. Από τα 445 μέλη της διαδικτυακής κοινότητας δεν αντέδρασε κανείς σε αυτή τη δημοσίευση, ενώ είχε απήχηση μόνο σε 34 άτομα (εικ.74).

Αντίθετα η δημοσίευση στην εικόνα 73 ήταν αυτή με τη μεγαλύτερη απήχηση 301 ατόμων και 42 αντιδράσεις μελών που πάτησαν “μου αρέσει” ή “τέλειο” (εικ.75).

Εικόνα 72

Εικόνα 73

← Στατιστικά

Αλληλεπίδραση με δημοσίευση	Άτομα που προσεγγίστηκαν
1	34

Αλληλεπιδράσεις

0	0	0	0	0	0
	Αντιδράσεις	0			
	Σχόλια	0			
	Προβολές φωτογραφιών	1			

Τα στατιστικά στοιχεία μπορεί να ενημερώνονται με καθυστέρηση σε σχέση με τα στοιχεία που εμφανίζονται στις δημοσιεύσεις.

Εικόνα 74

Αλληλεπίδραση με δημοσίευση	Άτομα που προσεγγίστηκαν
50	301

Αλληλεπιδράσεις

29	12	0	1	0	0
	Αντιδράσεις	42			
	Σχόλια	0			
	Προβολές φωτογραφιών	5			
	Κλικ σε συνδέσμους	3			

Τα στατιστικά στοιχεία μπορεί να ενημερώνονται με καθυστέρηση σε σχέση με τα στοιχεία που εμφανίζονται στις δημοσιεύσεις.

Εικόνα 75

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι – ΕΡΓΑ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Στο παράρτημα αυτό παρατίθενται ενδεικτικά κάποια σημαντικά έργα περιβαλλοντικής τέχνης τα οποία δημιουργήθηκαν με στόχο την περιβαλλοντική αφύπνιση του θεατή. Είναι παραδείγματα της δύναμης της τέχνης και της εικόνας που μιλάει από μόνη της στην καρδιά του θεατή και λέει όσα δεν μπορούν να ειπωθούν με λέξεις.

Εικόνα 76. Άγκνες Ντένες , Wheatfield, 1982

Εικόνα 77. *Bonita Ely & Melissa Williams-Brown, Menindee Fish Kill, 2019. Παραχώρηση της Bonita Ely.*

Εικόνα 78. *Ice Watch, 2014, Place du Panthéon, Paris, 2015*

Εικόνα 79. Mary Mattingly, *Life of Objects*, 2013,

Εικόνα 80. Pyramids People – Cairo, Giza, 2002 | Credit photo: Copyright © artist Ha Schult

Εικόνα 81. Υδρόβια γλυπτά του Jason deCaires Taylor

Εικόνα 82. Γλυπτό από μικροπλαστικά που ξεβράστηκαν από τον Ατλαντικό Ωκεανό

Εικόνα 83. Climate Justice Street Mural Arts Project- David Solnit

Εικόνα 84. Mário Cruz, Living Among What's Left Behind

Εικόνα 85

Ένα αξιοσημείωτο παράδειγμα upcycling είναι οι αφρικανικές μάσκες του Romuald Hazoumè, κατασκευασμένες εξ ολοκλήρου από πεταμένα πλαστικά δοχεία βενζίνης (εικ.85). Ο Hazoumè χρησιμοποίησε το έργο του για να ευαισθητοποιήσει και να ασκήσει κριτική στα πολιτικά συστήματα

που διαιωνίζουν έναν καταστροφικό κύκλο κατανάλωσης. Μιλώντας για το έργο του, ο Hazoumè έχει πει: «Στέλνω πίσω στη Δύση αυτό που τους ανήκει, δηλαδή την άρνηση της καταναλωτικής κοινωνίας που μας εισβάλλει καθημερινά».¹⁷³

Εικόνα 86. Ομάδα εθελοντών της Αφύτου προσκάλεσε Έλληνες καλλιτέχνες από όλα τα μήκη και τα πλάτη της χώρας να δημιουργήσουν ζωγραφικά έργα τέχνης αποτυπωμένα επάνω σε τενεκέδες τυριού.

¹⁷³ [Βιώσιμη τέχνη: οικολογικός ακτιβισμός ή μια ακόμα ευκαιρία για προβολή; | Τα Νέα Της Τέχνης \(theartnewspaper.gr\)](http://theartnewspaper.gr)

Εικόνα 87. Thomas Hirschhorn – *Too too much much*, 2010, dimensions variable, installation view, Museum Dhondt-Dhaenens, Deurle, Belgium, 2010

Εικόνα 88. Pam Longobardi's *Bounty Pilfered* , 2014

Εικόνα 89. *Crochet Coral Reef*- Margaret Wertheim and Christine Wertheim

Εικόνα 90. Willy Verginer

Εικόνα 91. Plastic Ocean, 2016 | Credit photo: Copyright © artist [Tan Zi Xi](#)

Εικόνα 92. El Anatsui

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ- Jennifer Nelson, Waste (Inheritance) [Απόβλητα (Κληρονομιά)]

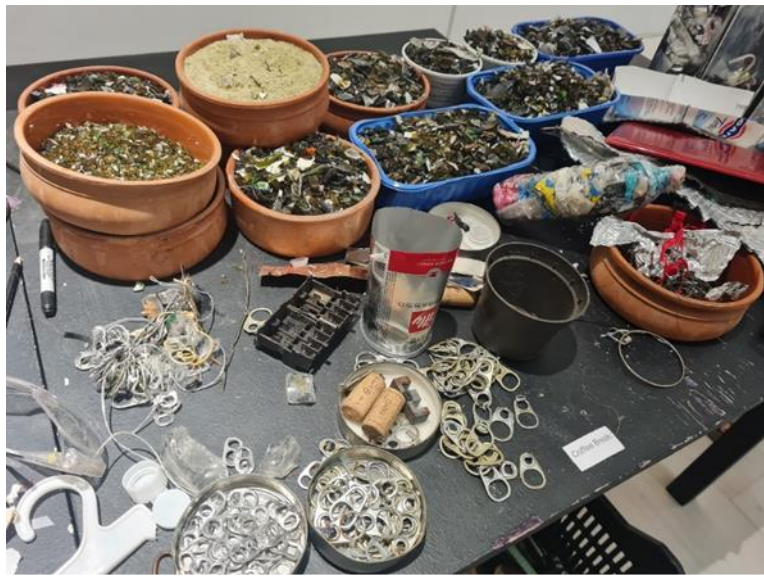
Εικόνα 93, 94, 95, 96, 97. Jennifer Nelson_Photos by Anna Primou

Παρακάτω: Κολάζ με φωτογραφίες της ερευνήτριας από την επίσκεψη της στο Project Room -Waste (Inheritance) [Απόβλητα (Κληρονομιά)],2022, ΕΜΣΤ.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙΙ – ART FOR EARTH

Εικόνα 98. Η εικόνα δείχνει το σημείο όπου γινόταν οι προβολές βίντεο

Τα βίντεο που προβλήθηκαν την ημέρα της δράσης ήταν τα εξής:

- Μαρία Κουλοβασιλοπούλου: "Πονάμε μαζί με τα δάση"
- Μυρσίνη Κουτλή: "On Definitions"
- Σοφία Κυριακού / Αλίκη Βλαχοδημητροπούλου / Φλώρου Κυριακή- 2^ο Δημοτικό Σχολείο Αγίου Στεφάνου: ΑΣΑΡΩΤΟΝ...
- Όλγα Κωστήρη- 3ο Γυμνάσιο Περιστερίου: "Λαμπερά καπέλα"

Εικόνα 99. Θεανώ Γεμιστού- Μουσικός Πολιτιστικός Σύλλογος «Αέλιον»
“Χάρτινη Πόλη”, Χαρτόκουτες, τέμπερες

Εικόνα 100. Θεανώ Γεμιστού - 2^ο Δημοτικό Σχολείο Νέου Ηρακλείου
Πάνω: “Επαναχρησιμοποίηση- αναβίωση”, Κολάζ, φελιζόλ, ανακυκλώσιμα υλικά, υλικά της φύσης
Κάτω: “Moving cities”, Τρισδιάστατα κολάζ από “άχρηστα” υλικά

Εικόνα 101. Παναγιώτης Κατσαράς: Ειδικό Γυμνάσιο- Λύκειο Ιλίου
χωρίς τίτλο, δίχτυ μπαλκονιού, ύφασμα

Εικόνα 102. Παναγιώτης Κατσαράς: Ειδικό Γυμνάσιο- Λύκειο Ιλίου, φιγούρες από ανακυκλώσιμα υλικά

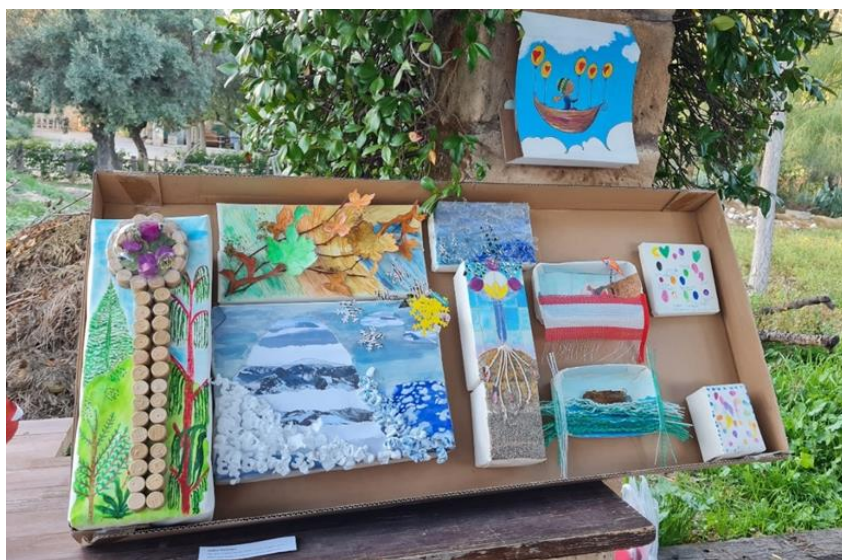

Εικόνα 103, 104. Μυρσίνη Κουτλή- Φωτογράφος, [On Definitions](#)¹⁷⁴

Εκ πρώτης όψεως, οι φωτογραφικές συνθέσεις της Μυρσίνης Κουτλή εντάσσονται υπάκουα στο πλαίσιο της σύγχρονης φωτογραφίας αστικού και περιαστικού τοπίου: πλούσια χρώματα, προσεχτικά επιλεγμένοι «ά-τόποι», interstitial sites που αντιμετωπίζονται με ουδέτερη πολιτική και περιβαλλοντολογική ματιά. Την ουδετερότητα όμως αυτή έρχεται να υποσκάψει διακριτικά το ακόμα

¹⁷⁴ Η Μυρσίνη Κουτλή απέσπασε το Βραβείο Φωτογραφικών Συναντήσεων 2015 για τη συμμετοχή της στην Έκθεση Νέων Ελλήνων Φωτογράφων της ίδιας χρονιάς.

ποιο ουδέτερο κείμενο που συμπληρώνει την εικόνα με λιτά, λευκά ή μαύρα sans-serif γράμματα. Πρόκειται για απλούς ορισμούς καθημερινών λέξεων βγαλμένων από κάποιο αγγλικό λεξικό: ποτάμι, λόφος, βροχή, βουνό, σύννεφο, λίμνη. Αναπόφευκτα, η γνωστική ασυμφωνία μεταξύ ορισμού και θέασης, κειμένου και εικόνας, στις με εμφανή πονηριά επιλεγμένες συζεύξεις, έρχεται να υπογραμμίσει ειρωνικά τη σημερινή χρεοκοπία των λέξεων.¹⁷⁵

Εικόνα 105. Σοφία Κολλάρα: “Σε τεντωμένο σχοινί: Από τη συνύπαρξη στην...”, 2022
χαρτόκουτα, φελιζόλ, υλικά από τη φύση, άμμος, περιοδικά, πλαστικά μπουκάλια, φελλοί, ψάθα, ακρυλικά, νερομπογιές. Διαδραστικό έργο που ολοκληρώθηκε με τη συμμετοχή του κοινού την ημέρα της δράσης.

Η εικαστικός περιγράφει: «Ο τίτλος και το ίδιο το έργο αφήνει το κοινό να επικοινωνήσει μαζί του και ταυτόχρονα έχει σκοπό να δημιουργήσει προβληματισμούς μέσω της αποδόμησης των εποχών αλλά και με τον τρόπο σύνθεσης του έργου να αποδώσει ισορροπία. Αφήνοντας κυριολεκτικά το αποτύπωμα του ο θεατής συνδιαμορφώνει το έργο μέσω του νοήματος που αποδίδει στην συνέχεια του τίτλου του έργου. Μέσω της συμμετοχής στη δράση στόχος ήταν να αναδυθούν οι φωνές που υπάρχουν στην κοινωνία ώστε να υπάρξει μια ουσιαστική βελτίωση-αναβάθμιση των συνθήκων. Η συνδεσιμότητα που προσφέρεται μέσω της συλλογικότητας ακολουθεί μια ροή συνύπαρξης που δημιουργεί κίνητρα για αλλαγή και αντίσταση στις επικρατούσες ιδεολογίες».

¹⁷⁵ Κείμενο: Γιάννης Σταθάτος

Εικόνα 106. Ρένα Καλογερί
"Το νήμα της σημερινής ζωής", 2022

Εικόνα 107. Ρένα Καλογερί
104ο Δημοτικό Σχολείο Αθηνών, στεφάνι από πλαστικά μπουκάλια

Εικόνα 108. Καλιτσουνάκη Κατερίνα
“Atoll” [Πυρηνική Απειλή], Υφαντό με ανακυκλώσιμο νήμα

Εικόνα 109. Όλγα Κωστήρη- 3ο Γυμνάσιο Περιστερίου,
χωρίς τίτλο, σύνθεση από άχρηστα υλικά που απεικονίζει τη ρύπανση των ακτών

Εικόνα 110. Μυλωνά Βασιλική, “Δυσοίωνο μέλλον”, 2022
Υφαντό με πλαστικές σακούλες, ρετάλια, νήμα, μικροπλαστικά από την παραλία

Λεπτομέρεια από το σωρό με μικροπλαστικά στη βάση του έργου,
ο οποίος δεν απεικονίζεται στην εικόνα 110

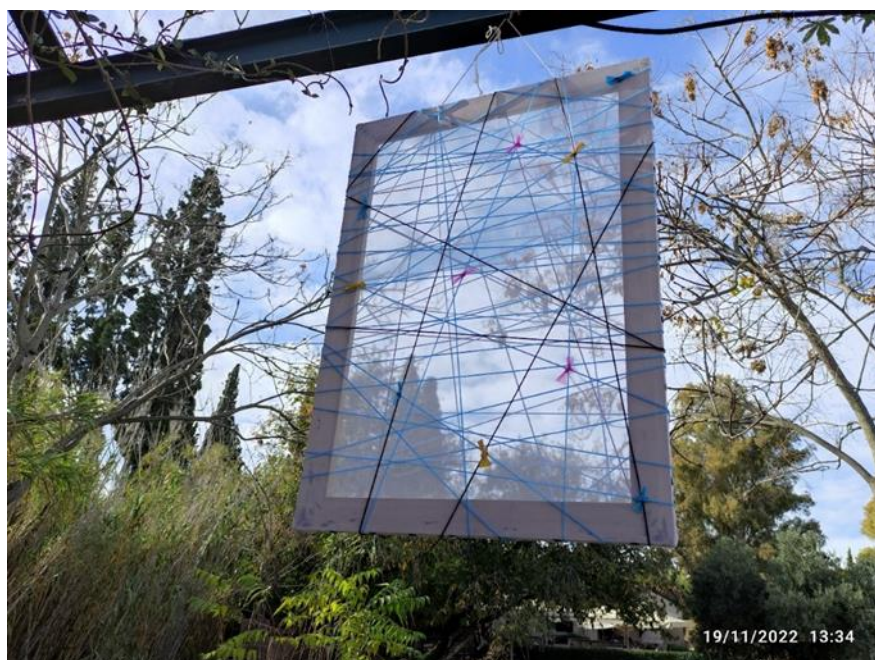
Εικόνα 111. Μυλωνά Βασιλική- Γυμνάσιο Αγίων Θεοδώρων
Μαθήτρια Β΄τάξης: Αυγουστίνα Γεωργοπούλου
“Crying Tree”, 2022, Μολύβι σε χαρτί

Εικόνα 112. Μυλωνά Βασιλική-1^ο Γυμνάσιο Κορίνθου, “Plastic plants”, 2022
Ομαδικά έργα από είδη συσκευασίας και τα πλαστικά μπουκάλια μιας χρήσης των μαθητών/τριων.
Εσωτερικό: μπάλες φτιαγμένες από νάilon συσκευασίες προϊόντων.

Εικόνα 113. Μαρία Μυλωνά, "Save Earth", Σακούλες, χαρτί, κολάζ.

Εικόνα 114. Μαρία Μυλωνά, "Αντιθέσεις", Ύφασμα, πλαστικό σχοινί, κομμάτια από σακούλες

Εικόνα 115. Μαρία Μυλωνά, "Η γριά μοίρα", Πλαστικές σακούλες
Τα λάθη του παρελθόντος μας ακολουθούν και ορίζουν το μέλλον. Άραγε θα το πληρώσουμε ακριβά?

Εικόνα 116. Sustainability Fashion Designer, Βαλσαμίνα Παράβαλου

Εικόνα 117. Χαρά Μπογιατζή, PRECIOUS MATERIALS, χειροποίητο χαρτί, ανακυκλώσιμα υλικά

Εικόνα 118. Μωραΐτη Φωτεινή- 2^ο Γυμνάσιο Αγίων Αναργύρων,
«Δείξε μου τα σκουπίδια σου να σου πω ποιος είσαι!»

Οι μαθητές τοποθέτησαν πάνω σε κούκλες βιτρίνας που βρήκαν πεταμένες, τις συσκευασίες και τα απορρίμματα των τροφίμων που κατανάλωσαν κατά τη διάρκεια της ημέρας. Έτσι δημιούργησαν ένα συμβολικό εικαστικό έργο από δύο ανθρώπινες φιγούρες που η εικόνα τους φτιάχτηκε από τα απορρίμματά τους, με σκοπό να ευαισθητοποιήσουν τους θεατές για την επίδραση που έχει στη ζωή μας και η κατανάλωση συσκευασμένων προϊόντων.

Εικόνα 119. Μωραΐτη Φωτεινή, “Μάνα”,
Κούκλα ραπτικής, ρετάλια από δέρμα, σχοινί κηπουρικής, κομμάτια από παλιά πατρόν ραπτικής, καρφίτσες, κάρβουνο, φύλλα χρυσού 1,46X 38εκ.

Εικόνα 120. Βιβή Περυσινάκη, “Τραύμα», «Τροφός”

Η εικαστικός Βιβή Περυσινάκη χρησιμοποιεί το πλαστικό νήμα ως πρώτη ύλη και το πλέξιμο με βελονάκι ως τεχνική για να δημιουργήσει έργα που εξερευνούν τις έννοιες του σώματος, του τραύματος, της γυναικείας φύσης και της μητρότητας. Τα έργα της συνομιλούν με τη μητέρα φύση ως τροφό όλων των έμβιων όντων και το σωματικό ή ψυχικό τραύμα σε αλληλεπίδραση με το περιβαλλοντικό ζήτημα.

Εικόνα 121. Τζούλια Σωτηρίου- ΚΔΑΠ Η αυλή των Χρωμάτων, “Τοτέμ”, 2022, Ρολά από τόπια υφάσματος, χαρτιά, μαρκαδόροι, χρώματα, σπάγκοι

Εικόνα 122. Έλενα Τονικίδη
'Κώδικας | Πείνα / barcode | hunger'

Εικόνα 123. Δημιουργίες από ανακυκλώσιμα υλικά
από την Διονυσία Πέττα Λαρεντζάκη και την Άννα Δενεσίδου

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ IV – Ημέρα της Γης 2023. Εικαστική Παρέμβαση στο Πάρκο Τρίτση

Το Σάββατο 22/4/2023, Παγκόσμια Ημέρα της Γης πραγματοποιήθηκε μια καλλιτεχνική παρέμβαση της ομάδας Art For Earth στο Πάρκο Περιβαλλοντικής Ευαισθητοποίησης Α. Τρίτσης, σε συνεργασία με την κοινότητα των κατοίκων της περιοχής¹⁷⁶ και με αφορμή τις δράσεις που γίνονται από τους ίδιους για την αποτροπή του σχεδίου τσιμεντοποίησης του. Η κοινότητα των κατοίκων θέλησε να καταστεί δημιουργική και να ενδυναμωθεί αφενός μέσω της τέχνης και αφετέρου να χρησιμοποιήσει τη τέχνη ως επικοινωνιακό εργαλείο γνωστοποίησης αυτού του συλλογικού προβλήματος. Στο σημείο της παρέμβασης (εικ.124) το σχέδιο "ανάπλασης"¹⁷⁷ του πάρκου προβλέπει το κόψιμο των δέντρων για τη δημιουργία χώρου στάθμευσης. Οι κόκκινες κορδέλες συμβολίζουν την πληγή, το αίμα (εικ.127). Τα μηνύματα με το ποίημα του Αργύρη Χιόνη (εικ.128) κρεμάστηκαν στα δέντρα για να διαβάζονται από τους/τις περπατητές/περπατήτριες του Πάρκου και να τους/τις κινητοποιούν. Η σκηνή του εγκλήματος ενός δέντρου (εικ.129,130) εμπνεύστηκε από την Μυρσίνη Κουτλή. Τα πανό δημιουργήθηκαν από την Χρύσα Σκορδάκη, την κοινότητα και παιδιά που συμμετείχαν στη δράση.

Εικόνα 124

¹⁷⁶ <https://www.facebook.com/groups/2181950845323053/>

¹⁷⁷ <https://ypodomes.com/video-deite-ti-maketa-anaplastis-toy-mitropolitikoy-parkoy-quot-antonis-tritsis-quot/>

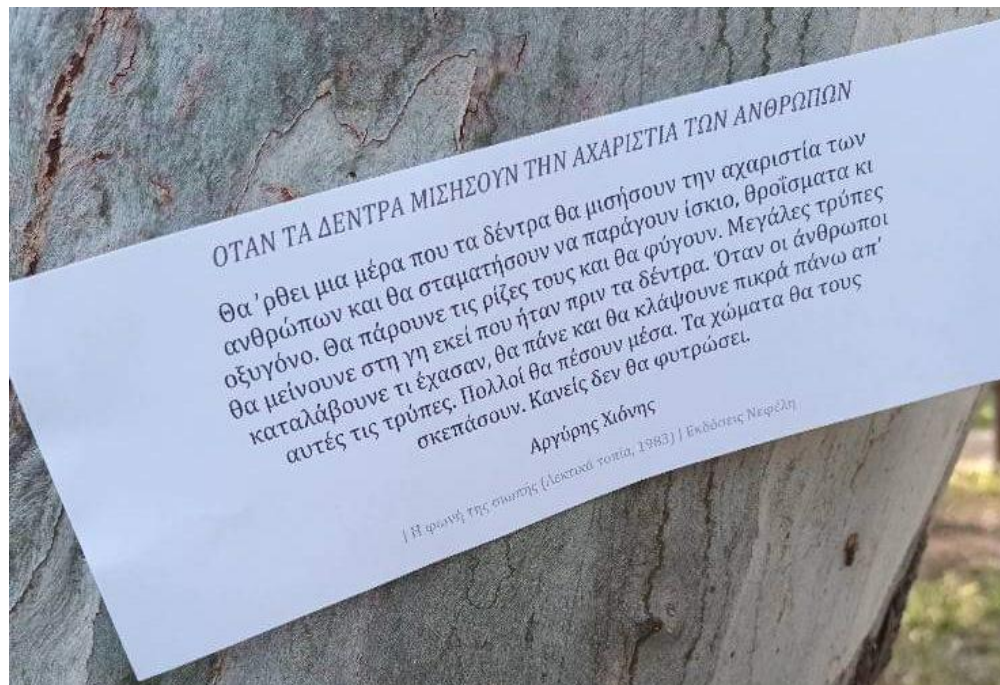
Εικόνα 125. Περιπατητική διαμαρτυρία για το σχέδιο ανάπλασης του Πάρκου

Εικόνα 126

Εικόνα 127

Εικόνα 128

Εικόνα 129

Εικόνα 130

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ V – ΦΩΤΟ-ΦΩΝΗ

Εικόνα 130. Νάξος, 2022

Εικόνα 131. Ο κάδος «ανακύκλωσης» της γειτονιάς

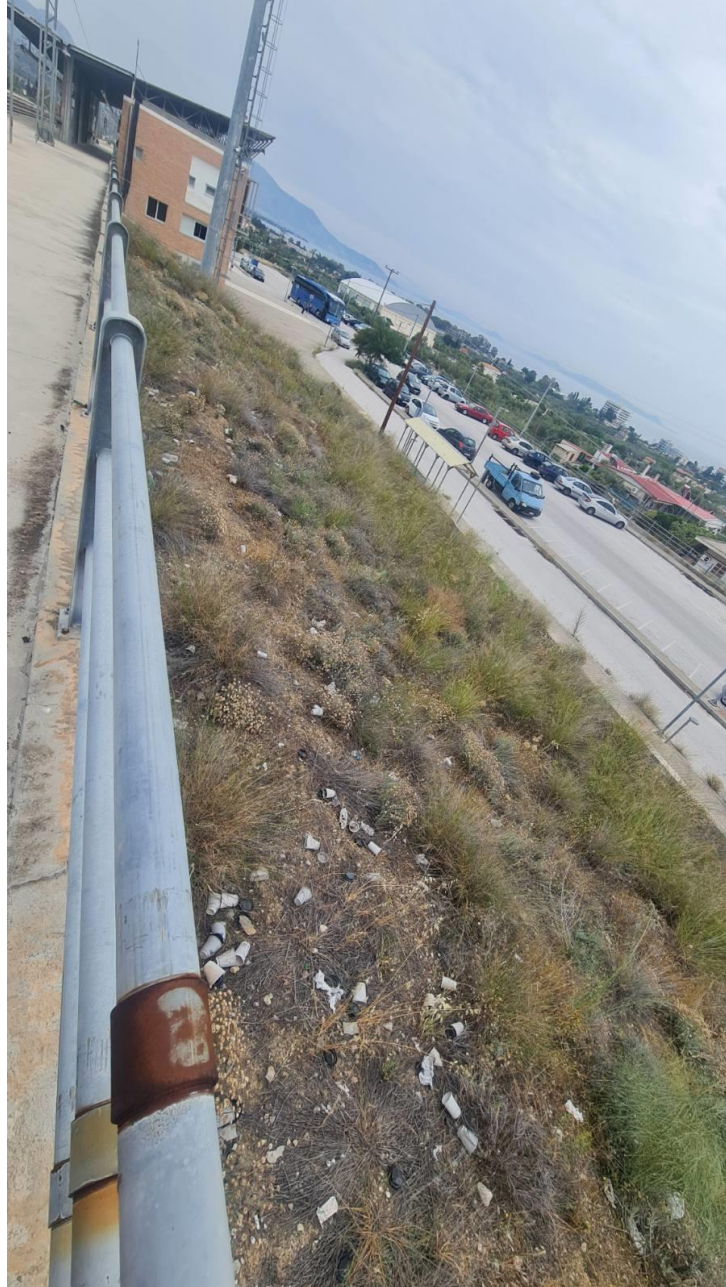
Εικόνα 132, 133. Άγιοι Ανάργυροι, στο δρόμο για το Πάρκο Τρίτση

Εικόνα 134. 1^ο Γυμνάσιο Κορίνθου, σχολικός κάδος, 2023

Εικόνα 135. Κόρινθος 2023, στο δρόμο για το σχολείο

Εικόνα 136. Σταθμός Προαστιακού Αγίων Θεοδώρων 2023

*Η γη δεν πεθαίνει, δολοφονείται
και αυτοί που τη σκοτώνουν έχουν ονόματα και διευθύνσεις
— Utah Phillips*

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ VI – ΕΝΤΥΠΟ ΣΥΓΚΑΤΑΘΕΣΗΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΑΙΓΑΙΟΥ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

ΤΜΗΜΑ ΕΙΚΑΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ
ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΩΝ ΤΕΧΝΩΝ

Έντυπο Ενημέρωσης και Συγκατάθεσης για Επιστημονική Έρευνα

Καλείστε να συμμετάσχετε σε μία επιστημονική έρευνα που διεξάγει η Βασιλική Μυλωνά, φοιτήτρια του Διατμηματικού Μεταπτυχιακού Προγράμματος του Πανεπιστημίου Αιγαίου «Εφαρμοσμένη - Κλινική Κοινωνιολογία και Τέχνη», στο πλαίσιο της διπλωματικής της εργασίας με υπεύθυνο καθηγητή τον κύριο Ζιώγα Γιάννη. Η συγκεκριμένη έρευνα φέρει τον τίτλο *Art for Earth: Η τέχνη ως μέσο ενδυνάμωσης, εκπαίδευσης και κοινωνικής αλλαγής στην περιβαλλοντική κρίση* και έχει ως στόχο να συμβάλει στην ανάδειξη της αξίας της τέχνης στην εκπαίδευση, στο περιβάλλον, στον αγώνα για κοινωνική αλλαγή και στη συλλογική ενδυνάμωση.

Τα δεδομένα και οι πληροφορίες που θα συλλεχθούν με τη μέθοδο της ημιδομημένης συνέντευξης θα είναι εμπιστευτικές και θα χρησιμοποιηθούν αποκλειστικά για ερευνητικούς και ακαδημαϊκούς σκοπούς διατηρώντας την ανωνυμία των συνεντευξιαζόμενων εφόσον οι ίδιοι το επιθυμούν.

Διευκρινίσεις για τη διεξαγωγή της συνέντευξης:

- Ενδιαφερόμαστε μόνο για την άποψη σας και την προσωπική σας εμπειρία .
- Δεν υπάρχει σωστό ή λάθος στις απαντήσεις.
- Μπορείτε να ζητάτε διευκρινήσεις ή να διακόψετε όποια στιγμή θέλετε.
- Μπορείτε να αποχωρήσετε από την έρευνα ανά πάσα στιγμή χωρίς καμία συνέπεια ή κύρωση.
- Αν κάποια ερώτηση σας κάνει να νιώσετε άβολα ή αμήχανα δεν είσατε υποχρεωμένη/ος να τις απαντήσετε.
- Αν επιθυμείτε μπορούμε να σας αποστείλουμε ένα αντίγραφο της συνέντευξης.

- Τέλος θα πρέπει να ζητήσουμε την άδεια σας για να μαγνητοφωνήσουμε την συνέντευξη. Ο λόγος που πρέπει να γίνει αυτό είναι για να καταγραφούν τα δεδομένα όσο πιο λεπτομερώς γίνεται χωρίς να υπάρχει ο κίνδυνος παράλειψης ή αλλοίωσης των λεγομένων σας.

Ευχαριστούμε εκ των προτέρων για την πολύτιμη συνεισφορά σας στη διεξαγωγή αυτής της έρευνας.

Συγκατάθεση:

- Έχω ενημερωθεί λεπτομερώς τον σκοπό της έρευνας και έχω κατανοήσει πλήρως τον σκοπό της συμμετοχής μου.
- Γνωρίζω ότι η συμμετοχή μου στην εν λόγω επιστημονική έρευνα είναι εθελοντική.
- Κατανοώ όλα τα ζητήματα που αφορούν την προστασία των προσωπικών και ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων, τη συγκέντρωση, συλλογή και επεξεργασία τους.
- Παραχωρώ την παρούσα συνέντευξη γνωρίζοντας ότι θα ηχογραφηθεί και θα απομαγνητοφωνηθεί.
- Έχω κατανοήσει ότι η συνέντευξή μου, οι απαντήσεις μου, καθώς και τα προσωπικά δεδομένα μου θα αποθηκευτούν ακολουθώντας ειδικές προϋποθέσεις ασφαλείας.

Όνοματεπώνυμο συμμετέχοντος / συμμετέχουσας στην έρευνα:

.....

Ημερομηνία:

Υπογραφή:

Βιβλιογραφία

- Δανασσίης - Αφεντάκης, Α. (1992). *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική* (Τόμος Α΄) Θεματική της Παιδαγωγικής Επιστήμης, (4η έκδοση) Αθήνα (αυτοέκδοση)
- Αθανασέκου, Μ. (2020). *Γιατί με αφορά η Τέχνη*. Αθήνα: ηδύπεια
- Βλάχου, Α. (2007). *Φύση, κεφάλαιο και κοινωνία*. Αθήνα: Κριτική.
- Γέμτου, Ε. (2008). *Ο κοινωνικός ρόλος της τέχνης*. Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας.
- Γέρου, Θ. (1985). Διεθνείς εμπειρίες-πρακτικές αναλφαβητισμού. Στο ΓΓΛΕ. (1985). Συνδιάσκεψη για την αντιμετώπιση του αναλφαβητισμού (1-4 Οκτωβρίου 1984). Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού/Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης.
- Γεωργόπουλος, Α. (2002). *Περιβαλλοντική Ηθική*. Αθήνα: Gutenberg
- Γκάρας, Γ., Σταθά, Α., Κατσιάπη, Ν., & Πόλκας, Λ. (2019). *Κλιματική αλλαγή, Κοινωνία και Περιβαλλοντική ηθική*. Open Schools Journal for Open Science.
- Δαϊκόπουλος, Γ. (2011). *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση και Τέχνη*. Διεθνές Συνέδριο για την Εικαστική Πορεία προς τις Πρέσπες, 3.
- Δημοπούλου, Μ. (2016). *Προσεγγίσεις αστικών κρίσεων* (Doctoral dissertation, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης).
- Ελλάδα, χωρίς πλαστικά μιας χρήσης* (2020). Retrieved April 4, 2023, from <https://commonseas.com/uploads/Greece-Without-Single-Use-Plastics-Education-toolkit.pdf> (Accessed: April 3, 2023).
- Ζήση, Α. (2013). *Κοινωνία, Κοινότητα και Ψυχική Υγεία*. Αθήνα: Gutenberg
- Ζήση, Α. (2018). Οι όψεις και οι σημασίες της κοινότητας στην σύγχρονη Ελλάδα. Εισήγηση στην Ημερίδα (5/5): Για μια ενεργή και αλληλέγγυα κοινότητα, Έδρα Unesco, Ινστιτούτο Ψυχολογίας & Υγείας, Θεσσαλονίκη.
- Ζήση, Α. (2019). *Αναπηρία και κοινωνία*. Αθήνα: ΤΖΙΟΛΑ.
- Ζήση, Α. (2020). Ζήση και συν. - *Το σχολείο ως κοινότητα*.
- Ζιώγας, Γ. & Ξεπαπαδάκου, Α. (2013). *Σχολεία Δεύτερης Ευκαιρίας: Πολιτισμική και Αισθητική Αγωγή. Οδηγός Σπουδών και Καλές Πρακτικές*, Αθήνα: Ίδρυμα Νεολαίας και Δια Βίου Μάθησης.
- Ζιώγας, Γ. (2015). *Μια διαδικασία βίωσης του τοπίου*. Διεθνές Συνέδριο για την Εικαστική Πορεία προς τις Πρέσπες.
- Ζιώγας, Γ. (2020a). *Εικαστικές τέχνες και τοπίο: προσεγγίσεις του φυσικού και αστικού χώρου*.
- Ζιώγας, Γ. (2020b). *Παρεμβατική και Βιοματική Τέχνη στο σύγχρονο κοινωνικό περιβάλλον*.
- Ζιώγας, Γ. (2020c). *Τέχνη και Δημιουργικές κοινότητες*.

- Ζιώγας, Γ., & Συλαίου, Σ. (2018). *Διδάσκοντας την τέχνη σε σύγχρονες μορφές κατανόησης του τοπίου* (No. IKEECONF-2019-381). Aristotle University of Thessaloniki.
- Ζιώγας, Σ. Γ. (2020). Φύση-Όρια-Υλικά. *Διεθνές Συνέδριο για την Εικαστική Πορεία προς τις Πρέσπες*, 3.
- Ιωαννίδης, Χ. (2020). Παραγωγή πολιτιστικού ντοκιμαντέρ με θέμα την Περιπατητική τέχνη και τίτλο «Is Walking art?».
- Καλαιτζίδης, Δ. & Ουζούνης, Κ. (2000). *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση: Θεωρία και Πράξη*. Αθήνα: Σπανίδης
- Καραγεωργάκης, Σ., & Γεωργόπουλος, Α. (2005). *Όταν η Περιβαλλοντική Ηθική συναντά την Πολιτική Οικολογία. Στο: Α. Γεωργόπουλος (επιμ.) Περιβαλλοντική Εκπαίδευση: Ο νέος πολιτισμός που αναδύεται*. Gutenberg, Αθήνα.
- Κατερέλος, Γ. (1996). *Σύγχρονες Έρευνες στην Κοινωνική Ψυχολογία: Δυναμική των κοινωνικών αναπαραστάσεων*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Κατσαρού, Ε. (2016). *Εκπαιδευτική έρευνα-δράση*. Αθήνα: Κριτική.
- Κόκκος, Α., (2009β). *Ανάπτυξη της δημιουργικότητας μέσα από την επαφή με την τέχνη*. 1ο Πανελλήνιο Διεπιστημονικό Συνέδριο Τέχνης & Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης.
- Κουτσός, Δ. (1995). *Εννοιολογική Προσέγγιση της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης*, στο Περιβαλλοντικά Μονοπάτια, Διεύθυνση Α/βάθμιας Εκπαίδευσης Ιωαννίνων, Γραφείο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης.
- Κυριαζή, Ν. (2011). *Η κοινωνιολογική έρευνα, Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*. Αθήνα: Πεδίο
- Λαμπρίδης, Κ. (2015). *Η συμμετοχή του ανθρώπινου σώματος στην δημιουργία υλικού πολιτισμού: από τα λίθινα εργαλεία στους τρισδιάστατους εκτυπωτές*.
- Λουλούδης, Λ. (1990). *Άνθρωπος και Φύση. Η Οικολογικοποίηση της Σκέψης*. Επιμ. Γ. Καραμπελιάς. Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις «Κομμούνα».
- Μαντόγλου, Α. & Μελέτης, Κ. (2013). *Επιστημονικός λόγος περί κοινωνικών αναπαραστάσεων και ιδεολογιών*. Αθήνα: Παπαζήσης
- Μαντόγλου, Α. (2010). *Κοινωνική Μνήμη Κοινωνική Λήθη: Έκδηλες και λανθάνουσες μορφές κοινωνικής σκέψης*. Αθήνα: Πεδίο
- Μαρίνη, Γ. (2017). *Περιβαλλοντική Ευαισθητοποίηση και Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης (Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία)*. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα.
- Μπελίτου, Μ. (2020). *Τέχνη και Περιβαλλοντική Εκπαίδευση/Εκπαίδευση για την Αειφόρο Ανάπτυξη*.
- Μπόζη-Στεφούδη, Δ. (2022). *Η Σημασία της περιβαλλοντικής τέχνης στην εκπαίδευση για την αειφορία*.
- Νικολαΐδης, Σ. (2021). *Σχεδιασμός εργαστηρίου ανακύκλωσης πλαστικού για σχολική μονάδα πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης*.

- Περράκη, Ε. Ε. (2007). *Η εκπαιδευτική θεωρία του Paulo Freire υπό το πρίσμα της φεμινιστικής παιδαγωγικής* (Doctoral dissertation, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης).
- Πέτσου, Σ. (2021). *Περιβάλλον και ψυχική υγεία*.
- Πουρκός, Μ. (2015). *Βίωμα και Βασισμένες στη Τέχνη Ποιοτικές Μέθοδοι Έρευνας*. Αθήνα: Νησίδες.
- Ράπτης, Ν. & Κουρουτσίδου, Μ. (2021). *Εμφυλη βία και εκπαιδευτικοί θεσμοί*. Αθήνα: Γκόνη
- Σταθοπούλου, Π. (2006). *Η ένταξη της Τέχνης στην προστασία της Φύσης και του Τοπίου. Η περίπτωση της περιβαλλοντικής/οικολογικής τέχνης*. Αθήνα: Εκδόσεις Ζήτη.
- Σταθοπούλου, Π. Π. Γ., & Πολυχρονάτου, Ε. Π. (2009). *Περιβαλλοντική Τέχνη και Περιβαλλοντική Εκπαίδευση. Έργα τέχνης και δραστηριότητες με στόχο την ανάπτυξη της οικολογικής συνείδησης των μαθητών*.
- Σταμούλας, Α. (2007). *Η έννοια της ηθικής κατανάλωσης και η θέση της στη δημόσια συζήτηση περί βιώσιμης ανάπτυξης*. [Cogniterra: Βρετανικό Συμβούλιο].
- Ταρκόφσκι, Α. (1987). *Σμιλεύοντας το χρόνο*. Αθήνα: Νεφέλη
- Τσεβρένη, Ι., & Ξανθόπουλος, Γ. (2021). *Θεραπεύοντας την αποξένωση των νέων γενιών από τη φύση*.
- Τσέργας, Ν. (2014). *Θεραπευτικές Προσεγγίσεις μέσω της Τέχνης*. Αθήνα: Τόπος.
- Φίσερ, Ε. (2000). *Η Αναγκαιότητα της Τέχνης*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Φλογαΐτη, Ε. (2006). *Εκπαίδευση για το Περιβάλλον και την Αειφορία*. Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.
- Φλογαΐτη, Ε. (2011). *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση*. Αθήνα: Πεδίο.
- Φρέιρε, Π. (1977α). *Η αγωγή του καταπιεζομένου (μετάφραση στα ελληνικά Κρητικός, Γ.)*. Αθήνα: εκδ. Ράππα.
- Φρενέ, Σ. (1969). *Το σχολείο του λαού*. Αθήνα: Οδυσσεάς (μτφ. Κ. Δεναζά – Βενιεράτου, 1977).
- Χάιτα Σ., Λιαράκου Γ. (2016). *Η A/r/tography ως παρέμβαση για την αειφορία στο πλαίσιο μιας απομακρυσμένης κοινότητας. Σχέσεις συνέχειας και αλλαγής*. Πρακτικά εισηγήσεων 1ης ημερίδας υποψηφίων διδακτόρων, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης. Ρόδος: Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Χόνετ, Α. (2000). *Από την επικοινωνία στην αναγνώριση: Για την ανανέωση της κριτικής θεωρίας*. Αθήνα: ΠΟΛΙΣ
- Χριστοδούλου, Ι. (2003). *Αριστοτέλης: Περί Ψυχής*. Αθήνα: Ζήτρος
- Χτούρης, Σ. & Ζήση, Α. (2022) *Κλινική Κοινωνιολογία – Θέματα και πεδία εφαρμογής* [Μεταπτυχιακό εγχειρίδιο]. Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις.
- Χτούρης, Σ. (2020). *Εννοιολογικός και αισθητικός διάλογος με το έργο τέχνης. Η μέθοδος της διαλεκτικής Εν- Εικόνησης*. Μυτιλήνη: DEMOU Ergia KOINSEP.

- Χτούρης, Σ. (2022). *Εφαρμοσμένη κοινωνική κλινική έρευνα: Η μέθοδος έρευνας του Διαλεκτικού Εμπειρικού Ρεαλισμού*. Μυτιλήνη: Demoy Ergia KoinSep.
- Χτούρης, Σ. (2023). *Η Σοφή Ελιά, Εν Εικονήματα Πιλοτικές δράσεις βασισμένες στην τέχνη και την κοινωνική παρέμβαση*. Τεύχος 1. Μυτιλήνη: Demoy Ergia KoinSep.
- Adorno, T. W. (1997). *Aesthetic theory*. A&C Black.
- Arnheim, R. (2005). *Τέχνη και οπτική αντίληψη*. Αθήνα: Θεμέλιο
- Austin, J. (2008). Training Community Artists in Scotland. In Coutts, G. & Jokela, T (eds.). *Art, Community and Environment, Educational Perspectives*. Bristol/Chicago: Intellect Books.
- Baudrillard, J. (2000). *Η καταναλωτική κοινωνία*. Αθήνα: Νησίδες.
- Baumeister, R. F., & Leary, M. R. (1995). The need to belong: desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation. *Psychological bulletin*.
- Berger, P., Luckmann, T. (2003). *Η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας*. Αθήνα: Νήσος.
- Bishop, Felicity. (2014). Using mixed methods research designs in health psychology: An illustrated discussion from a pragmatist perspective. *British Journal of Health Psychology*. 20. 10.1111/bjhp.12122.
- Bookchin, M. (1994). *History, civilization, and progress: Outline for a criticism of modern relativism*. Green Perspectives,
- Bookchin, M. (1994). *History, civilization, and progress: Outline for a criticism of modern relativism*. Green Perspectives.
- Bourdieu, P. & Passeron, J. (2014). *Η αναπαραγωγή: Στοιχεία για μια θεωρία του εκπαιδευτικού συστήματος*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Bourdieu, P. & Passeron, J. (1996). *Οι κληρονόμοι οι φοιτητές και η κουλτούρα*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Bourdieu, P. (1986). The forms of capital In: Richardson J Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education Westport, CT: Greenwood
- Bourdieu, P. (2002). *Η διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*. Αθήνα: Πατάκης.
- Bourdieu, P. (2004). *Για την εκπαίδευση του μέλλοντος*. Αθήνα: νήσος
- Bourdieu, P. (2006). *Η αίσθηση της πρακτικής*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Bourdieu, P. (2015). *Η Ανδρική Κυριαρχία*. Αθήνα: Πατάκης
- Bourdieu, P. et al (2000) *Weight of the World: Social Suffering in Contemporary Society*, Stanford University Press.
- Bourriaud, N. (2014). *Σχεσιακή αισθητική*. Αθήνα: Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών.

- Braun, V., & Clarke, V. (2021). *Thematic analysis. Analysing qualitative data in psychology*. London: Sage Publications Ltd.
- Cabanas, E. (2020). *Ευτυχοκρατία: Πώς η βιομηχανία της ευτυχίας κυβερνά τη ζωή μας*. Αθήνα: Πόλις
- Davis, H., & Turpin, E. (2015). *Art in the Anthropocene: Encounters among aesthetics, politics, environments and epistemologies* (p. 416). Open Humanities Press.
- Dewey J. (1980). *Εμπειρία και Εκπαίδευση*. Αθήνα: Γλάρος.
- Dewey, J. (1916). *Nationalizing education*. Journal of Education.
- Dewey, J. (1934). *Art as Experience*. New York: Capricorn Books.
- Dewey, J. (1982). *Το σχολείο και η κοινωνία*. Αθήνα: Γλάρος
- Eisner, E. W. (2002). *What Can Education Learn from the Arts About the Practice of Education?*. Journal of curriculum and supervision.
- Elliott, S. (2010). *Children in the Natural World*. In Davis, J. M. (2010). *Young Children and the Environment, Early Education for Sustainability*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Felshin, N. (1995). *But is it Art? The Spirit of Art as Activism*.
- Freire, P. (2009). *Η αγωγή του καταπιεζόμενου*. Αθήνα: Κέδρος
- Freud, S (2011). *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*. Αθήνα: Νίκας.
- Goffman, E., (2001). *ΣΤΙΓΜΑ: Σημειώσεις για τη διαχείριση της φθαρμένης ταυτότητας*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Greene, M. (1995). *Releasing the imagination: Essays on education, the arts, and social change*. Jossey-Bass.
- Guattari, F. (1980). *Τρεις Οικολογίες*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Halprin, D. (2002). *The expressive body in life, art, and therapy: Working with movement, metaphor and meaning*. Jessica Kingsley Publishers.
- Higginson, W.J, (1985). *The Haiku Handbook*. Kodansha
- Horkheimer, M. & Adorno, W.T. (1986). *Η Διαλεκτική του Διαφωτισμού, μετ. Ζ. Σαρίκας*. Αθήνα: Ύψιλον
- Inwood, H. Toronto. Joe Heimlich, Columbus. Kumara Ward, Sydney. Jennifer Adams, (2016) *Leveraging Environmental Arts for Education and Sustainable Futures*. New York City.
- Irwin, R. L., De Cosson, A., & Pinar, W. (2004). *A/r/tography: Rendering self through arts-based living inquiry. (No Title)*.
- Jodelet, D. (1984). *The representation of the body and its transformations*. In R. Farr & S.
- Kellert, S. R. (2005). *Nature and Childhood Development*. In *Building for Life: Designing and Understanding the Human-Nature Connection*. Washington, D.C.: Island Press.
- Leavy, P. (2020). *Η καλλιτεχνική δημιουργία ως μέθοδος: Έρευνα μέσω της τέχνης*. Αθήνα: Gutenberg

- Leavy, P. (2021). *Εισαγωγή στην Έρευνα με Βάση την Τέχνη*. Αθήνα: ΔΙΣΙΓΜΑ.
- Link, B. G., & Phelan, J. (1995). *Social conditions as fundamental causes of disease*. *Journal of health and social behavior*, 80-94.
- Louv, R. (2005). *Last Child in the Woods. Saving Our Children from Nature Deficit Disorder*. London: Atlantic Books.
- MacArthur, E. (2017). *Beyond plastic waste*. Science.
- Malchiodi, C. A. (2003). Expressive Arts Therapy and Multimodal Approaches. In C. A. Malchiodi (Ed.), *Handbook of Art Therapy* (pp. 106-119). New York and London: The Guilford Press.
- Malchiodi, C.A. (2012). *Art Therapy and Health Care*. Guilford Press, New York.
- Malchiodi, C.A. (2015). Art is about Resilience, It Always Has Been. Art Journal Entry on Art & Resilience.
- Mantere, M. H. (1995). Tracking a course in the landscape of environmental education. *Image of the Earth: Writings on art-based environmental education*.
- McLean, K. C. (2008). *The emergence of narrative identity*. *Social and Personality Psychology Compass*.
- Michalowski, M. (2021). *The Art of (Up) Recycling: How Plastic Debris Has Become a Matter of Art?. Advances in Environmental and Engineering Research*.
- Moore, R. C. & Herbert, H. W. (1997). *Natural learning: The life of an Environmental Schoolyard*. Berkley: MIG Communications.
- Moscovici (Eds.), *Social Representations*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Moscovici, S. (1984). *The phenomenon of social representations*.
- Moscovici, S., & Maric, S. (1968). *Essai sur l'histoire humaine de la nature* (Vol. 1977). Flammarion
- O'Doherty, B. (1999). *Inside the white cube: The ideology of the gallery space*. Univ of California Press.
- Rahimi, A., & García, J. M. (2017). *Chemical recycling of waste plastics for new materials production*. *Nature Reviews Chemistry*.
- Roszak, T. (1993). *Awakening the ecological unconscious. Exploring our Interconnectedness*.
- Rousseau, J. (2020). *Φύση και κοινωνία*. Αθήνα: Έξοδος
- Royer, S. J., Ferrón, S., Wilson, S. T., & Karl, D. M. (2018). *Production of methane and ethylene from plastic in the environment*.
- Thonges-Στριγγάρη, P. (2010). *Joseph Beuys – Η επανάσταση είμαστε εμείς*. Αθήνα: Πατάκης.
- Thoreau, H.D. (2019). *Περπατώντας – Περιηγητής στη φύση*. Αθήνα: Μάτι.
- United Nations Framework Convention on Climate Change*. (n.d.). Retrieved April 10, 2023, from https://unfccc.int/resource/docs/publications/roi_20_gender_brochure.pdf

- Van den Berg, M., Birnbaum, L. S., Denison, M., De Vito, M., Farland, W., Feeley, M., ... & Peterson, R. E. (2006). The 2005 World Health Organization reevaluation of human and mammalian toxic equivalency factors for dioxins and dioxin-like compounds. *Toxicological sciences*.
- Van Zomeren, M., Spears, R., & Leach, C. W. (2008). Exploring psychological mechanisms of collective action: Does relevance of group identity influence how people cope with collective disadvantage?. *British Journal of Social Psychology*.
- Vygotsky, L. S. (1987). *The collected works of LS Vygotsky: Problems of the theory and history of psychology* (Vol. 3). Springer Science & Business Media.
- Weber, E. U. (2010). *What shapes perceptions of climate change?*. Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change.
- Who | world health organization (2019). Retrieved April 4, 2023, from <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/329834/9789289054553-eng.pdf> (Accessed: April 3, 2023).
- Who | world health organization. (n.d.). Retrieved April 10, 2023, from <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/329834/9789289054553-eng.pdf>
- Willig, C. (2015). *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας στην Ψυχολογία*. GUTENBERG.

Δικτυογραφία

- Αλετρά, Β. (2020). *Κλιματική κρίση: Γιατί επιλέγουμε να μη δρούμε; - be conscious, BeConscious*. Retrieved April 4, 2023, from <https://www.beconscious.gr/be-eco/256-klimatiki-krisi-giati-epilegoume-na-mi-droyme> (Accessed: April 2, 2023).
- Αντωνοπούλου, Μ. (2020). *Συνέπειες της υπερκατανάλωσης στο περιβάλλον: μια ακόμη Black Page: Περιβάλλον*. MAXMAG. Retrieved April 4, 2023, from <https://www.maxmag.gr/perivallon/synepeies-tis-yperkatalanosis-sto-perivallon-mia-akomi-black-page/>
- Γκόγκου, Μ. (2022). *Ανακκλώνονται τα self-test; OW.GR*. .ow.gr. Available at: <https://www.ow.gr/living/anakiklonontai-ta-self-test/> (Accessed: April 4, 2023).
- Γκρέτα Τούνμπεργκ, η πιο διάσημη ακτιβίστρια στον κόσμο. (2021). Retrieved April 4, 2023, from <https://www.zougla.gr/politismos/article/greta-tounmperg-i-pio-diasimi-aktivistria-ston-kosmo>
- Διακυβερνητική Επιτροπή για την αλλαγή του κλίματος. (2023). Retrieved April 4, 2023, from <https://rb.gy/8hxgo> (Accessed: April 3, 2023).

- Δουκάκη, Μ. *Εισαγωγή Στην Περιβαλλοντική Τέχνη*. Retrieved April 4, 2023, from http://taeikastikastinepedeysi.blogspot.com/p/blog-page_73.html?m=1(Accessed: April 1, 2023).
- Εθελοντικοί Καθαρισμοί στην Ελλάδα* (2022). *HELMEPA*. Retrieved April 4, 2023, from <https://www.helmeпа.gr/periballontiki-enimerosi/drastiriotites/pagkosmios-ethelontikos-katharismos-akton-2022> (Accessed: April 3, 2023).
- Επικίνδυνο κλίμα*. (2022). *ERTFLIX*. Retrieved April 4, 2023, from <https://www.ertflix.gr/vod/vod.226849-epikindunes-19>.
- Επιπτώσεις της ρύπανσης: Όταν το περιβάλλον εκδικείται...* (2022) *YgeiaWatch*. Retrieved April 4, 2023, from <https://www.ygeiawatch.com.cy/news/ygeia/epiptwseis-ths-rypanshs-otan-to-periballon-ekdikeitai> (Accessed: April 4, 2023).
- Έρευνα : Τα πλαστικά απειλούν άμεσα το περιβάλλον και τις ζωές μας* (2019), *ΤΟ ΒΗΜΑ*. Retrieved April 4, 2023, from <https://www.tovima.gr/2019/04/29/science/ereyna-ta-plastika-apeiloun-amesa-to-perivallon-kai-tis-zoes-mas/> (Accessed: April 3, 2023).
- Ζιαμπάκας, Σ. (2022). *Καμπανάκι από τους μπλε κάδους: στα... σκουπίδια η ανακύκλωση συσκευασιών, Η Εφημερίδα των Συντακτών*. Retrieved April 4, 2023, from https://www.efsyn.gr/themata/thema-tis-efsyn/354751_kampanaki-apo-toys-mple-kadoys-sta-skoypidia-i-anakyklosi (Accessed: April 4, 2023).
- Η Ελλάδα θα πληρώσει πρόστιμο 127 εκατ. ευρώ λόγω κακής ανακύκλωσης πλαστικών*, (2022). *Αθηναϊκά Νέα - Νέα από την Ελλάδα*. Available at: <https://gr.rua.gr/2022/02/14/%CE%B7> (Accessed: April 4, 2023).
- Ισότητα των φύλων και κλιματική αλλαγή: προς την ενσωμάτωση της διάστασης του φύλου στην Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία*. Στοιχεία της γνωμοδότησης. (n.d.). Retrieved April 4, 2023, from <https://cor.europa.eu/el/our-work/Pages/OpinionTimeline.aspx?opId=CDR-2509-2021>
- Ιστορική Συνθήκη για τους ωκεανούς από τον ΟΗΕ*. *Greenpeace Ελλάδα* (2023). Retrieved April 4, 2023, from <https://www.greenpeace.org/greece/issues/thalassa/48295/istoriki-sinthiki-okeanoi-ohe/> (Accessed: April 3, 2023).
- Κατσαρή, Χ. (2021). *Μήπως Έχετε Αρχίσει Να Υποφέρετε Από Οικολογικό Άγχος*; Retrieved April 4, 2023, from <https://www.oneofus.gr/wellness/igeia/mipos-echete-archisei-na-yποferete-apo-oikologiko-agchos/>(Accessed: April 1, 2023).
- ΚΟΙΝΩΦΕΛΕΣ ΙΔΡΥΜΑ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Κ. ΛΑΣΚΑΡΙΔΗ*. Retrieved April 4, 2023, from <https://www.aclcf.org/> (Accessed: April 3, 2023).
- 17 μέτρα για τη μείωση των πλαστικών απορριμμάτων στην Ελλάδα από το WWF Ελλάς* (2020) *WWF*. Retrieved April 4, 2023, from <https://www.wwf.gr/?426791%2F17-----WWF-> (Accessed: April 3, 2023).

- Λιάλιος, Γ. (2020). *Η εύφλεκτη "μεταμόρφωση" της ανακύκλωσης και η κίνα, Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*. Retrieved April 4, 2023, from <https://www.kathimerini.gr/life/environment/1093887/i-eyflekti-metamorfosi-tis-anakyklosis-kai-i-kina/> (Accessed: April 4, 2023).
- Μανουσέλης, Σ. (2018). *Ουτοπίες και δυστοπίες της Ανθρωπόκαινου Εποχής, Η Εφημερίδα των Συντακτών*. Retrieved April 4, 2023, from https://www.efsyn.gr/epistimi/mihanes-toynoy/166231_oytopies-kai-dystopies-tis-anthropokainoy-epohis (Accessed: April 3, 2023).
- Μαρκοπούλου, Α.-Ε. (2021). *Οικοφεμινισμός: μια σύνδεση του φύλου με το κλίμα. ΟΜΙΛΟΣ ΔΙΕΘΝΩΝ & ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΘΕΜΑΤΩΝ*. Retrieved April 4, 2023, from <https://odeth.eu/%ce%bf%ce%b9%ce%ba%ce%bf%cf%86%ce%b5%ce%bc%ce%b9%ce%bd%ce%b9%cf%83%ce%bc%cf%8c%cf%82-%ce%bc%ce%b9%ce%b1-%cf%83%cf%8d%ce%bd%ce%b4%ce%b5%cf%83%ce%b7-%cf%84%ce%bf%cf%85-%cf%86%cf%8d%ce%bb%ce%bf%cf%85/>
- Μαυρουδή, Μ. (2023). *Βιωσιμότητα Στην Τέχνη: 'Τάση' ή Άμεση Αναγκαιότητα*; Retrieved April 4, 2023, from <https://elculture.gr/viosimotita-stin-techni-tasi-i-amesi-anagkaiotita/>(Accessed: April 1, 2023).
- Μεγαγιάννη, Χ. (2019). *Οικολογικές Καταστροφές Και Μεταβολή Περιβάλλοντος Διαβίωσης: Ψυχολογικές Επιπτώσεις: Περιβάλλον Σε Κρίση*. Retrieved April 4, 2023, from <https://www.maxmag.gr/thematikes/perivallon-se-krisi/oikologikes-katastrofes-kai-metavoli-perivallontos-diaviosis-psychologikes-epiptoseis/>(Accessed: April 1, 2023).
- Μεντίζης, Π. (2021). *Οι έξι λόγοι που τα πλαστικά κατηγορούνται για την κλιματική αλλαγή (infographic)*. Retrieved April 4, 2023, from <https://greenagenda.gr/%CE%BF%CE%B9-%CE%AD%CE%BE%CE%B9-%CE%BB%CF%8C%CE%B3%CE%BF%CE%B9-%CF%80%CE%BF%CF%85-%CF%84%CE%B1-%CF%80%CE%BB%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AC-%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%B7%CE%B3%CE%BF%CF%81%CE%BF%CF%8D/> (Accessed: April 3, 2023).
- Μικροπλαστικά: πηγές, επιπτώσεις, λύσεις: επικαιρότητα: Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο* (2018). Retrieved April 4, 2023, from <https://www.europarl.europa.eu/news/el/headlines/society/20181116STO19217/mikroplastika-piges-epiptoseis-luseis> (Accessed: April 3, 2023).
- Μόλυνση περιβάλλοντος: 1,7 εκατομμύρια παιδιά πεθαίνουν κάθε χρόνο, επισημαίνει ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας*. Klimaka. (2017). Retrieved April 4, 2023, from <https://www.klimaka.org.gr/molinsi-perivallontos-17-ekatommuria-paidia-pethainoun-kathe-xrono-epishmainei-o-pagkosmos>

- Μότσκα, Ε. (2020). *Για Πρώτη Φορά ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας Μελετά Τη Σχέση Μεταξύ Τέχνης Και Υγείας*. Retrieved April 4, 2023, from <https://neaygeia.gr/2020/01/gia-proti-fora-o-pagkosmios-organismos-ygeias-meleta-ti-schesi-metaksy-technis-kai-ygeias/> (Accessed: April 1, 2023).
- Μουζακίτη, Ε. (2022). *Τι δείχνει η έρευνα της Metron analysis για την ανακύκλωση στην περιφέρεια Αττικής*, *AthensVoice*. Retrieved April 4, 2023, from <https://www.athensvoice.gr/life/perivallon/760508/ti-deihnei-i-ereyna-gia-tin-anakyklosi-stin-perifereia-attikis/> (Accessed: April 4, 2023).
- Μπάκουλη, Ν. (2023, March 13). *Δες πώς οι τέχνες ενισχύουν τη λειτουργία του εγκεφάλου*. OW.GR. Retrieved April 4, 2023, from <https://www.ow.gr/wellness/pos-oi-texnes-enisxioun-ti-leitourgia-tou-egkefalou/>
- Μπέλλα, Μ. (2013). *Σχολείο και πολιτισμός: οι απόψεις και προτάσεις του Pierre Bourdieu*. ΚΡΙΤΙΚΗ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ. Retrieved April 4, 2023, from <https://criticeduc.blogspot.com/2013/02/pierre-bourdieu.html?m=1>
- Μπούμπας, Α. (2020) *Όχι πλαστικά στη θάλασσά μου, Κοινή Γνώμη*. Retrieved April 4, 2023, from <https://www.koinignomi.gr/news/paideia/2020/06/18/ohi-plastika-sti-thalassa-moy.html> (Accessed: April 3, 2023).
- Νόμος για τα πλαστικά μιας χρήσης* (2022). Retrieved April 4, 2023, from https://wwfeu.awsassets.panda.org/downloads/wwf_pa_anchoring_loss_and_damage_in_ndcs_report.pdf (Accessed: April 3, 2023).
- Ντούνης, Α. (2020). *Η Συμβολική Βία στον Bourdieu*. socialpolicy.gr |. Retrieved April 4, 2023, from <https://socialpolicy.gr/2016/03/%CE%B7-%CF%83%CF%85%CE%BC%CE%B2%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%B2%CE%AF%CE%B1-%CF%83%CF%84%CE%BF%CE%BD-bourdieu.html>
- Ο εφιάλτης των πλαστικών απειλεί την Ελλάδα* (2019). Retrieved April 4, 2023, from <https://www.athensvoice.gr/life/perivallon/541095/o-efialtis-ton-plastikon-apeilei-tin-ellada/> (Accessed: April 3, 2023).
- Ο παγκόσμιος πόλεμος ανακύκλωσης χάνεται* (2020) *ΝΑΥΤΕΜΠΟΡΙΚΗ*. Retrieved April 4, 2023, from <https://www.naftemporiki.gr/green/1076871/o-pagkosmios-polemos-anakyklosis-chanetai/> (Accessed: April 4, 2023)
- Ορατή από το διάστημα η καταστροφή του Αμαζονίου*. (2022). Retrieved April 4, 2023, from <https://www.naftemporiki.gr/green/910029/orati-apo-to-diastrima-i-katastrofi-tou-amazoniou/> (Accessed: April 3, 2023).
- Πατσαβούδη, Λ. (2021). *Αποανάπτυξη: η κρίση του κορονοϊού δείχνει ότι είναι ο βιώσιμος τρόπος αντιμετώπισης της περιβαλλοντικής κρίσης*, *Greenpeace Ελλάδα*. Retrieved April 4, 2023, from

- <https://www.greenpeace.org/greece/issues/perivallon/44475/apoanptyksi-i-krisi-toy-koronoioy-deixnei-oti-einai-o-biosimos-tropos-antimetopisis-tis-perivallontikis-krisis/> (Accessed: April 4, 2023).
- Περιβάλλον Ελληνική Δημοκρατία - Υπουργείο Εξωτερικών* (2020). Retrieved April 4, 2023, from <https://www.mfa.gr/exoteriki-politiki/pagkosmia-zitimata/periballon.html> (Accessed: April 3, 2023).
- Περιβάλλον: Η κλιματική αλλαγή θα κάνει όλο και πιο βίαιο τον πλανήτη μας.* (2013). Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ. Retrieved April 4, 2023, from <https://www.kathimerini.gr/life/environment/71164/perivallon-i-klimatiki-allagi-tha-kanei-olo-kai-pio-viaio-ton-planiti-mas/>
- Πολιτάκη, Α. (2022, May 10). *Το ανθρώπινο πρόσωπο της Κλιματικής Αλλαγής.* Η Εφημερίδα των Συντακτών. Retrieved April 4, 2023, from https://www.efsyn.gr/stiles/apopseis/343140_anthropino-prosopo-tis-klimatikis-allagis
- Πολιτιστική Συνταγογράφηση: ένταξη του ερευνητικού σκέλους στο ταμείο ανάκαμψης.* ΝΑΥΤΕΜΠΟΡΙΚΗ. (2022, December 21). Retrieved April 4, 2023, from <https://www.naftemporiki.gr/culture/1420354/politistiki-syntagografisi-entaxi-toy-ereynitikoy-skeloy-sto-tameio-anakampsis/>
- Ραντοπούλου, Α. (2021). *Άγχος Και Τέχνη.* Retrieved April 4, 2023, from <https://www.animalifecenter.gr/%CE%AC%CE%B3%CF%87%CE%BF%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CF%84%CE%AD%CF%87%CE%BD%CE%B7/>(Accessed: April 1, 2023).
- Σκαλιώνη, Δ. (2022). *Η ανακύκλωση του πλαστικού παραμένει ένας "μύθος", προειδοποιεί η Greenpeace,* *ertnews.gr.* Retrieved April 4, 2023, from <https://www.ertnews.gr/eidiseis/epistimi/evzoia/perivallon/i-anakyklosi-toy-plastikoy-paramenei-enas-mythos-proeidopoiiei-i-greenpeace/> (Accessed: April 4, 2023).
- Σπύρου, Δ. (2021, May 28). *Βιώσιμη τέχνη: Οικολογικός ακτιβισμός ή μια ακόμα ευκαιρία για προβολή;* Τα Νέα Της Τέχνης. Retrieved April 4, 2023, from <https://theartnewspaper.gr/apopsi/viosimi-techni-oikologikos-aktivismos-i-mia-akoma-eykairia-gia-provoli/>
- Σωτηροπούλου, Μ. (2022). *Γιατί Οι Ειδήσεις Έχουν Πολύ Αρνητικές Επιπτώσεις Στην Υγεία Μας;* Retrieved April 4, 2023, from <https://ladiesbook.gr/wellness/giati-oi-eidiseis-exoun-polu-arnitikes-epiptoseis-sthn-ygeia-mas/>(Accessed: April 1, 2023).
- Τι σημαίνει BPA ; Για ποιο λόγο πρέπει να χρησιμοποιώ BPA-free* (2019). Retrieved April 4, 2023, from <https://drinkwater.gr/ti-simainei-bpa-gia-poio-logo-prepei-na-chrisimopoio-bpa-free-proionta/> (Accessed: April 3, 2023).

- Χιλιάδες πλαστικά κατακλύζουν τις ελληνικές παραλίες (2021). Retrieved April 4, 2023, from <https://www.wwf.gr/?3562966%2F-----> (Accessed: April 3, 2023).
- Χονδρόγιαννος, Θ.(2022). *Η Ελλάδα στέλνει (παράνομα) τα σκουπίδια της στη Λιβερία - R•U, R*. Retrieved April 4, 2023, from <https://www.reportersunited.gr/7956/i-ellada-stelnei-paranoma-ta-skoypidia-tis-sti-liveria/> (Accessed: April 4, 2023).
- Alfred Wegener Institute, Helmholtz Centre for Polar and Marine Research. (2022). The global 'plastic flood' reaches the Arctic: New study shows: there is now a concerning degree of plastic pollution in the Arctic Ocean. *ScienceDaily*. Retrieved April 2, 2023 from www.sciencedaily.com/releases/2022/04/220405084541.htm
- Alfred Wegener Institute, Helmholtz Centre for Polar and Marine Research. (2022). Micro- and nanoplastic from the atmosphere is polluting the ocean. *ScienceDaily*. Retrieved April 2, 2023 from www.sciencedaily.com/releases/2022/05/220510102934.htm
- Artists project earth & 'artivism' - when courage, art and restlessness converge*. (2022). May East. Retrieved April 4, 2023, from <https://www.mayeast.co.uk/blog/artivism>
- Aurisano N. et all, (2020). *Chemicals of concern in plastic toys, Environment International*. Pergamon. Retrieved April 4, 2023, from <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0160412020321498?via%3Dihub> (Accessed: April 4, 2023).
- Berlin Declaration on Education for Sustainable Development - UNESCO* (2021). Retrieved April 4, 2023, from <https://en.unesco.org/sites/default/files/esdfor2030-berlin-declaration-en.pdf> (Accessed: April 3, 2023).
- Bojan, M. (2016). *One Man's Trash Is Another Man's Recycled Art*. Retrieved April 4, 2023, from <https://www.widewalls.ch/magazine/what-is-recycled-art-meaning> (Accessed: April 1, 2023)
- BROCK, J. (2020). *Για πρώτη φορά ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας μελετά τη σχέση μεταξύ τέχνης και υγείας*. Retrieved April 4, 2023, from <https://neaygeia.gr/2020/01/gia-proti-fora-o-pagkosmios-organismos-ygeias-meleta-ti-schesi-metaksy-technis-kai-ygeias/> (Accessed: April 3, 2023).
- Bruyninckx, H. (2021). *Ζώντας σε μια κατάσταση πολλαπλών κρίσεων: υγεία, φύση, κλίμα, οικονομία ή απλώς συστημική μη βιωσιμότητα; European Environment Agency*. Retrieved April 4, 2023, from <https://www.eea.europa.eu/el/articles/zontas-se-mia-katastasi-pollaplou> (Accessed: April 3, 2023).
- Chrysogelos, N. (2021). *Διακήρυξη του Βερολίνου για την εκπαίδευση για την αειφορία /berlin declaration on education for sustainable development, COVID-19: Καλές Πρακτικές*. Retrieved April 4, 2023, from <https://bestpractices.anemosananeosis.gr/edu4susta45/> (Accessed: April 2, 2023).

- Circular claims fall flat again* (2022). *Greenpeace USA*. Retrieved April 4, 2023, from <https://www.greenpeace.org/usa/reports/circular-claims-fall-flat-again/> (Accessed: April 4, 2023).
- COP15 για τη βιοποικιλότητα: μικρά βήματα ελπίδας, αλλά και άλματα απογοήτευσης*, *Greenpeace Ελλάδα* (2022). Retrieved April 4, 2023, from <https://www.greenpeace.org/greece/issues/perivallon/47858/cop15-viopoikilotita-elpida-apogoteysi/> (Accessed: April 3, 2023).
- Dalberg, A. (2019) *Extended producer responsibility (EPR) for plastic packaging - panda*, Dalberg Advisors, WWF Mediterranean Marine Initiative, 2019, "Stop the Flood of Plastic: How Mediterranean countries can save their sea. Retrieved April 4, 2023, from https://wwfeu.awsassets.panda.org/downloads/wwf_epr_position_paper.pdf (Accessed: April 3, 2023).
- Designing your company's sustainability report*. Harvard Business Review. (2022, January 19). Retrieved April 10, 2023, from <https://hbr.org/2022/01/designing-your-companys-sustainability-report>
- Environmental art movement overview*. The Art Story. (n.d.). Retrieved April 4, 2023, from <https://www.theartstory.org/movement/environmental-art/>.
- Greece, CNN. (2021). *Δημοσκόπηση του act for Earth για την ανακύκλωση: Οικονομικά κίνητρα ζητούν οι πολίτες*, *CNN.gr*. Retrieved April 4, 2023, from <https://www.cnn.gr/perivallon/story/284426/dimoskopisi-toy-act-for-earth-gia-tin-anakyklosi-oikonomika-kinitra-zitoy-n-oi-polites> (Accessed: April 4, 2023).
- Greece, CNN. (2023). *Περιβάλλον: οι συνέπειες της φωτορύπανσης στους ζωντανούς οργανισμούς*. *CNN.gr*. Retrieved April 4, 2023, from <https://www.cnn.gr/perivallon/story/348860/perivallon-oi-synepeies-tis-fotorypansis-stous-zontanous-organismoys>
- Greenpeace Ελλάδα* (2020). *Πλαστική ρύπανση: πραγματικές λύσεις ή "ψευδολύσεις"*; *Greenpeace Ελλάδα*. Retrieved April 4, 2023, from <https://www.greenpeace.org/greece/issues/plastika/10407/plastiki-rypansi-pragmatikes-lyseis-i-pseudolyseis/> (Accessed: April 4, 2023).
- Greenpeace Ελλάδα*. (2022, November 22). *Black Friday: Πλανήτης out of stock*; *Greenpeace Ελλάδα*. Retrieved April 4, 2023, from <https://www.greenpeace.org/greece/issues/perivallon/47702/black-friday-planitis-out-of-stock/>
- Hayes, A. (2023). *What is greenwashing? how it works, examples, and Statistics*, *Investopedia*. Retrieved April 4, 2023, from <https://www.investopedia.com/terms/g/greenwashing.asp> (Accessed: April 4, 2023).

- Jamie (2021). *The people on the front line of Ocean Plastic Pollution Prevention, Prevented Ocean Plastic*. Retrieved April 4, 2023, from <https://www.preventedoceanplastic.com/the-people-on-the-front-line-of-ocean-plastic-pollution-prevention/> (Accessed: April 4, 2023).
- Jordan, C. (2016). *Appealing for an alternative: Ecology and environmentalism in Joseph Beuys' projects of social sculpture*. Seismopolite, Web Page. Retrieved April 4, 2023, from <http://www.seismopolite.com/appealing-for-an-alternative-ecology-and-environmentalism-in-joseph-beuys-projects-of-social-sculpture>
- Martineli, O. G. (2022). *Η τέχνη της ανακύκλωσης*. Artmajeur Συνδεδεμένοι Πινακοθήκη. Retrieved April 4, 2023, from <https://www.artmajeur.com/el/magazine/5-istorias-tes-technes/e-technes-tes-anakykloses/331021>
- McVeigh, K. (2022). *Children as young as nine say they are ill from work recycling plastic in Turkey*, *The Guardian*. Guardian News and Media. Retrieved April 4, 2023, from <https://www.theguardian.com/global-development/2022/sep/21/children-as-young-as-nine-say-they-are-ill-from-work-recycling-plastic-in-turkey> (Accessed: April 4, 2023).
- 4 key takeaways from David Attenborough's 'A life on our planet'*. (2022). Retrieved April 4, 2023, from <https://earth.org/david-attenborough-new-film-a-life-on-our-planet/> (Accessed: April 3, 2023).
- Phillips, R. et al. (2015). *The Healing Power of ART ARTISTS*, Retrieved April 4, 2023, from <https://www.healing-power-of-art.org/what-is-environmental-art/>(Accessed: April 2, 2023).
- Plastic Wars (full documentary)* (2020). *YouTube*. Retrieved April 4, 2023, from <https://www.youtube.com/watch?v=-dk3NOEgX7o> (Accessed: April 3, 2023).
- Robinson, K. (2006). *Do schools kill creativity? | TED Talk*. Retrieved April 4, 2023, from https://www.ted.com/talks/sir_ken_robinson_do_schools_kill_creativity/comments.
- Russell, R. (2020). *Could ditching growth save the planet?* Retrieved April 4, 2023, from <https://www.dw.com/en/climatechange-emissions-fossilfuels-gdp-economy-renewables/a-55089013> (Accessed: April 4, 2023)
- The Global Movement envisioning a future free from plastic pollution*, (2023). Retrieved April 4, 2023, from <https://www.breakfreefromplastic.org/> (Accessed: April 3, 2023).
- The Ocean Cleanup* (2023). Available at: <https://theoceancleanup.com/> (Accessed: April 3, 2023).
- The role of art in environmental education*. etui. (2021). Retrieved April 4, 2023, from <https://www.etui.org/news/role-art-environmental-education>
- What are the main destinations of EU export of waste?* (2022) *What are the main destinations of EU export of waste? - Products Eurostat News - Eurostat*. Retrieved April 4, 2023, from <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/ddn-20220525-1> (Accessed: April 4, 2023).

Zimmermann L. et al, (2020). *Are bioplastics and plant-based materials safer than conventional plastics? in vitro toxicity and chemical composition*, *Environment International*. Pergamon. Retrieved April 4, 2023, from <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0160412020320213?via%3Dihub> (Accessed: April 4, 2023).

Πηγές φωτογραφιών

Εικόνα 1. <https://philanthropynewsdigest.org/news/minderoo-foundation-amcor-launch-global-plastic-recycling-project>

Εικόνα 2. <https://www.onepieceaday.ca/post/island-of-plastic-the-great-pacific-garbage-patch>

Εικόνα 3. <https://www.iberdrola.com/sustainability/plastic-island-in-pacific-eighth-continent>

Εικόνα 4. <https://zenithmag.wordpress.com/2018/11/23/πλαστική-βόμβα-ο-πλαστικός-εφιάλτης-τ/>

Εικόνα 7. <https://brandaudit.breakfreefromplastic.org/>

Εικόνα 8, 9, 10, 11: Οι φωτογραφίες και οι πληροφορίες αποστάλθηκαν μέσω e-mail από τον Νίκο Μυσιρλάκη, υπεύθυνο των εκπαιδευτικών προγραμμάτων του Κοινοφελούς Ιδρύματος Αθανάσιος Κ. Λασκαρίδης.

Εικόνα 12, 13, 14: πηγή: The Ocean Cleanup

Εικόνα 15: <https://www.theguardian.com/global-development/2022/sep/21/children-as-young-as-nine-say-they-are-ill-from-work-recycling-plastic-in-turkey>

Εικόνα 16. <https://www.lifo.gr/now/perivallon/pano-15-disek-maskes-mias-hrisis-tha-molynoyn-fetos-toys-okeanoys?amp>

Εικόνα 18. <https://www.wsj.com/articles/greta-thunberg-has-the-climate-alarmists-number-11570224870>

Εικόνα 19: <https://i.pinimg.com/originals/d5/6f/73/d56f73a87c498c7133a0bcd497fc41f9.jpg>

Εικόνα 20: <https://www.goethe.de/en/kul/bku/dos/beu/22209995.html>

Εικόνα 21: <http://vikmuniz.net/gallery/garbage?fbclid=IwAR0Dvd5LYGewyq4oVW0VQ4QtFRFMtp1uhK-K-BMLOaFzkgFOFM93PFJK8A8g>

Εικόνα 25: Ζιώγας, Τέχνη και Δημιουργικές Κοινότητες, σελ.10

Εικόνα 26: <https://parkotritsis.gr/>

Εικόνα 27: <https://www.sofokleousin.gr/mousiki-kai-theatro-sto-parko-antonis-tritsis-sto-1o-festival-tis>

Εικόνα 31: Διάγραμμα από: Ζιώγας, Τέχνη και Δημιουργικές Κοινότητες, σελ. 14

Εικόνα 34: <https://www.organizationearth.org/profile>

Εικόνα 76: agnesdenesstudio.com

Εικόνα 77: Φωτό: *Melissa Williams Brown* <https://rochfordstreetreview.com/2019/01/18/menindee-fish-kill-bonita-ely-and-melissa-williams-brown/>

Εικόνα 78: Photo: Martin Argyroglo <https://olafureliasson.net/artwork/ice-watch-2014/>

Εικόνα 79: <https://marymattingly.com/html/MATTINGLYHouseUniverse.html>

Εικόνα 81,82: https://mymodernmet.com/jason-decaires-taylor-earth-day/?fbclid=IwAR3YqleVBB07rd7Fo_yHB0CTVCnBuVm92vT3Qd8JMr25DerlTXc5Dk98GQQ

Εικόνα 83: <https://www.facebook.com/profile.php?id=100076539308152&refid=52&paipv=0&eav=Afb-A5rUiST8c8PYnKyJuTT8zIPsAiVnA8GwlULALfPgUYiRO5cUG1fup2i1nVgRZN0>

Εικόνα 84: <http://www.mario-cruz.com/livingamongwhatsleftbehind>

Εικόνα 85: <http://amandajanemoseley.blogspot.com/2012/10/romuald-hazoume.html>

Εικόνα 86: <https://mikropragmata.lifo.gr/listes/30-yperoches-foto-apo-tous-tenekedes-tyriou-pou-metamorfothikan-stin-afyto-chalkidikis/>

Εικόνα 87: <https://publicdelivery.org/thomas-hirschhorn-too-too-much-much/>

Εικόνα 88: . https://www.huffpost.com/entry/breaking-free-from-plastics-through-art_b_59de7a54e4b069e5b833b1f9

Εικόνα 89: <https://www.margaretwertheim.com/crochet-coral-reef>

Εικόνα 90: <https://www.liquidartsystem.com/en/e/high-waters-by-willy-verginer>

<https://www.citycodemag.com/willy-verginer-artist-interview-city-code-magazine/>

Εικόνα 92: <https://ina-contemporary.art/art/el-anatsui-godfather-recycled-art/>

Εικόνα 124. <https://www.facebook.com/groups/2181950845323053/>

